

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών

Π. Μ. Σ.: ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Διπλωματική Εργασία

«Διάκριση μεταξύ χαρισματικής και θεσμικής εκκλησίας στο έργο
του Νίκου Καζαντζάκη.»

«ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΝΤΩΝΑΤΟΥ»

Επιβλέπων: «Δρ. Σπυριδούλα Αθανασοπούλου – Κυπρίου»

Πάτρα, Σεπτέμβριος 2019

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Διάκριση μεταξύ χαρισματικής και θεσμικής εκκλησίας στο έργο
του Νίκου Καζαντζάκη.»

«ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΝΤΩΝΑΤΟΥ»

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

«Δρ. Σπυριδούλα Αθανασοπούλου – Κυπρίου»

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

«Δρ. Χρήστος Τερέζης»

Πάτρα, «Σεπτέμβριος» «2019»

Ευχαριστίες

Πρωτίστως, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα Α΄ καθηγήτρια μου, κ. Σπυριδούλα Αθανασοπούλου – Κυπρίου για τις συμβουλές και τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις της κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας αλλά και τον επιβλέποντα Β΄ καθηγητή μου, κ. Χρήστο Τερέζη για τη συμβολή του στην αξιολόγηση της παρούσας εργασίας.

Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω ένα μεγάλο ευχαριστώ στα αδέρφια μου, στα παιδιά και τα εγγόνια μου για την υποστήριξή τους σε όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος και την πίστη τους σε μένα ότι θα τα καταφέρω.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τη θεσμική και χαρισματική διάσταση της Εκκλησίας στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Η διερεύνηση του θέματος θεμελιώνεται πλήρως στη στέρεη δογματική βάση της άρρηκτης ενότητας της Χριστολογίας με την Πνευματολογία στο πλαίσιο της Ορθόδοξης Εκκλησιολογίας. Η θεολογική αυτή ενότητα είναι απαραίτητη προϋπόθεση και συνάμα εγγύηση της αδιάσπαστης και λειτουργικής ενότητας της θεσμικής με τη χαρισματική διάσταση της Εκκλησίας. Το χάρισμα αποτελεί για την Ορθόδοξη Εκκλησία την ψυχή του θεσμού και ο θεσμός το σώμα του χαρίσματος. Ο θεσμός γεννιέται μέσα στον χώρο και στον χρόνο, υπόκειται σε τοπικούς και χρονικούς περιορισμούς και εξαρτάται από αυτούς. Το χάρισμα έχει υπερβατική φύση, δεν περιορίζεται, ενώ παραμένει ανεξάρτητο. Ωστόσο, θεσμός και χάρισμα ευρίσκονται σε άρρηκτη και λειτουργική ενότητα και σχέση μεταξύ τους, καθώς τόσο οι εκκλησιαστικοί θεσμοί όσο και τα χαρίσματα μέσα στην Εκκλησία αποτελούν καρπούς του Αγίου Πνεύματος. Μέσα σ' αυτήν την Εκκλησία, ένας ελεύθερος πνευματικά άνθρωπος, ο λογοτέχνης Νίκος Καζαντζάκης, εκδιπλώνει στα έργα του τους μεταφυσικούς προβληματισμούς του, αποπειρώμενος να κατανοήσει την ένωση ορατού και άορατου κόσμου, ως απόρροια μιας ανώτερης δύναμης, κατεβαίνοντας στην Άβυσσο, προς αναζήτηση του αληθινού Θεού.

Λέξεις – Κλειδιά: θεσμός, χάρισμα, Εκκλησία, Θεός.

«Distinction between charismatic and institutional church in literary work of Kazantzakis»

«Alexandra Antonatou

Abstract

This paper broaches the institutional and charismatic dimension of the Church in the work of Nikos Kazantzakis. The probe of the subject is fully based on the solid doctrinal basis of the indivisible unity of Christology with Pneumatology in the context of Orthodox Ecclesiology. This theological unity is an essential prerequisite and at the same time a guarantee of the unbroken and functional unity of the institutional with the charismatic dimension of the Church. The gift is the heart of the institution and the institution of the charisma for the Orthodox Church. The institution is born in space and time, subject to local and temporal constraints and depends on them. Charisma has a transcendent nature, it is not limited, it remains independent. However, they are in unbroken and functional unity and relationship, since both the ecclesiastical institutions and the gifts within the Church are the fruits of the Holy Spirit. Within this Church, a free spiritual person, the writer Nikos Kazantzakis, unfolds in his works his metaphysical concerns, attempting to understand the union of visible and invisible world as a result of a higher power, descending into the Abyss in quest of the true God.

Keywords: institution, gift, Church, God.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	5
Abstract.....	6
Περιεχόμενα.....	7
Εισαγωγή.....	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ο Νίκος Καζαντζάκης ως άνθρωπος και ως λογοτέχνης	11
1.1 Βιογραφικά στοιχεία για τον Νίκο Καζαντζάκη	11
1.2 Το θεολογικό υπόβαθρο του έργου του Καζαντζάκη	17
1.3 Οι αντιθέσεις στο έργο του Καζαντζάκη.....	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Θεσμική και Χαρισματική Εκκλησία	31
2.1 Οι όροι του θεσμού και του χαρίσματος	31
2.2 Ο θεσμός και το χάρισμα στα κείμενα των πατέρων της Εκκλησίας.....	37
2.3 Ο θεσμός στο πλαίσιο της Εκκλησίας	59
2.4 Το χάρισμα στο πλαίσιο της Εκκλησίας	64
2.5 Η διάκριση μεταξύ θεσμού και χαρίσματος	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Το έργο του Καζαντζάκη και η Εκκλησία.....	75
3.1 Η θεσμική εκκλησία στο έργο του Καζαντζάκη	75
3.2 Η χαρισματική εκκλησία στο έργο του Καζαντζάκη	86
3.3 Η σχέση θεσμικής και χαρισματικής εκκλησίας στο έργο του Καζαντζάκη	121
Συμπεράσματα.....	134
Βιβλιογραφία	136
Παράρτημα Α: Πίνακας χωρίων Παλαιάς και Καινής Διαθήκης.....	145

Εισαγωγή

Ο θεσμός και το χάρισμα είναι δύο έννοιες που έχουν απασχολήσει την Εκκλησία και έχουν αναδείξει τη διαφορετική άποψη της Δυτικής από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Η Δυτική Εκκλησία έχει υποστηρίξει ότι θεσμός και χάρισμα είναι αυτονομημένοι όροι και, ως εκ τούτου, μεταξύ των δύο Εκκλησιών υπάρχει μια δυσδιάκριτη διαλεκτική ένταση. Το ενδιαφέρον για το έργο του Καζαντζάκη πηγάζει από την ποικιλομορφία του, όπως αυτή είναι φανερή στην ευρεία συγγραφική δημιουργία του και στο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η πορεία της σκέψης του. Στο έργο του παρουσιάζεται ένας νέος τρόπος παρουσίασης του θείου. Ο Καζαντζάκης αντλεί ιδέες και έννοιες από ετερόκλητες θρησκείες δημιουργώντας μια προσωπική σύλληψη σε μια σύνθεση πολυπολιτισμικής και διακειμενικής προέλευσης, θέτοντας προβληματισμό ως προς την κατανόηση και την αξιολόγησή της στο ευρύ κοινό. Η ποικιλία αυτή αντιστοιχεί και στην πολυδιάστατη και, κάποτε, αντιφατική προσωπικότητά του, η οποία έχει εξίσου ποικιλότροπα απασχολήσει την κριτική ως σήμερα και έχει γίνει αντικείμενο αντιθετικών κρίσεων και αποτιμήσεων. Γι' αυτό άλλωστε, το ανήσυχο πνεύμα του Καζαντζάκη καθώς και ο τρόπος γραφής του προβλημάτισαν μελετητές και ερμηνευτές, ενώ το ανήσυχο πνεύμα του και οι διαφορετικές απόψεις του εξόργισαν τους ποιμένες της Εκκλησίας. Με δεδομένο ότι το θέμα της χαρισματικής και της θεσμικής Εκκλησίας στο έργο του Καζαντζάκη χρίζουν ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, με ώθησαν να εκπονήσω την παρούσα διπλωματική εργασία, στηριζόμενη στον πυρήνα της συγγραφικής δράσης του και στο πλήθος των έργων του.¹

Ο Νίκος Καζαντζάκης έχει θεωρηθεί ως ένας από τους κορυφαίους Έλληνες συγγραφείς του 20^{ου} αιώνα, με φιλοσοφικές ανησυχίες που εγείρουν πληθώρα συζητήσεων.

¹ <http://www.oodegr.com/oode/dogmat1/P5.htm>, προσβάσιμο 20/3/2019.

Οι απόψεις του έχουν διχάσει τον κόσμο, καθώς η Εκκλησία όσο και μια μερίδα πολιτών ανέπτυξαν εχθρικά αισθήματα απέναντί του, διότι δεν μπόρεσαν να τον κατανοήσουν ή διότι δεν είχαν τις προϋποθέσεις να αποδεχθούν όσα έγραψε. Το έργο του μετεφράσθηκε σε πλείστες γλώσσες και αγαπήθηκε τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Ο ίδιος ήταν φιλόπατρις και εχαρακτηριζέτο από ανήσυχο πνεύμα και οικουμενική συνείδηση.²

Η εργασία που ακολουθεί είναι και βιβλιογραφική. Βασίζεται στη μελέτη πρωτογενών και δευτερογενών πηγών. Θα παρουσιαστούν πληροφορίες αναφορικά με τη ζωή, το έργο και τις ιδέες του κρητικού λογοτέχνη, καθώς και κριτικές σχετικά με το έργο του και τις ιδέες που προβάλλει σε αυτό. Οι πληροφορίες για την εργασία προέρχονται από επιστημονικά περιοδικά και βιβλία. Παράλληλα, στο μείζον, θεμελιώδες και επικαιρικής σπουδαιότητας εκκλησιολογικό ζήτημα, της διάκρισης μεταξύ θεσμικής και χαρισματικής Εκκλησίας θα παρουσιαστούν πληροφορίες από κείμενα Πατέρων που έχουν αναφερθεί στο θέμα αυτό, καθώς και από το ίδιο το έργο του Νίκου Καζαντζάκη.

Μέσα από τη μελέτη των έργων του θα αντληθούν τα στοιχεία εκείνα που αναδεικνύουν τη διάσταση χαρισματικής και θεσμικής Εκκλησίας και θα γίνει φανερή η άποψη του λογοτέχνη για το θέμα. Η μελέτη των έργων του Καζαντζάκη θα συμβάλλει στην παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο ο λογοτέχνης προσεγγίζει το συγκεκριμένο θέμα. Έτσι, θα αναδειχθεί η διάσταση ή όχι των απόψεών του από την Ορθόδοξη Εκκλησία και το δόγμα που πρεσβεύει αναφορικά με την σχέση θεσμού και χαρίσματος, μιας Εκκλησίας από τους θεσμικούς εκπροσώπους της οποίας σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο αντιμετωπίστηκε αρνητικά.

² Μ. Δημάκης, *Καζαντζάκης. Επιστολές – σχόλια*. Το ελληνικό βιβλίο, Αθήνα 1975, σ.27.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ο Νίκος Καζαντζάκης ως άνθρωπος και ως λογοτέχνης

1.1 Βιογραφικά στοιχεία για τον Νίκο Καζαντζάκη

Ο Νίκος Καζαντζάκης γεννήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου του 1883 στο Ηράκλειο της Κρήτης και πέθανε στις 26 Οκτωβρίου του 1957, στο Φράιμπουργκ της Γερμανίας. Ο Καζαντζάκης έζησε την περίοδο των κρητικών αγώνων για ανεξαρτησία της νήσου και ένωσής της με την υπόλοιπη απελευθερωμένη Ελλάδα. Γαλουχήθηκε με το όραμα και την προσδοκία της, έζησε τη δεκαετία της ξένης «προστασίας» της νήσου και γι' αυτό και βίωσε σε προκεχωρημένο βαθμό το διχασμό.³

Ήταν το πρώτο παιδί της οικογένειας Καζαντζάκη. Μετά από αυτόν ηκολούθησαν τρία παιδιά, δύο κορίτσια, η Αναστασία και η Ελένη και ένα αγόρι, ο Γιώργος, ο οποίος όμως θα πεθάνει σε πολύ μικρή ηλικία. Ως πρωτότοκος υιός, ο Νίκος είχε ανατραφεί με την έννοια του χρέους απέναντι στην πατρίδα και την οικογένεια. Ο πατέρας του, ο Μιχάλης Καζαντζάκης, ήταν έμπορος και κτηματίας και πολύ αυταρχικός ως άνθρωπος, ενώ η μητέρα του, η Μαρία ήταν ένας γλυκύτατος άνθρωπος, την οποία ο μικρός Νίκος αγαπούσε υπερβολικά.⁴

Τα χρόνια για τον μικρό Νίκο και την οικογένειά του κυλούσαν ήσυχα μέχρι που το 1889 ξέσπασε μια επανάσταση στην Κρήτη, η οποία απεδείχθη άστοχη και άκαιρη και σηματοδότησε μια περίοδο καταπίεσης στη νήσο, καθώς ανεκλήθησαν τα δικαιώματα, που

³ Κ. Γιούργος, «Αφιέρωμα Ν. Καζαντζάκης: ένας άνθρωπος», *Επτά Ημέρες*, 1997, σ.2.

⁴ Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Καζαντζάκη (Νίκη Σταύρου)-Ειδική έκδοση για το έθνος της Κυριακής, Αθήνα 2015, σ.120.

είχαν παραχωρηθεί από τη Σύμβαση της Χαλέπας το 1878. Εξαιτίας των γεγονότων πολλοί Κρητικοί, ανάμεσα στους οποίους και η οικογένεια του Νίκου Καζαντζάκη, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να γίνουν πρόσφυγες. Η οικογένεια του Καζαντζάκη εγκατεστάθη στον Πειραιά για έξι μήνες και μετά την παρέλευση των έξι μηνών επέστρεψε στο Ηράκλειο, που όμως νέα ιστορικά γεγονότα ανάγκασαν το Μιχάλη Καζαντζάκη να λάβει την οικογένειά του και να εγκατασταθεί στη Νάξο. Στο νησί της Νάξου ο Νίκος ξεκίνησε τις γυμνασιακές σπουδές του και ήλθε σε επαφή με την ευρωπαϊκή παιδεία.⁵

Το διάστημα κατά το οποίο ο Καζαντζάκης ευρίσκετο στη Νάξο, πραγματοποιήθηκε οριστική λύση στο κρητικό ζήτημα και η Κρήτη ανεκηρύχθη αυτόνομη υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων, έχοντας Έλληνα ύπατο Αρμοστή, τον Πρίγκιπα Γεώργιο. Έτσι η οικογένεια Καζαντζάκη επέστρεψε στην Κρήτη, όπου και ο Νίκος συνέχισε τις γυμνασιακές σπουδές του. Το καλοκαίρι του 1902 περάτωσε το Γυμνάσιο και το Φθινόπωρο του ίδιου χρόνου ενεγράφη στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, από όπου και αποφοίτησε το 1906 με βαθμό «άριστα».⁶

Το 1906 ενεφανίσθη για πρώτη φορά στα ελληνικά γράμματα γράφοντας το πρώτο δοκίμιό του «Η αρρώστια του αιώνα», το οποίο μάλιστα δημοσίευσε με το ψευδώνυμο *Κάρμα Νιβαρμύ*. Στη συνέχεια, έγραψε τα θεατρικά έργα: «Ξημερώνει» και «Φασγά» και τη μυθιστορηματική νουβέλα «Οφισ και κρίνος». Ένα έτος αργότερα, το 1907 ενεφανίσθη ως δημοσιογράφος, χρησιμοποιώντας τα ψευδώνυμα Κάρμα Νιρβαμύ, Πέτρος Ψηλορείτης και Ακρίτας. Το ίδιο διάστημα ξεκίνησε τη δημοσιογραφική πορεία του συνεργαζόμενος ως χρονογράφος στην εφημερίδα «Ακρόπολις».⁷

⁵ Στο ίδιο, σ.120.

⁶ Π. Σταύρου, «Χρονολόγιο της ζωής και του έργου του», στο Κ. Γιούργος, «Αφιέρωμα Ν. Καζαντζάκης: ένας άνθρωπος», Επτά Ημέρες, 1997, 2-32, σ.6.

⁷ Στο ίδιο, σ.6.

Το 1907, ο Νίκος Καζαντζάκης αποφάσισε να συνεχίσει τις σπουδές του στη Νομική παρακολουθώντας μεταπτυχιακό πρόγραμμα στο Παρίσι. Εκεί ήρθε σε επαφή με τις φιλοσοφικές απόψεις του Νίτσε και του Μπερζόν. Το διάστημα κατά το οποίο ευρίσκετο στο Παρίσι, στην Κρήτη έγινε κυβερνήτης ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος το 1908 πέτυχε την ένωση της μεγαλονήσου με την Ελλάδα. Το επόμενο έτος ο Καζαντζάκης επέστρεψε στην Ελλάδα. Το 1910 εγκατεστάθη στην Αθήνα, όπου ξεκίνησε να προβαίνει σε μεταφράσεις επιστημονικών και φιλοσοφικών έργων, Ελλήνων και ξένων συγγραφέων. Η αμοιβή του ήταν πολύ μικρή και αντιμετώπιζε ιδιαίτερες δυσκολίες στην επιβίωση του. Το 1911 επέστρεψε στο Ηράκλειο και ενυμφεύθη τη Γαλάτεια Αλεξίου. Ο γάμος τους ωστόσο κατέστη ατυχής και σύντομα χώρισαν.⁸

Το 1912 κατετάγη εθελοντής στους Βαλκανικούς πολέμους ως γραμματέας του Ελευθερίου Βενιζέλου. Παρόλαυτα, συνέχισε την συγγραφή και το 1913 συνέταξε ένα δοκίμιο για τον Μπερζόν.⁹

Το 1914 γνώρισε τον Άγγελο Σικελιανό. Ταξίδεψαν και διέμειναν στο Άγιο Όρος σαράντα ημέρες αλλά και σε άλλα σημεία, πόλεις και χωριά της Ελλάδας, προκειμένου να αποκτήσουν συνείδηση ως Έλληνες. Μετά από αυτές τις περιηγήσεις ο Καζαντζάκης θα ζήσει για ένα μήνα κλεισμένος στη Μονή Παναγία του Βουνού στη Σίφνο.¹⁰ Την περίοδο αυτή, το 1914, εξεράγη ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και τρία έτη αργότερα, το 1917, η Οκτωβριανή Επανάσταση. Σε αυτή την ταραγμένη εποχή ο Νίκος Καζαντζάκης ησχολήθη με την πολιτική και συγκεκριμένα εδιορίσθη διευθυντής του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας και ανέλαβε να οργανώσει την επιστροφή των Ελλήνων του Καυκάσου. Συνεπαρμένος από τον εθνικισμό έγραψε τραγωδίες με εθνικά θέματα, αλλά ο ενθουσιασμός του σύντομα

⁸ Κ. Γιούργος, *ό.π.*, σ. 6.

⁹ Δ. Θεοδωράκη, *Μια ματιά στη Σοβιετική Ένωση μέσω τεσσάρων συγγραφέων*, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1987, σ.17.

¹⁰ Λ. Χατζοπούλου, *Ο Καζαντζάκης μέσα από τις Συλλογές του Μουσείου*, Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη – Ειδική έκδοση για το Βήμα της Κυριακής, Ηράκλειο 2018, σ.44.

εξέπνευσε, λόγω της αποτυχίας του Βενιζέλου στις εθνικές εκλογές του 1920 και της δολοφονίας του Ίωνα Δραγούμη. Αυτά τα γεγονότα στάθηκαν η αφορμή να εγκαταλείψει την Ελλάδα και να ταξιδέψει στη Γαλλία, τη Γερμανία, την Αυστρία και τη Βενετία.¹¹

Λίγο πριν την Μικρασιατική καταστροφή ευρέθη στη Βιέννη. Εκεί συνήντησε εικόνες φρίκης ως αποτέλεσμα της οικονομικής κατάρρευσης. Ο Καζαντζάκης το διάστημα αυτό βίωσε μια εσωτερική κρίση, η οποία τον οδήγησε να μελετήσει Φρόιντ και να μνηθεί στην ψυχανάλυση.¹²

Το Σεπτέμβριο του 1922 εγκατεστάθη στο Βερολίνο, όπου η ήττα της Γερμανίας είχε προκαλέσει μεγάλα προβλήματα στους κατοίκους. Εκεί συνήντησε την Ρόζα Λούξεμπουργκ και ασπάστηκε τις ιδέες της. Ταυτόχρονα, έμαθε ρώσικα, με σκοπό να εγκατασταθεί στη Ρωσία και να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην Επανάσταση. Το διάστημα αυτό ξεκίνησε την συγγραφή της «Ασκητικής». Στο έργο αυτό ο Καζαντζάκης εξέφρασε τις απόψεις του και την κοσμοθεωρία του.¹³ Η «Ασκητική», άλλωστε, θα χαρακτηριστεί ως το «κατά Καζαντζάκη» ευαγγέλιο.¹⁴

Το 1924 έφυγε από τη Γερμανία και εγκατεστάθη στην Ιταλία και συγκεκριμένα στην Ασίζη. Εκεί γνώρισε τον βιογράφο του Αγίου Φραγκίσκου, τον Γιοχάνες Γέργκενσεν, ο οποίος θα τον επηρεάσει για το έργο που θα συγγράψει αργότερα, τον «Φτωχούλη του Θεού». Την Άνοιξη του ίδιου έτους επέστρεψε στην Ελλάδα, όπου και γνώρισε την επόμενη σύντροφο του, την Ελένη Σαμίου, καθώς και τον φίλο του Παντελή Πρεβελάκη.¹⁵

Με την σύζυγό του συνέχισε τα ταξίδια του. Συγκεκριμένα, επισκέφθη τη Σοβιετική Ένωση, την Κύπρο, την Παλαιστίνη, το Λίβανο, την Ισπανία, την Ιταλία, την Αίγυπτο και το όρος Σινά. Για τον Καζαντζάκη, τα ταξίδια ήταν ο τρόπος να συλλέξει υλικό, να εμπνευστεί

¹¹ Δ. Θεοδωράκη, *ό.π.*, σ.17.

¹² Λ. Χατζοπούλου, *ό.π.*, σ.48.

¹³ Δ. Θεοδωράκη, *ό.π.*, σ.16.

¹⁴ Κ. Γιούργος, *ό.π.*, σ.6.

¹⁵ Λ. Χατζοπούλου, *ό.π.*, σ.50.

για νέες λογοτεχνικές δημιουργίες. Το 1927 δημοσίευσε την «Ασκητική» του. Το 1932 πέθαναν οι γονείς του. Συνέχισε τα ταξίδια του τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό, ενώ είχε γίνει ήδη αγαπημένος του προορισμός, η Αίγινα. Αυτά τα ταξίδια τα μετέτρεψε σε βιβλία, στα οποία έγραψε το περιεχόμενο των ταξιδιών του και ό,τι έζησε εκεί.¹⁶

Την περίοδο της γερμανικής κατοχής ευρίσκετο απομονωμένος στην Αίγινα και συνέχιζε την συγγραφή. Το 1941 ο Καζαντζάκης έγραψε τα βιβλία «Μέγας Αλέξανδρος», «Στα παλάτια της Κνωσού», «Ιωάννης Καποδίστριας», «Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος». Μετέφρασε τα έργα του Ομήρου από κοινού με τον Ιωάννη Κακριδή, καθώς και πολλούς ξένους θεατρικούς συγγραφείς. Τότε ξεκίνησε να γράφει και το έργο «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά».

Ωστόσο, οι άθλιες οικονομικές συνθήκες και οι μεγάλες υλικές στερήσεις, καθώς και ο διχασμός ανάμεσα στον λόγο και την πράξη, τον ώθησαν να εγκαταλείψει τη γραφή και να ανέλθει στο βουνό με τους αντάρτες. Περισσότερο από όλα τον επηρέασε η αιματηρή περιπέτεια του Εμφυλίου Πολέμου για την Ελλάδα και απεφάσισε να εργαστεί για την μεταπολεμική κατάσταση. Έτσι μετά την αποχώρηση των Γερμανών και με γνώμονα την εθνική ενότητα, μετέβη στην Αθήνα και αποφάσισε να εργαστεί ενάντια στον εμφύλιο πόλεμο.¹⁷

Το 1945 η κυβέρνηση συνεκρότησε την «Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωριμοτήτων εν Κρήτη» με μέλη τον Καζαντζάκη και τους καθηγητές Κακριδή, και Καλλιτσουνάκη. Όλοι από κοινού έφτασαν στην Κρήτη, όπου και κατέγραψε τις δυσκολίες που έχει γνωρίσει το νησί κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής. Επιστρέφοντας στην Αθήνα ορκίστηκε υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου στην κυβέρνηση του Θεμιστοκλή

¹⁶ Κ. Γιούργος, *ό.π.*, σσ.6-10.

¹⁷ Λ. Χατζοπούλου, *ό.π.*, σσ.64-66.

Σοφούλη. Όμως ενάμισι μήνα αργότερα, τον Ιανουάριο του 1946 παρητήθη και εγκατέλειψε την Ελλάδα.

Συγκεκριμένα, εδέχθη πρόσκληση του Βρετανικού Συμβουλίου για να μεταβεί στην Αγγλία. Εκεί εγκατεστάθη πικραμένος για δύο γεγονότα: τη μη εκλογή του ως μέλους της Ακαδημίας Αθηνών και τις αντιδράσεις που προκάλεσε η πρόταση της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών για υποψηφιότητά του για το βραβείο Νόμπελ, για το οποίο αγωνίστηκε 10 έτη, χωρίς όμως να κατορθώσει να το κερδίσει. Έτσι, κατέφυγε στην αυτοεξορία. Το ίδιο έτος τον κάλεσε η γαλλική κυβέρνηση στο Παρίσι και το Μάιο του 1947 διορίστηκε φιλολογικός σύμβουλος στην ΟΥΝΕΣΚΟ, θέση την οποία κράτησε μέχρι και το 1948. Εγκατεστάθη στην Κυανή Ακτή, αν και δεν σταμάτησε να ταξιδεύει. Μάλιστα σε ένα ταξίδι του στην Αλσατία γνώρισε τον Αλβέρτο Σβάιτσερ.¹⁸

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1940-1950 έγραψε πολλά βιβλία. Σε αυτά συγκαταλέγονται «Ο Χριστός ξαναστρώνεται», «Οι αδερφοφάδες», «Ο Καπετάν Μιχάλης», «Ο Τελευταίος Πειρασμός», «Ο Φτωχούλης του Θεού», «Αναφορά στον Γκρέκο» και ο «Τελευταίος Πειρασμός», έργο το οποίο κρίθηκε αρνητικά από την Εκκλησία, η οποία και τοποθετήθηκε εχθρικά απέναντί του.

Η επόμενη δεκαετία ήταν περίοδος αναγνώρισης για τον Καζαντζάκη σε παγκόσμιο επίπεδο, καθώς μεταφράστηκαν τα έργα του στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, ενώ τα θεατρικά έργα του παιζόντο σε σκηνές στο Παρίσι, στην Στοκχόλμη, στο Όσλο, στο Μανχάιμ και αλλού. Το 1953 το μυθιστόρημα «Ο Χριστός ξαναστρώνεται» γυρίστηκε σε ταινία από τον αμερικανό σκηνοθέτη Ζιλ Ντασέν. Στην Ελλάδα η Εκκλησία ζήτησε το διωγμό του, με το επιχείρημα ότι ορισμένα από τα αποσπάσματα του έργου του «Καπετάν Μιχάλης», καθώς και το σύνολο του έργου του «Τελευταίος Πειρασμός» ήταν υβριστικά και

¹⁸ Στο ίδιο, σσ.66-68.

άθεα. Μάλιστα ο Πάπας ανέγραψε τον «Τελευταίο Πειρασμό» στον κώδικα των Απηγορευμένων Βιβλίων. Αντιδρώντας σε αυτή την απόφαση του Πάπα, ο Καζαντζάκης έστειλε στο Βατικανό τηλεγράφημα. Το ίδιο διάστημα, το Οικουμενικό Πατριαρχείο επίσημα απήντησε ότι το ζήτημα του αφορισμού του Έλληνα συγγραφέα εμπίπτει στις αρμοδιότητες της Εκκλησίας της Κρήτης, με αποτέλεσμα ο Καζαντζάκης να μην αφοριστεί από την Ορθόδοξη Εκκλησία.¹⁹

Από το 1951 ο Καζαντζάκης γνώρισε προβλήματα υγείας. Το 1953 εισήχθη σε νοσοκομείο στο Παρίσι, όπου διεπιστώθη ότι πάσχει από ανωμαλία της λέμφου. Του συστήθηκε θεραπεία, η οποία όμως απαιτούσε από τον Καζαντζάκη συχνά διαστήματα παραμονής στην κλινική. Αυτό ήταν αντίθετο με τον χαρακτήρα του, ο οποίος ήταν γεννημένος ταξιδευτής. Το 1957 ταξίδεψε στην Κίνα, όπου παρέμεινε ένα μήνα. Κατά την επιστροφή του στην Ευρώπη πέρασε από την Ιαπωνία, όπου και υποχρεώθηκε να εμβολιαστεί. Έχοντας μολυνθεί από το εμβόλιο ενοσηλεύθη στο νοσοκομείο της Κοπεγχάγης, και στη συνέχεια, στην κλινική Φράιμπουργκ. Ενώ κατόρθωσε να αντιμετωπίσει τη μόλυνση, προσβλήθηκε από ασιατική γρίπη και πέθανε στις 26 Οκτωβρίου του 1957 στο Φράιμπουργκ. Η κηδεία του έγινε στην γενέτειρά του, το Ηράκλειο της Κρήτης, με τιμές αρχηγού κράτους, στις 5 Νοεμβρίου του 1957. Στον τάφο του μόνιμα τον συντροφεύει η κοσμοθεωρία του για την ελευθερία συγκεντρωμένη στη φράση: «Δεν ελπίζω τίποτα, δε φοβάμαι τίποτα, είμαι λήφτερος».²⁰

1.2 Το θεολογικό υπόβαθρο του έργου του Καζαντζάκη

Ο Θεός υπήρχε στη ζωή του Νίκου Καζαντζάκη από την παιδική ηλικία του. Αυτό ήταν απόλυτα φυσικό, από την στιγμή κατά την οποία η οικογένειά του διακατέχεται από

¹⁹ Στο ίδιο, σσ.68-70.

²⁰ Στο ίδιο, σσ.70-75.

αυστηρή πίστη προς Εκείνον, κάτι που διαπέρασε το είναι, τη γνώση και την ψυχή του συγγραφέα.

Πολλοί υποστηρίζουν, πως, όσοι φέρουν εντός τους το Θεό, δεν γίνεται να μη σφραγίζουν την καθημερινότητά τους με την παρουσία Του. Άρα, εφόσον ο Καζαντζάκης κατεγίνετο με το γραπτό λόγο, θεωρείται απόλυτα φυσικό να ακουστεί, να γραφτεί, να δοξαστεί το όνομα του Θεού μέσα από το λόγο Του. Όμως, η γλώσσα ως οδηγός του νου φανερώνει την ταυτότητα, την προσωπικότητα ενός ανθρώπου, την ιδεολογία του, την ιδιαιτερότητά του, καθώς και τις πηγές της ύπαρξής του στη ζωή. Είναι λογικό λοιπόν ο Καζαντζάκης να μετέφερε την πνευματική και την ηθική διάστασή του στο λογοτεχνικό έργο του, καθώς και τους προβληματισμούς και τις θεολογικές αναζητήσεις του. Το έργο του είναι λογοτεχνικό δημιούργημα, και ως τέτοιο πρέπει να παραμένει στη σκέψη μας, προκειμένου να μην πέσουμε σε ατοπήματα και απωλέσουμε τον παράδεισο ή την κόλαση των ηρώων του που συγκρούνται υπό το άγρυπνο βλέμμα του Κυρίου. Ο Θεός ήταν αληθινός στη ψυχή του Καζαντζάκη, αφού ο τελευταίος μόνο αλήθειες ανεζήτησε περί Αυτού κατά τη διάρκεια της ζωής του, αλήθειες που εκδίπλωσε στο αναγνωστικό κοινό του, που τον ακολουθούσε πιστά, προτιθέμενο και αυτό να βρει το δικό του μονοπάτι σε μια περίοδο ζωτικής σημασίας για την κοινωνία και την ανθρωπότητα, λόγω των πολέμων και των εκάστοτε εθνικών και διεθνικών αναταράξεων.²¹

Η ερευνήτρια - θεολόγος κυρία Χατζηαποστόλου υπεστήριξε στο έργο της πως ο Καζαντζάκης ήταν ένας αληθινός θεολόγος, μολονότι απέρριπτε τις θρησκείες, κάτι που οδήγησε πολλούς να τον αποκαλέσουν άθεο. Πώς όμως να είναι άθεος κάποιος που αναφέρεται τόσο συχνά- πυκνά στο Θεό; Κάποιος που σκύβει στην προσωπική του άβυσσο οδυνηρά, ώστε πατώντας πάνω σε αυτήν να ακούσει την κραυγή του Θεού, την κραυγή του

²¹ Θ. Χρόνης, *Θρησκευτικά ζητήματα στα έργα του Νίκου Καζαντζάκη Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά και Ο Τελευταίος Πειρασμός*, Αθήνα 2017, σσ.19-21.

Ανθρώπου, για να βροντοφωνάξει πως ο Θεός πρέπει να σωθεί, και η σωτηρία Του θα 'ρθει από τον Άνθρωπο, μια λύτρωση που συνδέεται άμεσα με την ελευθερία, μια ελευθερία που θα την καρπωθεί ο άνθρωπος αν αποτινάξει τα πάθη, τις αμαρτίες του, τους φόβους του για το άγνωστο. Η ελευθερία αυτή δίνει στον άνθρωπο τη δύναμη της Αγάπης για το Θεό, καθώς και το σθένος να αγωνιστεί στο όνομα της αγάπης του Θεού.²²

Ο άνθρωπος φέρει μέσα του τους θείους σπινθήρες, μια πίστη που υπήρχε στην ψυχή του Καζαντζάκη και δόθηκε περίτρανα, αστείρευτα και άσβεστα στα έργα του. Μόνο που ο Θεός του συγγραφέα δεν είναι ο Κύριος που κατ' Οικονομία ενανθρωπίστηκε για χάρη της ανθρωπότητας. Δεν είναι ο Θεός των Πατέρων μας με την στενή έννοια του όρου, αλλά ο Θεός των φιλοσόφων, όπως οι τελευταίοι Τον εξέλαβαν και τον αποτύπωσαν. Ο Θεός του Καζαντζάκη, μέσα στο μεταφυσικό πλαίσιο υπάρχει παντού, ρέει στο σύμπαν, αναγεννά τα πάντα, γι' αυτό άλλωστε και μπορεί να λάβει ποικίλα ονόματα όπως: Άβυσσος, Μυστήριο, Σιωπή.²³

Έτσι, ακόμη κι αν ο Καζαντζάκης δεν είναι θεολόγος, πετυχαίνει να θεολογεί μ' έναν οδυνηρό τρόπο την αγωνία του για τον άνθρωπο, το κατεστημένο, τον υλικοκρατούμενο κόσμο της εποχής του. Αφουγκράζεται τους χτύπους της καρδιάς του Θεού και αναρωτιέται για το μυστήριο της Σάρκωσης, για την πορεία του Κυρίου εντός του ανθρώπινου γίγνεσθαι, για τον σκοπό και τον προορισμό της ανθρωπότητας. Κι ενώ ο Καζαντζάκης αγωνίζεται να λάβει απαντήσεις, πολλοί τον λιθοβολούν, χωρίς να κατανοήσουν, λόγω άγνοιας, φανατισμού, αλαζονείας, προσωπικού εγωισμού, ανίκανοι να αντιληφθούν το ελεύθερο και αδούλωτο πνεύμα του μεγάλου κρητικού.²⁴

²² Στο ίδιο, σ.38.

²³ Στο ίδιο, σ.24.

²⁴ Μ. Χατζηαποστόλου, Μεταπτυχιακή Εργασία, *Το πρόσωπο του Χριστού στον Νίκο Καζαντζάκη*, Θεσσαλονίκη 2010, σ.15.

Ο Χριστός που σταυρώθηκε δεν κρύβεται από τον νου, την ψυχή, τα γραφόμενα του συγγραφέα. Γι' αυτό στον «Φτωχούλη του Θεού» συναντάμε ένα Θεό ελέους και αγάπης που δεν μπορούσε παρά να προέρχεται από έναν βαθιά θρησκευόμενο και πιστό άνθρωπο. «Στην αρχή δεν ξεκρίναμε τίποτα. Σκοτάδι. Ακούγαμε μονάχα μια φωνή που παρακαλούσε και στέναζε. «Σταυρωμένη μου Αγάπη, φωνάζει, σταυρωμένη μου Ελπίδα, Χριστέ μου!!». Σώπαινε. Και σε λίγο πιο παρακαλεστικά, πιο απελπισμένη φωνή: «Σταυρωμένη μου Αγάπη, σταυρωμένη μου Ελπίδα, Χριστέ μου».²⁵

Ο Καζαντζάκης είχε φροντίσει να ψάξει για το Θεό, είχε προσπαθήσει μέσω της «Ασκητικής» να αγγίξει ό,τι ποθούσε από το θείο, γι' αυτό και θεωρούσε χρέος του να γίνει σωτήρας του Θεού, απέναντι σε μια παραμορφωμένη, ηθικοκρατούμενη υποκριτική κοινωνία, που έπνιγε την ανθρώπινη ύπαρξη, καταργώντας ουσιαστικά το πρόσωπο αυτής. Γι' αυτό και η μισαλλοδοξία, ο στείρος δογματισμός, που αλλοιώνουν και φθείρουν την αληθινή πίστη και θρησκεία, έπρεπε να εξοβελιστούν, ώστε να παραμείνει αλώβητο το πρόσωπο του Χριστού.²⁶ Για να διατηρηθεί αναίμακτο το πρόσωπο του Κυρίου, οι άνθρωποι όφειλαν να υψώνουν το βλέμμα τους, ατενίζοντας ανώτερους στόχους. Γι' αυτό αν ο άνθρωπος συνοδοιπορεί και μετέχει στα πάθη και στον αγώνα του Θεού, τότε θα μπορέσει να λυτρωθεί. Ας μην ξεχνάμε πως η λύτρωση συνδέεται με το αυτεξούσιο του ανθρώπου. Πώς λοιπόν να μην αναλογιστούμε την άσβεστη δίψα του για έναν Θεό που αδυνατούσε να κατανοήσει, έναν θεό, την πίστη του οποίου παραμέρισε λόγω της επίδρασης της επιστήμης και των διαφόρων φιλοσοφικών ιδεών των Σάρτρ, Μαρξ, Μπερζόν, Νίτσε. Μόνο ο ύμνος του συγγραφέα απέναντι στο θεό, θα τον βοηθούσε να συναντήσει τον

²⁵ Ν. Καζαντζάκης, «Ο Φτωχούλης του Θεού», Ελένη Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 2008, σ.318.

²⁶ Μ. Χατζηαποστόλου, *ό.π.*, σ.17.

αληθινό Θεό, αφού Αυτός караδοκούσε σε κάθε γωνιά του νου και της ζωής του, ώστε να αποτελέσει τον προσωπικό του αγώνα.²⁷

«Ο τελευταίος Πειρασμός» είναι το απόσταγμα των σκέψεων περί Θεού στον Καζαντζάκη. Εκεί βλέπουμε την πίστη του στη δυαδική υπόσταση του Χριστού, που αποτελεί ένα μεγάλο μυστήριο για τον μικρό ανθρώπινο νου. Αυτό το μυστήριο αναζητούσε μέχρι το τέλος της ζωής του, ένα μυστήριο που αποτυπώθηκε με λίγες λέξεις πάνω στον τάφο του. Λόγω λοιπόν της ιδιομορφίας της σκέψης του, και ως φορέας αντιλήψεων και απόψεων που κανείς δεν είχε αγγίξει μέχρι τότε εντός του ελλαδικού χώρου, δέχτηκε πολλά χτυπήματα. Γι' αυτό και επισημαίνονται οι λεπτές ισορροπίες μεταξύ πίστης και απιστίας που κινούνταν αέναα στη ζωή του. Επίσης, «θεωρούσε πως κάθε άνθρωπος αποτελείτο από σάρκα και πνεύμα».²⁸ Έτσι, το μήνυμα του Χριστού, όπως προβάλλεται μέσα από το έργο του, ήταν πανανθρώπινο, πανθειστικό, κάτι που γίνεται αισθητό στην «Ασκητική» του. Στο έργο αυτό έρχεται στο φως η εικόνα ενός Θεού που δεν είναι παντοδύναμος, ένας Θεός που καθώς κράζει για βοήθεια, φέρει τον άνθρωπο μπροστά στο χρέος της σωτηρίας Του και κατά συνέπεια και της σωτηρίας του ανθρώπου.²⁹

Ο Καζαντζάκης γνωρίζει καλά πως αν χαθεί ο Ένας, δηλαδή ο Θεός, θα χαθούν όλοι οι άνθρωποι. Γι' αυτό και η σωτηρία του Θεού αποτελεί βασικό μέλημα όλων. Θα ήταν παράληψη εκ μέρους μας να μην αναφέρουμε πως όλα τα παραπάνω ήταν απόρροια των όσων έλαβε από την πατρίδα του, την Κρήτη και τους αγώνες για λευτεριά που συμμετείχε και ο ίδιος. Όμως οι άνθρωποι της Κρήτης διαπνέονταν από αρχές, αξίες, ιδανικά, πίστη προς προάσπιση των όσιων και των ιερών τους, κάτι που φαίνεται περίτρανα σε όλα τα έργα του Καζαντζάκη. Στον αγώνα της Κρήτης για λευτεριά ο Θεός στέκει σιμά τους και τους στηρίζει

²⁷ Στο ίδιο, σ.20.

²⁸ Στο ίδιο, σ.25.

²⁹ Στο ίδιο, σσ.25-38.

στις δύσκολες στιγμές τους. Πώς να θανατώσει Αυτόν τον Θεό των πατέρων του; Το μόνο που ζητά να ποδοπατήσει και να αμαυρώσει είναι ο πουριτανισμός και ο ψεύτικος ηθικισμός που κρύβεται πίσω από το πρόσωπο του Χριστού, ένα πρόσωπο που αποτελεί δημιούργημα μιας μερίδας ανθρώπων. Αυτόν τον Θεό απορρίπτει, Αυτόν τον Θεό διαπομπεύει, τον Θεό που πλάστηκε από το κοινωνικό σύστημα και ντροπιάζει το γνήσιο ειλικρινές πρόσωπο του ζωντανού Θεού που κατοικεί στην καρδιά των ανθρώπων.³⁰

Ο Καζαντζάκης δεν γίνεται να μην ακολουθήσει την πορεία του Χριστού στον Γολγοθά. Κάποιες ιδέες, θρησκευτικές αντιλήψεις δεν γίνεται να χαθούν με το πέρασμα του χρόνου παρά τις όποιες επιδράσεις δέχεται ο καθένας από εμάς. Η πορεία προς τον Γολγοθά για να έρθει η Ανάσταση, ήταν σηματοδότης της πίστης και της συγγραφής του. Ο Χριστός Αυτός κατεβαίνει από τον Σταυρό, που υψώθηκε για χάρη της ανθρωπότητας και γίνεται στην ψυχή και στη ζωή του συγγραφέα προσιτός και οικείος, συγχωρώντας κάθε αμάρτημα του ανθρώπου από αγάπη προς αυτόν. Μόνο με αυτήν την οικείωση θα επέλθει η μεταμόρφωση του ανθρώπινου πνεύματος. Αυτός ο ανθρώπινος Χριστός, απελευθερωμένος- έστω και προσωρινά- από τον θεικό του χιτώνα θα βοηθήσει τον αγώνα του ανθρώπου για απελευθέρωση και λύτρωση. Αυτός ο Χριστός είναι ένα πρόσωπο ζωντανό που δεν απουσιάζει ποτέ από τη ζωή του ανθρώπου. Άρα ο συγγραφέας- Καζαντζάκης τολμά τούτο που δεν έκανε κανείς την περίοδο εκείνη. Δηλαδή, αναφέρεται προς έναν προσωπικό Θεό χωρίς να απομακρύνεται από την ορθόδοξη θεολογία και πίστη της Εκκλησίας. Πρόκειται για έναν Θεό που σίγουρα δεν κατανοήθηκε και δεν έγινε αντιληπτός παρά από ελάχιστους την περίοδο εκείνη.³¹

Ο Καζαντζάκης διακρίνει παράλληλα τη συνύπαρξη χριστολογίας και ανθρωπολογίας, καθώς Χριστός και άνθρωπος βαδίζουν μαζί. Όλοι του οι ήρωες μυρίζουν,

³⁰ Στο ίδιο, σσ.26-28.

³¹ Στο ίδιο, σσ.30-32.

θυμίζουν κάτι από τον Χριστό. Είναι εκείνοι που ξέρουν πως πρέπει να αγωνιστούν, να παλέψουν, να πατήσουν τους φόβους τους, να θυσιαστούν δωρίζοντας ακόμη και τη ζωή τους για χάρη των συναθρώπων τους. Η αυτοθυσία τους είναι σημάδι αγάπης, σαν την αγάπη του Χριστού που δεν έχει όρια, δεν έχει σύνορα αλλά αγκαλιάζει τους πάντες χωρίς διακρίσεις.³²

Ο Καζαντζάκης αποπειράται μια χριστοκεντρική αντίληψη της Σάρκωσης του Λόγου, καθώς και μια Χριστολογία με προοπτική ανθρωπολογίας. Ο Χριστός λοιπόν ως τέλειος άνθρωπος χαρίζει στον άνθρωπο την ελπίδα της αλήθειας και της σωτηρίας. Άλλωστε, με βάση το δόγμα της Εκκλησίας μας, η πρόσληψη της ανθρώπινης φύσης από τον Υιό του Θεού, αποτελούσε ένωση κτιστού και ακτίστου, κάτι που όχι μόνο θα έσωζε τον άνθρωπο αλλά κυρίως θα τον οδηγούσε στη θέωση. Κατά τον Γρηγόριο Νύσση «το κατ' εικόνα το έχουμε από την κτίση μας, ενώ το καθ' ομοίωσιν το κατορθώνουμε με την προαίρεσή μας».³³

Αδιάρρηκτος καθίσταται ο σύνδεσμος Θεού και ανθρώπου, αφού ο Θεός δημιούργησε τον άνθρωπο, ώστε να φθάσει σε βαθύτερη κοινωνία μαζί Του. Γι' αυτό και η ανθρώπινη φύση μετέχει και στον υλικό και στον πνευματικό κόσμο. Είναι χοϊκή αλλά και ουράνια. Η τάση κατά συνέπεια επικοινωνίας του ανθρώπου με τον Δημιουργό είναι φυσιολογική και πηγαία. Η συνειδητοποίηση του ανθρώπου της θεϊκής του υπόστασης γεμίζει την ψυχή του από ευγνωμοσύνη και ευτυχία. Με τη μετοχή του ο πιστός στα μυστήρια της Εκκλησίας οδηγείται στην εμπειρία της ένωσης με το Θεό, δηλαδή στη θέωση.³⁴ Η θέωση του ανθρώπου είναι δείγμα της άπειρης αγάπης του Θεού που

³² Στο ίδιο, σσ.26-32

³³ <https://slideplayer.gr/slide/2839337>, προσβάσιμο 20/3/2019.

³⁴ Χ. Γκότσης, π. Γεώργιος Μεταλληνός, Γ. Φίλιας, *Ορθόδοξη πίστη και λατρεία*, ΟΕΔΒ, Α' Γενικού Λυκείου, Αθήνα, 2015, σ.32.

πραγματώθηκε σ' ένα πλαίσιο ελευθερίας. Η εν Χριστώ ελευθερία είναι οντολογική κι έτσι γίνεται αντιληπτή και αποδεχτή από τον μεγάλο Κρητικό.³⁵

Επίσης, ο υπερτονισμός της ανθρωπότητας του Χριστού στον Καζαντζάκη, ζητά από τη μια να καταδείξει τη σάρκωση Του και κατά συνέπεια τη σωτηρία μας, λόγοι που εξυψώνουν την ανθρώπινη φύση και παράλληλα καταξιώνουν τις αισθήσεις και το ανθρώπινο σώμα. Η Σάρκωση φυσικά του Κυρίου αποβλέπει στη σωτηρία μας. Όμως της Σάρκωσης έπεται η Σταύρωση και ο Γολγοθάς, ώστε να ακολουθήσει η Ανάσταση.³⁶ Έτσι, στο έργο του «Αναφορά στον Γκρέκο» διαβάζουμε: «Κάθε άνθρωπος σηκώνει τον σταυρό του κι ανεβαίνει το Γολγοθά του ... άλλοι σωριάζονται στη μέση της πορείας και δεν φτάνουν στην κορφή του Γολγοθά ... να σταυρωθούν, να αναστηθούν και να σώσουν την ψυχή τους.... Η Σταύρωση είναι ο μόνος δρόμος της ανάστασης».³⁷ Για να φτάσει όμως κάποιος στην λύτρωση θα πρέπει να διανύσει το μονοπάτι του θανάτου (Σταύρωση). Γι' αυτό και όποιος δεν φοβάται να πεθάνει είναι αθάνατος και άρα ελεύθερος, γιατί έχει ήδη νικήσει το θάνατο.³⁸

Σύμφωνα με τα Ορθόδοξα δεδομένα, η συμμετοχή στο πάθος και στην Ανάσταση του Χριστού, βοηθά στην κατανόηση του μυστηρίου της ζωής και του θανάτου. Η ζωή είναι δώρο του Θεού, καθώς οδηγεί τον άνθρωπο από την ανυπαρξία στην ύπαρξη. Έτσι, στην νεκρώσιμη ακολουθία ακούμε «ὁ θάνατος σου, Κύριε, ἀθανασίας γέγονε πρόξενος εἰ μὴ γάρ ἐν μνήματι κατατέθης, οὐκ ἂν ὁ Παράδεισος ἠνέωκτο...».³⁹ Όποιος φοβάται τον θάνατο είναι δούλος και αδυνατεί να δει πως η πορεία προς τον θάνατο σημαίνει πορεία λύτρωσης, Ανάστασης και αληθινής αγάπης. Αυτά τα μηνύματα αγωνίζεται να μεταδώσει ο

³⁵ Μ. Χατζηαποστόλου, *Το πρόσωπο του Χριστού στον Νίκο Καζαντζάκη*, Θεσσαλονίκη 2010, σσ.74-75.

³⁶ Στο ίδιο, σ.82.

³⁷ Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Ελένη Ν. Καζαντζάκη, χ.τ. 1961, σ.15.

³⁸ Μ. Χατζηαποστόλου, *ό.π.*, σ. 84.

³⁹ <https://www.agesinitiatives.com/dcs/public/dcs/p/b/funeral/gr/bk.funeral.pdf>, προσβάσιμο 20/3/2019.

Καζαντζάκης μέσα στα έργα του. Στην «Αναφορά στον Γκρέκο» γράφει: «Για να δώσω ένα ανώτατο πρότυπο στον αγωνιζόμενο άνθρωπο, για να δείξω πως δεν πρέπει να φοβάται τον πόνο, τον πειρασμό και τον θάνατο ... γράφτηκε το βιβλίο του. Ο Χριστός πόνεσε ... και ο Πειρασμός νικήθηκε. Σταυρώθηκε ο Χριστός και από τότε νικήθηκε ο θάνατος».⁴⁰ Και αλλού πάλι διαβάζουμε: «Να ενεργείς σαν να μην υπήρχε θάνατος και να ενεργείς έχοντας στο νου σου κάθε στιγμή τον θάνατο....».⁴¹ Γι' αυτό άλλωστε και ο Κύριος λέγει τη φράση «και ὅς οὐ λαμβάνει τον σταυρόν αὐτοῦ, και ἀκολουθεῖ ὀπίσω μου, οὐκ ἔστι μου ἄξιος».⁴² Όπως για τον Χριστό ο αληθινός μαθητής είναι αυτός που δεν διστάζει να μαρτυρήσει για τη χριστιανική πίστη και να θυσιαστεί για την αλήθεια, κατά ανάλογο τρόπο και ο συγγραφέας Καζαντζάκης αποτυπώνει στη συγγραφή του τον αγωνιζόμενο άνθρωπο που πορεύεται , έχοντας ως πρότυπο τον άνθρωπο Χριστό, ώστε να μεταμορφωθεί, να νοηματοδοτήσει τη ζωή του, σημειώνοντας πως ο αγώνας του διαρκεί ολόκληρη τη ζωή του.⁴³

«Έτσι, ο μεγάλος Κρητικός με την διαπεραστική κρητική του ματιά, αυτός ο ακούραστος ταξιδευτής του πνεύματος, βουτά στο κενό της Αβύσσου και μέσα στο απόλυτο σκοτάδι αναζητά τον Χριστό του. Δεν αναπαύεται στις κούφιες βεβαιότητες, δεν πιστεύει σε ροδομάγουλους Χριστούς απόμακρους από την αδυναμία της ευάλωτης ανθρώπινης φύσης, ξένους προς τον ανθρώπινο πόνο, σε Χριστούς που δημιούργησε η ανθρώπινη απληστία και υποκρισία.».⁴⁴

⁴⁰ Μ. Χατζηποστόλου, ό.π., σ.89.

⁴¹ Στο ίδιο, σ.89.

⁴² Κατά Ματθαίον, 10, 37-38.

⁴³ Στ. Σ. Φωτίου, *Ορθόδοξα Μηνύματα, Ερμηνεία Ευαγγελικών περικοπών*, Γρηγόρη, Αθήνα 2000, σσ.170-172.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ.32.

1.3 Οι αντιθέσεις στο έργο του Καζαντζάκη

Ο Καζαντζάκης ζει και δημιουργεί στην εποχή της νεωτερικότητας, μια εποχή με πολλές αλλαγές. Καταπιάστηκε με πάμπολλα θέματα προερχόμενα από τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα και την πρόσφατη ιστορία. Τα θέματά του αν και είναι διαχρονικά, τα παρουσιάζει με έναν τρόπο εντελώς προσωπικό. Οι ήρωές του παρουσιάζουν πανομοιότυπη ψυχολογία και συμπεριφορά και πανομοιότυπα χαρακτηριστικά. Άλλωστε, μέσα από το έργο του Καζαντζάκη κοινοποιείται ο υπαρξιακός του προβληματισμός. Γι' αυτό και χαρακτηρίζεται ως λογοτέχνης, ποιητής ή φιλόσοφος. Μέσα από το έργο του προσπαθεί να δώσει απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα που απασχολούν τον άνθρωπο.⁴⁵ Ασχολήθηκε με κάθε είδους λογοτεχνική μορφή και προπάντων έδωσε μια διαφορετική διάσταση των θεμάτων. Ο Καζαντζάκης είναι ο λογοτέχνης που διακρίνεται από πάρα πολλούς χαρακτηρισμούς, οι οποίοι δείχνουν και την πολυσχιδή του προσωπικότητα.

Έγραψε μυθιστορήματα, θεατρικά έργα, διηγήματα, νουβέλες, ταξιδιωτικά δοκίμια, ποίηση. Ασχολήθηκε με θέματα που αντιπροσωπεύουν την σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, την πρόσφατη ιστορία, το χώρο της θρησκείας και του παγκόσμιου πολιτισμού με έναν τρόπο εντελώς προσωπικό που περικλείει και τις ιδιαιτερότητες των προβληματισμών του. Η θεματική των έργων του δεν είναι πρωτότυπη και οι ήρωες έχουν πανομοιότυπη συμπεριφορά. Όλοι οι ήρωες αγωνίζονται για την ελευθερία και διακρίνονται από ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον. Μέσα από αυτούς παρουσιάζονται και οι προβληματισμοί του συγγραφέα.⁴⁶

Οι απόψεις του Καζαντζάκη είναι άλλοτε αντιφατικές και ετερόκλητες, άλλοτε ετερογενείς και ασύμβατες και άλλοτε αντιθετικές και διυστάμενες δημιουργώντας έτσι ένα

⁴⁵ Θ. Γραμματάς, «Εσπασαν τις ιδέες και είδαν: γεμάτες αέρα. Αποδόμηση της καζαντζακικής μυθοπλασίας. Στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας», στο Ν. Καζαντζάκης παραμορφώσεις παραλήψεις, μυθοποιήσεις, επιμ. Ε. Σταυροπούλου, Θ. Αγάθος, Γκοβότσης, Αθήνα 2011, σ.128.

⁴⁶ Στο ίδιο, σσ. 128- 129.

υλικό που ενσαρκώνεται μόνο στο πλαίσιο της δικής του προσωπικότητας. Η αντιφατικότητα αυτή, η οποία αποτελεί ίδιον του χαρακτήρα του, οδήγησε πολλούς ερευνητές σε διαφορετικές προσεγγίσεις και ερμηνείες για το έργο του. Πολλοί είναι αυτοί που πιστεύουν ότι ο Καζαντζάκης είναι ένας δύσκολος στην πρόσληψη και κατανόηση διανοούμενος κυρίως επειδή ο ίδιος προσπαθεί να ενώσει αντιτιθέμενες απόψεις μεταξύ των οποίων επιχειρεί ένα διάλογο. Αποτέλεσμα αυτού είναι τα όρια αυτών που πρεσβεύει να είναι δυσδιάκριτα. Στο έργο του συχνά εντάσσονται διαφορετικές απόψεις, αντιλήψεις και θρησκευτικές δοξασίες, οι οποίες δεν είναι δικές του. Άλλωστε δική του άποψη είναι να κατανοεί τις αντιφάσεις της εποχής του και να παρέχει σε όλες χώρο ύπαρξης και υπόστασης.⁴⁷

Αυτή του η στάση δείχνει το μεγαλείο του δημιουργού. Ο Καζαντζάκης είναι ένας ανεξάντλητος αφηγητής που συλλαμβάνει το όραμά του από τη φύση, τους ανθρώπινους αγώνες από τη ζωή και το αίσθημα. Οι αντιθέσεις που χαρακτηρίζουν το έργο του είναι αποτέλεσμα του ίδιου του δημιουργού. Έτσι σε ένα μεγάλο μέρος του έργου του παρουσιάζεται ορθολογιστής και επιμένει στη χρήση της λογικής παραμερίζοντας το συναίσθημα και την παράδοση, ενώ παράλληλα, δυσπιστεί για κάθε υπερφυσικό. Σε άλλα έργα του πάλι παρουσιάζεται εξωλογικός και υπερβατικός, επηρεασμένος από έναν κόσμο που υπάρχει πέρα από το νου και τις αισθήσεις. Δυϊκότητα παρουσιάζεται και μέσα στο ίδιο το έργο, όπως δείχνουν πολλά παραδείγματα μέσα από αυτό.

Συγκεκριμένα, στην «Ασκητική» αρχικά παρουσιάζεται η ζωή χωρίς καμία αναφορά σε μεταφυσικά στοιχεία, ενώ στη συνέχεια ο συγγραφέας εκφράζει την αγωνία του να αντικρίσει τη μεταφυσική ουσία της ζωής. Επίσης, εμφανής είναι και μια δυϊκή και διπολική συμπεριφορά αντιδράσεων μέσα από την αντιπαράθεση του άνδρα αφενός και της γυναίκας

⁴⁷ Μ. Πάτσης, *Καζαντζάκης και Ρωσία*, Πάτσης, Αθήνα 2013, σ.28.

αφετέρου. Ο άνδρας παίρνει τη μορφή του σπόρου και αποκτά νόημα μέσα από το νου, τη σάρκα, το σώμα και την ύλη δια μέσου του ορατού σύμπαντος. Από την άλλη μεριά βρίσκεται η γυναίκα, η οποία παίρνει τη μορφή της μήτρας και αποκτά νόημα μέσα από την καρδιά, την ψυχή, το πνεύμα και τη διάνοηση δια μέσου της αόρατης αβύσσου.⁴⁸

Ένα διπολικό και αντιθετικό σχήμα αποτελούν οι ήρωες από το μυθιστόρημα «Καπετάν Μιχάλη». Στο έργο αυτό υπάρχουν άνδρες που δρουν ως θεριά ή και ανήμποροι και γυναίκες που παρουσιάζονται σαν πειρασμοί ή και υποταγμένες στην εξουσία του άνδρα. Γενικά οι χαρακτήρες παρουσιάζονται ως αντιθετικά δίπολα και το έργο αποτελεί διπολική ηθογραφική μυθιστορία. Πρόκειται για μια δυική αναπαράσταση του καλού και του κακού, του δίκαιου και του άδικου, του ηθικού και του ανήθικου, που εντάσσεται μέσα στις προσωπογραφίες των βασικών ηρώων. Ένα άλλο δίπολο, το οποίο κυριαρχεί στο μυθιστόρημα είναι ο καπετάν Μιχάλης αφενός και ο Ντουρήμπεης αφετέρου. Ο πρώτος είναι Χριστιανός, αν και υποτελής, είναι επαναστάτης και αγωνιστής του καλού, αναδεικνύει εξαιρετική ανδρεία και υπομονή, προβάλλει ιδιαίτερες ικανότητες με τις πράξεις του και εκφράζεται με λαϊκός ύφος. Ο δεύτερος είναι Τούρκος Μουσουλμάνος, ο οποίος είναι αφέντης, κατέχει τη θέση του κατακτητή, εκπροσωπεί την καθεστηκυία τάξη, προβάλλει τη δύναμη του κακού, αναδεικνύει στοιχεία δειλίας, υποκύπτει στα πάθη του για εκδίκηση, αντιπαλεύει την ανικανότητα και χρησιμοποιεί σοβαρό ύφος. Η διαφορά μεταξύ τους γίνεται πιο έντονη με την παρουσία μιας γυναίκας που κατέχει το ρόλο του πειρασμού.⁴⁹

Διπολική ηθογραφία αποτελεί και το μυθιστόρημα «Τελευταίος Πειρασμός». Πρόκειται για μια δυική αναπαράσταση της σάρκας και του πνεύματος, του ανθρώπινου και του θεϊκού, του θανάτου και της αθανασίας. Το πρόσωπο που συγκεντρώνει τις δύο

⁴⁸ Ν. Ματθιουδάκης, «Λογοβλώντας την εκστατική άσκηση», στο Ν. Καζαντζάκης, *Ασκητική*, Καζαντζάκη – Ειδική έκδοση για την εφημερίδα Έθνος της Κυριακής, Αθήνα 2015, σσ.14-15.

⁴⁹ Ν. Ματθιουδάκης, «Πολεμώντας με τον καπετάν Μιχάλη», στο Ν. Καζαντζάκης, *Καπετάν Μιχάλης*, Καζαντζάκη – Ειδική έκδοση για την εφημερίδα Έθνος της Κυριακής, Αθήνα 2015, σσ.9-13.

αντιθέσεις είναι ο Χριστός, ο οποίος αποτελεί το Ένα και ανυπέρβλητο σύμβολο θνητής και αθάνατης φύσης, όπως άλλωστε παρουσιάζεται και στην Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία. Έτσι ο Χριστός του Καζαντζάκη παρουσιάζεται ως υιός του Ανθρώπου, που έχει θνητή φύση, ανθρώπινο σώμα και ανθρώπινη συμπεριφορά, αντιπροσωπεύει τον πραγματικό κόσμο, είναι αμαρτωλός, έχει αδυναμίες και διακρίνεται από ύλη και σάρκα, έρχεται αντιμέτωπος με το θάνατο και τον διακρίνει ανθρώπινη θνητότητα. Ο Ιησούς αντίθετα είναι ο υιός του Θεού, έχει αθάνατη φύση και θεϊκό πρόσωπο, διακρίνεται από υπεράνθρωπη συμπεριφορά, αντιπροσωπεύει τον θείο κόσμο, είναι αναμάρτητος, διακρίνεται από δύναμη, πνεύμα και ψυχή, είναι αθάνατος και τον χαρακτηρίζει θεϊκή αιωνιότητα.⁵⁰

Στο ίδιο δίπολο βασίζεται και το έργο του Καζαντζάκη «Ο Χριστός ξαναστρώνεται». Πρόκειται για μια δυική αναπαράσταση του καλού και του κακού, του δίκαιου και του άδικου, του ηθικού και του ανήθικου. Στο έργο έρχεται σε αντιπαράθεση ο λαός που εκπροσωπείται από τον Μανολιό και η εξουσία που εκφράζεται από τον παπά-Γρηγόρη. Ο Μανολιός είναι αγράμματος, ένας απλός άνθρωπος του λαού, έχει φιλικό χαρακτήρα, διακρίνεται από ασκητική αγιότητα, υπεράνθρωπη συμπεριφορά, διακρίνεται από κοινωνική δράση, θυσιάζεται για τον συνάνθρωπο, έχει αγγελικό πρόσωπο, εκφράζει το καλό και το ηθικό και διακρίνεται από λαϊκό ύφος. Ο παπά-Γρηγόρης από την άλλη είναι μορφωμένος, εκπροσωπεί την εξουσία, διακρίνεται από εχθρικό χαρακτήρα και φαρισαϊκή θρησκευτικότητα, έχει άσχημη συμπεριφορά, ενδιαφέρεται μόνο για τη θρησκευτική δράση, λαμβάνει συχνά δαιμονικό προσωπίο και προβάλλει το νόημα της προδοσίας και την έννοια του κακού και του ανήθικου.⁵¹

⁵⁰ Ν. Ματθιουδάκης, «Ομολογώντας τον τελευταίο πειρασμό», στο Ν. Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος Πειρασμός*, εκδ. Καζαντζάκη – Ειδική έκδοση για την εφημερίδα Έθνος της Κυριακής, Αθήνα 2015, σσ.7-15.

⁵¹ Ν. Ματθιουδάκης, «Ανασταίνοντας τον Εσταυρωμένο Χριστό», στο Ν. Καζαντζάκης, *Ο Χριστός Ξαναστρώνεται*, εκδ. Καζαντζάκη – Ειδική έκδοση για την εφημερίδα Έθνος της Κυριακής, Αθήνα 2014, σσ.11-12.

Την αναπαράσταση της σάρκας και του πνεύματος, του ανθρώπινου και του θεϊκού εκφράζει ο Καζαντζάκης και στο έργο του «Ο φτωχούλης του Θεού». Στον ένα πόλο βρίσκεται η ανθρώπινη πολιτεία και στον άλλο η Υπερουράνια Βασιλεία. Στη μία άκρη έχουμε την καθημερινή ζωή και στην άλλη την παραδείσια ύπαρξη. Στο πρόσωπο του Φραγκίσκου συναντάμε το δίπολο του ανθρώπου και του Αγίου. Από τη μία μεριά βρίσκεται ο άνθρωπος, που χαρακτηρίζεται από θνητή φύση και ανθρώπινη συμπεριφορά, προβάλλει την αδυναμία της ύλης και της σάρκας του ανθρώπου προς το θάνατο, μια συμπεριφορά που έχει επηρεαστεί από τις συμβουλές του πατέρα του για απόκτηση πλούτου και επικράτηση του κακού και του φόβου. Από την άλλη μεριά παρουσιάζεται ο Φραγκίσκος ως Άγιος, τον οποίο διακρίνει η αθάνατη φύση και η θεϊκή του αποστολή. Χαρακτηρίζεται από τη δύναμη του Πνεύματος και τη δυνατότητα της Ψυχής να κατευθυνθεί προς την αθανασία, όπως τον έχει συμβουλέψει η μητέρα του προκειμένου να αποκτήσει αυτάρκεια και να διακριθεί από την επικράτηση του καλού και της αγάπης.⁵²

⁵² Ν. Ματθιουδάκης, «Ακολουθώντας τον φτωχούλη του Θεού», στο Ν. Καζαντζάκης, *Ο φτωχούλης του Θεού*, εκδ. Καζαντζάκη – Ειδική έκδοση για την εφημερίδα Έθνος της Κυριακής, Αθήνα 2014, σ.10.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Θεσμική και Χαρισματική Εκκλησία

2.1 Οι όροι του θεσμού και του χαρίσματος

Ο όρος θεσμός προέρχεται από το ρήμα τίθημι. Η ενέργεια του ρήματος περιλαμβάνει τον ορισμό, τον εγκαινιασμό και την τοποθέτηση από κάποιον μιας κατάστασης ή λειτουργίας, η οποία έχει κοινά αποδεκτή ισχύ. Σε κοινωνικό επίπεδο ως βασικό εργαλείο ο θεσμός αποτελεί ένα σταθερό πλαίσιο που περιλαμβάνει σταθερή και στοχευμένη συλλογική δράση, προκαθορισμένους και υποχρεωτικούς κανόνες συμπεριφοράς και δραστηριοποίησης. Αυτό σημαίνει ότι κάθε θεσμός διαθέτει αυστηρούς και δεσμευτικούς κανονισμούς λειτουργίας, επιτελεί ένα συγκεκριμένο έργο και εξυπηρετεί έναν ή περισσότερους εξειδικευμένους σκοπούς.⁵³

Με τον όρο «θεσμοποίηση», δηλώνεται καταρχήν η δημιουργία, η διαμόρφωση και η καθιέρωση ενός θεσμού στο κοινωνικό περιβάλλον. Στη συνέχεια η λειτουργία της θεσμοποίησης περιλαμβάνει μια σταθερή και ομοιόμορφη διαδικασία επανάληψης μιας κοινωνικά παραδεκτής μορφής οργανωμένης δράσης. Η δράση αυτή αποσκοπεί στην παραγωγή ενός επιθυμητού και ταυτόχρονα σημαντικού αποτελέσματος. Στο τελικό στάδιο αυτής της διαδικασίας ο θεσμός, ο οποίος δημιουργήθηκε λειτουργεί πλέον ως ένα μόνιμο «κανονιστικό πρότυπο», το οποίο μπορεί να υφίσταται ως έθιμο ή να επικυρωθεί ως νόμος. Στη δεύτερη περίπτωση ισχύει ο όρος «θεσμοθέτηση», ο οποίος δηλώνει τον υποχρεωτικό χαρακτήρα που

⁵³ Α. Νικολαΐδης, *Ευσύνοπτη Κοινωνιολογία*, Γρηγόρη, Αθήνα 2008, σ.174.

προσλαμβάνει η διαμορφωμένη και ισχύουσα διαδικασία παραγωγής του «κανονιστικού προτύπου». Το ίδιο υποχρεωτική είναι και η οργανωμένη δράση που απορρέει από το πρότυπο αυτό. Ως παράδειγμα θα αναφέρουμε τους θρησκευτικούς θεσμούς, οι οποίοι ικανοποιούν τις θρησκευτικές ανάγκες των μελών μιας κοινωνίας. Αυτές οι ανάγκες συνίστανται στην καλλιέργεια της σχέσης των ανθρώπων προς το θείο, στη θρησκευτική ανατροφή και συμπεριφορά των μελών, στην ικανοποίηση των λατρευτικών αναγκών, στην οργάνωση της φιλανθρωπίας.⁵⁴

Στην προσέγγιση αυτή ο θεσμός παρουσιάζεται στη γένεσή του ως ένα ενδογενές φαινόμενο της κοινωνίας. Το χάρισμα από την άλλη μεριά αναφέρεται σε ένα απόκτημα ενός ανθρώπου, το οποίο του εδόθη ως δώρο. Ο όρος χάρισμα χρησιμοποιείται για να δηλώσει το φυσικό χάρισμα, εννοώντας μια φυσική ή επίκτητη ικανότητα ή ιδιότητα, η οποία αφορά είτε στη σωματική και εν γένει στη βιολογική υπόσταση του ανθρώπου, είτε στο διανοητικό αλλά και ψυχικό πεδίο.⁵⁵

Το χάρισμα στον πνευματικό τομέα δηλώνει ένα δώρο του Θεού στον άνθρωπο. Ειδικότερα, στην περίπτωση αυτή αναφερόμαστε στην υποδοχή και στην έκφραση του βιώματος του δώρου μέσα από τον ανθρώπινο φορέα. Είναι διακριτές δύο κατηγορίες εκφράσεων του βιώματος του χαρίσματος από τον άνθρωπο. Στην πρώτη από αυτές ο πνευματικός παράγοντας έρχεται αρωγός στην ανθρώπινη λειτουργία ή έκφραση, ενώ στη δεύτερη ο πνευματικός παράγοντας ενεργεί με τη συνειδητή συμμετοχή και αποδοχή του ανθρώπινου φορέα. Αναφορικά με τη σχέση του ανθρώπου προς τον Θεό το χάρισμα θα μπορούσε να προσδιοριστεί ως το σύνολο των αμετάκλητων δωρεών του Θεού προς

⁵⁴ Στο ίδιο, σσ.174-175.

⁵⁵ Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο λεξικολογίας, Ε.Π.Ε, Αθήνα 1998, σ. 1961.

τον άνθρωπο. Με άλλα λόγια το χάρισμα κατά την εκδήλωσή του εγκιβωτίζεται στον οντολογικό πυρήνα του ανθρώπου δηλαδή στο πρόσωπό του. Δεν πρόκειται δηλαδή για μία εξωτερική, απλά διανοητική, συναισθηματική ή ακόμη και παραισθητική λειτουργία. Πρόκειται για ένα γεγονός, το οποίο υπερβαίνει οποιαδήποτε αναγκαιότητα ή αιτιότητα.

Ο όρος χάρισμα εμπεριέχει δύο ακόμη στοιχεία: Το πρώτο είναι το χαριστικόν, συνιστά δηλαδή ελεύθερη δωρεά του Θεού προς τον άνθρωπο που δεν σχετίζεται προς κάποια ανταπόδοση, ούτε οφείλεται σε κάποια αιτία. Το χάρισμα, εξάλλου, έχει υπερβατική φύση και προέλευση. Δεν υπόκειται δηλαδή, σε τοπικούς ή χρονικούς περιορισμούς ούτε εξαρτάται από αυτούς. Με τη φανέρωσή του μέσα στον χώρο και στον χρόνο, υπόκειται σε κάποιο είδος «θεσμοποίησης». Στην προοπτική αυτή το χάρισμα μπορεί είτε να πλησιάσει κάποιον υπάρχοντα θεσμό ή να συμπορευθεί με έναν από αυτούς, είτε πάλι να οδηγήσει στη δημιουργία ενός νέου θεσμού προκειμένου να διατηρηθεί ιστορικά, είτε τέλος να παραμείνει σε απόσταση από όλα τα παραπάνω σχήματα.⁵⁶

Η ενσάρκωση του Ιησού Χριστού υπήρξε το αξονικό χαρισματικό γεγονός, ένα γεγονός που παρουσίασε και προσέφερε τη χάρη του Θεού μέσα στον κόσμο, την ιστορία και ολόκληρη τη δημιουργία. Στην περίπτωση αυτή το χάρισμα δεν αποτέλεσε ένα έκτακτο ή περιστασιακό γεγονός αλλά εμπεριείχε από την πλευρά του Θεού την αμετάκλητη απόφαση να παραμείνει και να διατηρηθεί το χάρισμα μέσα στην ιστορία. Αυτός ο αντινομικός χαρακτήρας του χαρίσματος φανερώνεται και στην συγκρότηση της Εκκλησίας. Στην περίπτωση αυτή η θεσμική συγκρότηση συνάπτεται με την

⁵⁶ Γ. Μαντζαρίδης, *Θεσμός και χάρισμα*, Ι. Μ. Βατοπαϊδίου, Α. Όρος 2012, σ.19.

χαρισματική παρουσία και εκδίπλωση. Κοινή πηγή όλων των χαρισμάτων και των θεσμών της Εκκλησίας είναι το Άγιο Πνεύμα.⁵⁷

Το χάρισμα διαποτίζει μυστικά και μυστηριακά τη σύνολη ζωή της Εκκλησίας. Οι φορείς των θεσμών εμφορούνται από την ενέργεια του χαρίσματος. Η μετάδοση του χαρίσματος της ιεροσύνης λαμβάνει χώρα με τη χειροτονία σε όλους τους ιερατικούς βαθμούς. Διατυπώσεις, όπως «το χάρισμα του Επισκόπου» ή το «χάρισμα του πρεσβυτέρου» δείχνουν τη βαρύνουσα σημασία και λειτουργία που το χάρισμα αποκτά όταν συμπορεύεται και συνυπάρχει σε έναν θεσμό. Την ίδια στιγμή στο σώμα της Εκκλησίας υπάρχουν και μη χειροτονημένα μέλη, τα οποία εγκεντρίζονται τη δύναμη του χαρίσματος. Χρειάζεται στο σημείο αυτό να γίνει μια λεπτή διευκρίνιση, σύμφωνα με την οποία όχι μόνο οι κληρικοί αλλά και οι λαϊκοί είναι επίσης μέτοχοι του χαρίσματος της ιεροσύνης, στο βαθμό κατά τον οποίο όλοι ανήκουν στο «βασιλείον ιεράτευμα». Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι λαϊκοί μπορούν, όπως και οι ιερείς, να τελούν τη Θεία Ευχαριστία αν και αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της.⁵⁸

Ως φορέας ελευθερίας το χάρισμα ενεργεί σε τρία επίπεδα: Πρώτον, στην ανάδειξη του προσώπου του ανθρώπου. Ο επιμερισμός των ποικίλων χαρισμάτων σε όλα τα μέλη της Εκκλησίας, κατατείνει στην οντολογική ανάδειξη της ετερότητας, η οποία συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για να ανταποκριθεί ο άνθρωπος στη θεϊκή κλήση. Δεύτερον, η χαρισματική παρουσία και επενέργεια αυξάνει τις δυνατότητες του κτιστού για την υποδοχή και αποδοχή των θείων δωρεών. Τρίτον, το χάρισμα δίνει επίσης σημαντική ελευθερία κίνησης τόσο σε προσωπικό επίπεδο όσο και σε ολόκληρη την κοινότητα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η κοινότητα να διανοίγεται στο χώρο και στο χρόνο, επιτελώντας τόσο το ιεραποστολικό της έργο, όσο και την πορεία προς τα έσχατα. Η

⁵⁷ Στο ίδιο, σσ.20-21.

⁵⁸ Στο ίδιο, σ.21.

ελευθερία που προσφέρει το χάρισμα έχει κατεξοχήν Χριστολογική βάση και προοπτική. Στην περίπτωση αυτή ισχύει το εκκλησιολογικό κριτήριο αυθεντικότητας. Μπορούμε δηλαδή, να χαρακτηρίσουμε μία χαρισματική έκφραση ως αυθεντική, εάν αυτή συμβάλλει στην οικοδομή του σώματος και την αύξηση της ενότητας της Εκκλησίας.⁵⁹

Η θρησκεία μπορεί να οριστεί ως μια κοινωνική δραστηριότητα που εισάγει τη σχέση με μια χαρισματική εξουσία. Πρόκειται για τη δράση σε μια κοινότητα, τη συμβολική επικοινωνία είτε μέσω τελετουργιών είτε μέσω πίστης. Μια θρησκεία εκδηλώνεται μέσα από μια λατρεία, έναν τελετουργικό και συμβολικό μηχανισμό. Αυτή η τακτική συμβολική επικοινωνία εμπλέκει ένα ιδρυτικό χάρισμα, δηλαδή ένα χάρισμα που μεταδίδεται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο και εγκαθιδρύει μια συνέχεια γενεών. Το χάρισμα αντιπροσωπεύει την κοινωνική ανάδειξη μιας προσωπικής εξουσίας και την ανάδειξη μιας άλλης εξουσίας, που διαφέρει τόσο από τις συνήθεις κανονικοποιήσεις της εξουσίας όσο και από τα συνήθη διακυβεύματα. Το χάρισμα αποτελεί δύναμη ρήξης και μπορεί να είναι ιδρυτικό, ακριβώς επειδή εισάγει μια ετερότητα. Υπάρχουν διάφοροι τρόποι να αναφερθεί κανείς σε ένα ιδρυτικό χάρισμα και διάφορα στοιχεία, που μπορούν να ανεξαρτητοποιήσουν αυτή τη σχέση. Σε αυτούς ανήκουν ο θεσμός, η τελετουργία, το σύστημα πίστεων, τα ιερά κείμενα, τα άτομα-πιστοί, οι χαρισματικές μορφές. Σε κάθε επίπεδο τίθεται το πρόβλημα του χαρίσματος.⁶⁰

Η θρησκεία φροντίζει τις σχέσεις μεταξύ υπερφυσικών δυνάμεων και ανθρώπων, όπως διευκρινίζεται από τον Βέμπερ. Οι σχέσεις αυτές εστιάζουν στη ζωή, στον επίγειο κόσμο και είναι σε μεγάλο βαθμό ορθολογικές.⁶¹ Μεγάλη σημασία για τη θρησκεία έχουν οι έννοιες «αεροκρατικός σύνδεσμος» και «αγαθά σωτηρίας». Ο σύνδεσμος αυτός είναι μια

⁵⁹ J. P. Willaime, *Κοινωνιολογία των θρησκειών*, μτφ. Α. Καραστάθη, επιμ. Θ. Ψυχογιός, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2004, σσ.209-210.

⁶⁰ Στο ίδιο, σσ.210-212.

⁶¹ Στο ίδιο, σσ.46-47.

ομάδα, η οποία με την χορήγηση αγαθών στους ανθρώπους αποσκοπεί να κυριαρχεί σε αυτούς. Τον απασχολούν οι τύποι θρησκευτικής κοινοτικοποίησης και θρησκευτικής αυθεντίας. Στους πρώτους ανήκει η διάκριση μεταξύ Εκκλησίας και Αίρεσης, δυο τρόποι κοινωνικής ύπαρξης της θρησκείας. Η εκκλησία είναι θεσμός λύτρωσης ανοιχτός σε όλους, όπου ασκείται η αυθεντία του ιερέα και συμβιώνει στενά με τη γύρω κοινωνία. Η Αίρεση είναι μια εθελούσια οργάνωση πιστών σε κοινωνική ρήξη με το κοινωνικό περιβάλλον. Στους κόλπους της κυριαρχεί μια θρησκευτική αυθεντία χαρισματικού τύπου.⁶²

Όσον αφορά στους τύπους θρησκευτικής αυθεντίας, προκύπτουν από τη διάκριση των μορφών νομιμοποίησης της εξουσίας στην κοινωνική ζωή. Η εξουσία νομιμοποιείται με τρόπο ορθολογικό- νόμιμο, διά του παραδοσιακού ή διά του χαρισματικού τρόπου. Η ορθολογική νομιμοποίηση της εξουσίας αντιστοιχεί στην απρόσωπη διοικητική αρχή που στηρίζεται στην πίστη περί της εγκυρότητας των κανονισμών και των λειτουργημάτων. Η εξουσία που θεμελιώνεται παραδοσιακά στηρίζεται στην πίστη περί της εγκυρότητας του έθους, περί της νομιμότητας των παραδοσιακών μορφών μεταβίβασης των λειτουργημάτων. Τέλος, η χαρισματική αυθεντία είναι η τυπική περίπτωση της προσωπικής εξουσίας γιατί η νομιμότητά της βασίζεται στην αίγλη της αναγνωρισιμότητας ενός ατόμου.

Σε θρησκευτικό επίπεδο, υπάρχουν τρεις τύποι νομιμοποίησης της εξουσίας: ο Ιερέας, ο Μάγος και ο Προφήτης. Η εξουσία του Ιερέα ασκείται στους κόλπους μιας γραφειοκρατούμενης επιχείρησης σωτηρίας. Ο Μάγος είναι η εξουσία που ασκείται σε μια πελατεία, η οποία αναγνωρίζει την τεχνογνωσία του αυθεντικού φορέα μιας παράδοσης. Ο Προφήτης είναι η προσωπική θρησκευτική εξουσία εκείνου που αναγνωρίζεται επί τη βάση μιας αποκάλυψης την οποία και επικαλείται.⁶³

⁶² Στο ίδιο, σσ.48-49.

⁶³ Στο ίδιο, σσ.50-51.

2.2 Ο θεσμός και το χάρισμα στα κείμενα των πατέρων της Εκκλησίας

Το χάρισμα, ως όρος, παρουσιάζεται, σύμφωνα με τις Πράξεις των Αποστόλων, την ημέρα της Πεντηκοστής, κατά την οποία: «Και ἐν τῷ συμπληροῦσθαι την ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς ἦσαν ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τον αὐτό. Καὶ ἐγένετο ἄφνω ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἦχος ὡσπερ φερομένης πνοῆς βιαίας, καὶ ἐκπλήρωσεν ὅλον τον οἶκον οὗ ἦσαν καθήμενοι. καὶ ὠφθησαν αὐτοῖς διαμεριζόμεναι γλῶσσαι ὡσεὶ πυρός, ἐκάθισέ τε ἐφ’ ἓνα ἕκαστον αὐτῶν, καὶ ἐκπλησθησαν ἅπαντες Πνεύματος Ἁγίου, καὶ ἤρξαντο λαλεῖν ἐτέραις γλώσσαις καθὼς το Πνεῦμα ἐδίδου αὐτοῖς ἀποφθέγγεσθαι. Γενομένης δε τῆς φωνῆς ταύτης συνῆλθε το πλῆθος καὶ συνεχύθη, ὅτι ἤκουον εἷς ἕκαστος τῆ ἰδίᾳ διαλέκτῳ λαλούντων αὐτῶν. Καὶ πῶς ἡμεῖς ἀκούομεν ἕκαστος τῆ ἰδίᾳ διαλέκτῳ ἡμῶν ἐν ᾗ ἐγεννήθημεν.»⁶⁴

«Οἱ μὲν οὖν ἀσμένως ἀποδεξάμενοι τον λόγον αὐτοῦ ἐβαπτίσθησαν, καὶ προστέθησαν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ψυχαὶ ὡσεὶ τρισχίλια.»⁶⁵ Ἔτσι, την ημέρα της Πεντηκοστής και ενώ οι πρώτοι χριστιανοί ήταν συγκεντρωμένοι ὅλοι μαζί στο ἴδιο μέρος με ὁμοψυχία, ακούστηκε βοή ἀπὸ τον οὐρανὸ και στα κεφάλια τους κάθισε ἀπὸ μια πύρινη φλόγα. Ὅταν ακούστηκε αὐτή η βοή, συγκεντρώθηκε πλῆθος εὐσεβῶν Ἰουδαίων ἀπ’ ὅλα τα μέρη που βρέθηκαν στην Ἱερουσαλήμ για τη μεγάλη γιορτὴ κι ἐμειναν κατάπληκτοι, γιατί καθένας τους ἀκούγε τους ἀποστόλους να μιλάνε τη δική του γλῶσσα. Οι περισσότεροι ρωτούσαν με ἀπορία τι να σημαίνει ἀραγε αὐτό; Την ημέρα λοιπὸν ἐκείνη πίστεψαν και βαπτίστηκαν τρεῖς χιλιάδες ἄνθρωποι. Οι δε ἀπόστολοι ἐγκαινίασαν το ἔργο που τους εἶχε ἀναθέσει ο Χριστὸς και ἰδρύθηκε η Εκκλησία ὡς σῶμα Χριστοῦ.

Ἡ ὑπαρξὴ λοιπὸν της Εκκλησίας εἶναι ἀναπόσπαστα δεμένη με τον Χριστό. Ὅπου Χριστὸς ἐκεῖ και Εκκλησία. Ἡ ἀδιάρρηκτη ἐνότητα της Εκκλησίας με το πρόσωπο και το

⁶⁴ Πράξεις των Αποστόλων, 2, 1-9

⁶⁵ Πράξεις των Αποστόλων, 2, 41

απολυτρωτικό έργο του Χριστού, αποδεικνύει και την ιστορικότητά της. Η Εκκλησία είναι η κιβωτός και το ταμείο της σωτηρίας των ανθρώπων, καθώς και ο χώρος της συνεχούς, πραγματικής ζωοποιούς ενέργειας του Χριστού με σκοπό τη σωτηρία των μελών της.⁶⁶ Με τον τρόπο αυτό κατανοείται η σπουδαιότητα και η συσχέτιση του γεγονότος της σάρκωσης του Υιού του Θεού με την ιστορική υπόσταση της Εκκλησίας.

Όλοι οι συγγραφείς της Καινής Διαθήκης μιλούν για το ιστορικό πρόσωπο του Ιησού Χριστού που συνδέεται αναπόσπαστα με την κεφαλή Αυτού, δηλαδή, την Εκκλησία. Μάλιστα, το επίπεδο της ανθρώπινης ζωής είναι χώρος, όπου ο Θεός συναντάται με τον άρχοντα του κόσμου⁶⁷ αυτού, δηλαδή τον Διάβολο. Εντός λοιπόν του κόσμου συντελείται η εκμηδένιση του Διαβόλου μέσα από τη χάρη του Χριστού στην Εκκλησία.⁶⁸ Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η δημιουργία της Εκκλησίας δεν αποτελεί κάποιο κοσμικό φαινόμενο, αλλά μια συγκεκριμένη ανθρώπινη κοινωνία, που πιστεύει στον Χριστό και στη σωτηρία της μέσω Αυτού. Διότι «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν ...καὶ ἐκ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ ἡμεῖς πάντες ἐλάβομεν».⁶⁹ Η ενσάρκωση του Λόγου αποτελεί εκκλησιολογικό γεγονός και η υιοθεσία των ανθρώπων από τον Θεό ενισχύεται και «ἐκ τῆς βεβαιότητος αὐτῶν περὶ τῆς κληρονομίας τοῦ Θεοῦ, ὡς συγκληρονόμων τοῦ ἰδίου Αὐτοῦ Υἱοῦ, τοῦ ἐν σαρκὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ».⁷⁰

Η Εκκλησία αποτελεί τον συγκερασμό του θείου και του ανθρώπινου παράγοντα, αφού ο Χριστός ήταν Θεός και Άνθρωπος, δηλαδή Θεάνθρωπος. Έτσι, σύμφωνα με τον Ιωάννη «ἡ κοινωνία ἢ ἡμετέρα μετὰ τοῦ Πατρὸς καὶ μετὰ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ

⁶⁶ Α. Θεοδώρου. *Η περί ανακεφαλαιώσεως διδασκαλία του Ειρηναίου*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1972 σ.63.

⁶⁷ Κατά Ματθαίον, 9,34 12,24 Κατά Μάρκον, 3,22 , Κατά Λουκά, 11,15 , Κατά Ιωάννην, 12,31 16,11, Προς Εφεσίους, 2,2.

⁶⁸ Α' Ιωάννου, 4,4.

⁶⁹ Κατά Ιωάννην, 1,14.

⁷⁰ Προς Ρωμαίους, 8,17 Προς Γαλάτας, 3,29 . 4,17 . Προς Τίτον, 3,7 . Προς Εβραίους, 1,2. 11,7.

Χριστού»⁷¹ πραγματοποιήθηκε δια της ιστοριοποιήσεως του Υιού. Ο Ιωάννης τονίζει την είσοδο του προαιώνιου Λόγου στην ιστορία, με τέτοιον τρόπο, ώστε ο Λόγος δεν αποτελεί απλή ιδέα ή κοσμικό φαινόμενο αλλά ανθρώπινη ύπαρξη. Το ιστορικό στοιχείο τυγχάνει απαραίτητο για τη δική μας κοινωνία με τον Ιησού Χριστό. Επομένως, η πραγματικότητα της Εκκλησίας, ως ιστορική οντότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το ιστορικό πρόσωπο του Χριστού. Τόσο ο Παύλος όσο και ο Ιωάννης εκφράζουν στην πραγματικότητα την πίστη της Αποστολικής Εκκλησίας, ότι στο πρόσωπο του Ιησού έχουμε την ενσωμάτωση του προσώπου της Αγίας Τριάδος, κάτι που υπήρξε ο εκτελεστής της βουλής του Θεού κατά τη δημιουργία του κόσμου,⁷² τον οποίο ο Θεός συντηρεί και οδηγεί στη σωτηρία.

Σύμφωνα με την Β΄ Προς Κορινθίους Επιστολή του, ο Παύλος αναφέρει ότι ο έρεβος της καταλλαγής του κόσμου συντελείται αυτοπροσώπως από τον Θεάνθρωπο Υιό του Θεού, και ως εκ τούτου η Εκκλησία προεικονίζεται σ' Αυτόν. Άλλωστε, το έργο της καταλλαγής δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί και ο Υιός του Θεού εδράζονταν στον κόσμο. Γι' αυτό η δραστηριότητα και η ζωή της Εκκλησίας περιορίζεται στο πρόσωπο του Χριστού. Μετά όμως την Ανάληψη του Κυρίου, καθίσταται αισθητή και η παρουσία της Εκκλησίας, ως συνεχιστής του έργου του ιδρυτή της. Έτσι, μπορούν να γίνουν κατανοητές οι εντολές του Κυρίου προς τους αποστόλους λίγο πριν από την Ανάληψη, αφού οι τελευταίοι καθίσταντο ηγέτες της Εκκλησίας, για να συνεχίσουν το έργο του Χριστού που ξεκίνησε «διά τῆς Ἐνσαρκώσεως».⁷³ Το γεγονός πως η αποστολή και το έργο της Εκκλησίας είναι πανομοιότυπα με την αποστολή και το έργο του Χριστού διακρίνεται από τις εντολές του προς τους αποστόλους «καθώς απέσταλκε με ὁ Πατήρ, κάγώ πέμπω ὑμᾶς».⁷⁴ Μέσω της εντολής αυτής η Εκκλησία είναι η προέκταση του Χριστού καταλαμβάνοντας στο

⁷¹ Α' Ιωάννου, 1, 1-3.

⁷² Κατά Ιωάννην, 1,2. Α' Προς Κορινθίους, 8,6. Προς Κολοσσαείς, 1,16. Προς Εβραίους, 1,2.

⁷³ Κατά Ματθαίον, 28,19-20. Κατά Μάρκον, 16,15. Κατά Λουκά, 24,47-48. Πράξεις των Αποστόλων, 1,8.

⁷⁴ Κατά Ιωάννην, 20, 21.

απολυτρωτικό σχέδιο του Θεού τη θέση που είχε ο Χριστός στον κόσμο μέχρι την ώρα της Αναλήψεώς Του. «Καί έκ τοῦ ὁποῖου παραλαμβάνει τήν ἰδίαν αὐτοῦ ἐξουσίαν καί αὐθεντίαν καί δύναμιν».⁷⁵

Τα παραπάνω αποδεικνύουν τον χριστοκεντρικό χαρακτήρα της Εκκλησίας, καθώς και τον σκοπό της ιδρύσεως της από τον Κύριο. Η Εκκλησία συνεχίζει το απολυτρωτικό έργο του Χριστού, ως συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα. Μέσα στην Εκκλησία προσφέρεται η σωτηρία στον άνθρωπο, καθώς είνισι πραγματικά ενωμένοι ο ένας με τον άλλον και αυτοί με τον Κύριο. Αυτό πραγματοποιείται χάρη στη μετάληψη του Σώματος και του Αίματος του Χριστού.⁷⁶ Σύμφωνα με την Αποκάλυψη του Ιωάννη, η Εκκλησία ως Θεανθρώπινη πραγματικότητα, ουράνια και επίγεια, Στρατευόμενη και Θριαμβεύουσα, διωκόμενη και τρεφόμενη, όπως κάποτε ο Ήλιος, σώζει την Δημιουργία από τη φθορά, επειδή ακριβώς δεν ταυτίζεται με τη ζωή της φθοράς.⁷⁷ Ανακαινιζόμενη κυοφορεί τον καινούριο κόσμο του Θεού. Ωδίνουσα γεννά δ' Αγίου Πνεύματος-ως Νέα Εύα- τον Καινό «έν Χριστῶ ἄνθρωπο, παρασκευάζει Οἰκουμένην την Μέλλουσα».⁷⁸ Ο υπερφυσικός της τόκος αποτελεί για τον κόσμο της κακίας πραγματική και αναπόφευκτη απειλή. Προκαλεί τριγμούς «σεισμόν μέγαν»⁷⁹, κτύπημα συντριπτικό στη δυναστεία του πονηρού.⁸⁰

Η Εκκλησία λοιπόν ως θεσμός αποτελεί «το πνευματικόν πεδῖον ἔνθα δι' ἀγῶνος σκληροῦ προώριστα να καταλυθῆ ἡ κυριαρχία τοῦ διαβόλου ἐπί τῶν ἀνθρώπων . Οὔτοι δεν λάβωσιν την ἀναγκαίαν ἐνίσχυσιν προς καρποφορίαν αὐτῶν και αὔξισιν πνευματικῆν».⁸¹ Η δε Εκκλησία φέρει πληθώρα χαρακτηρισμών, όπως «λαός τοῦ Θεοῦ»⁸²,

⁷⁵ Κατά Ματθαῖον, 10,1 . Κατά Λουκά, 10,19 . Β' Προς Κορινθίους, 10,8 . 13,10

⁷⁶ Κατά Ιωάννην, 6,56.

⁷⁷ Αποκάλυψη Ιωάννη, 12,1-2.

⁷⁸ Προς Εβραίους, 2,5

⁷⁹ Αποκάλυψη Ιωάννη 11,13

⁸⁰ Κ. Ι. Μπελέζος, *Χριστός και Γυναίκα στην Αποκάλυψη του Ιωάννη*, Σμίλη, έκδοση Α', Αθήνα 2014, σσ.139-140.

⁸¹ Α. Θεοδώρου, *Η ουσία της Ορθοδοξίας*, Παρουσία, Αθήνα 1998, σ. 63.

«ποιμήν»⁸³, «άμπελος»,⁸⁴ «νύμφη».⁸⁵ Οι μεταφορικές αυτές εκφράσεις υποδηλώνουν την ουσία, την υπόσταση, την έννοια και το περιεχόμενο της Εκκλησίας. Η Εκκλησία τυγχάνει «κατ' ούσίαν μυστήριον και άποκάλυψιν», «χρόνοις αιώνιους σεσιγημένον»⁸⁶.

Στα βιβλία της Καινής Διαθήκης, όπου απαντάται ο όρος Εκκλησία, βλέπουμε πως η υπόστασή της προσδιορίζει το πρόσωπο και το απολυτρωτικό έργο του Ιησού Χριστού. Άλλωστε, τα προαναφερόμενα βιβλία οφείλουν τη συγγραφή και την ύπαρξή τους στην υπόσταση της Εκκλησίας στη ζωή και στη δράση της. Την αισθητή παρουσία αυτής στον κόσμο και στην ιστορία συναντάμε στο βιβλίο των Πράξεων των Αποστόλων, όπου εκτός από την εσωτερική ζωή και οργάνωσή της, παρακολουθούμε με λεπτομέρεια την ιεραποστολική της δράση. Το ιεραποστολικό της έργο, η Εκκλησία το τελούσε και το τελεί χάρη στην άμεση καθοδήγηση του Αγίου Πνεύματος. Κατά τον Ιωάννη, το Άγιο Πνεύμα είναι ο Παράκλητος της Εκκλησίας, υποκαθιστώντας τον παράκλητο Χριστό. «Κάγώ έρωτήσω τον πατέρα και άλλον παράκλητον δώσει ύμιντό πνεῦμα τῆςούκ αφήσω ύμᾱς όρφανούς....».⁸⁷

Ο δε Χρυσόστομος προσθέτει «εί μη Πνεῦμα παρῆν , ούκ ἄν συνέστη ἡ Ἐκκλησία εὔδηλον ὅτι το Πνεῦμα πάρεστιν».⁸⁸ Και αλλού «Ἐπειδή γάρ ούδέπω έσταυρώθη (ὁ Χριστός) ούκ ἦν Πνεῦμα Ἅγιον έν τοῖς ανθρώποις⁸⁹».

Οι συνάξεις των μαθητών μετά την Ανάσταση του Χριστού έχουν σαφώς εκκλησιολογικό χαρακτήρα. Είναι γεγονός πως τα μέλη της Αποστολικής Εκκλησίας

⁸² Κατά Ιωάννην, 7,16

⁸³ Κατά Ματθαῖον, 9,36

⁸⁴ Κατά Ιωάννην, 15,1

⁸⁵ Κατά Ματθαῖον 10,35

⁸⁶ Προς Ρωμαίους 16, 25-26 . Προς Εφεσίους 1,9. Προς Κολοσσαείς 1,26 . Α΄Προς Τιμόθεον, 3,16

⁸⁷ Κατά Ιωάννην 14, 16-18

⁸⁸ Ι. Χρυσόστομου, Εἰς την άγ. Πεντηκοστήν P.G. 50, 459.

⁸⁹ Ι. Χρυσόστομου, Εἰς την άγ. Πεντηκοστήν P.G. 50, 457

προέρχονταν καταρχάς από τον Ιουδαϊσμό και προσεύχονταν στο ναό των Ιεροσολύμων,⁹⁰ καλούσαν τους υπόλοιπους Ιουδαίους αδελφούς, αποδίδοντας σε αυτούς τίτλους τιμής, όπως οίκος Ισραήλ, λαός Ισραήλ. Η Αποστολική Εκκλησία είδε τον εαυτό της στο κέντρο της ιστορίας της θείας απολύτρωσης, χάρη της οποίας θα σωζόταν η ανθρωπότητα, κάτι που δεν δύναται να πραγματοποιηθεί χωρίς την ενανθρώπιση του Χριστού.⁹¹

Η ίδρυση των Εκκλησιών ανά τον κόσμο είναι έκφραση της μίας Εκκλησίας του Θεού. Γι' αυτό και ο Κύριος λέγει: «Και επί ταύτη τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου την Ἐκκλησίαν»⁹². Μια Εκκλησία υπάρχει, όπως υπάρχει ένας Κύριος, ένα σώμα του Χριστού και ένα Πνεύμα.⁹³ Ὅπως το Σώμα του Χριστού δεν δύναται να μεριστεί, έτσι δεν μπορεί να υπάρξουν δύο ή περισσότερα σώματα του Χριστού και συνεπώς δύο ή περισσότερες Εκκλησίες. Οι αιρέσεις που έκαναν την παρουσία τους κατόπιν, ήσαν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Ιουδαϊσμού, όχι της Αποστολικής Εκκλησίας που αντέδρασε άμεσα, αφού η εμφάνιση αυτών τυγχάνει «ἔργα σαρκός»⁹⁴. Η αντίδρασή της ήταν απόρροια του παγκόσμιου και πανανθρώπινου χαρακτήρα της που ζητά να μεταβάλλει και να ανακαινίσει τα πάντα σύμφωνα με την εν Χριστῷ θεία Αποκάλυψη.

Σύμφωνα με τον Κλήμεντα Αλεξανδρέως, πυρήνας της πνευματικής ζωής των Χριστιανών των πρώτων αιώνων ήταν η θεία λατρεία μέσω της οποίας οι πιστοί αγωνιζόμενοι οδηγούνται στην ηθική τελείωση. Δια της θείας λατρείας βίωναν την αγιαστική παρουσία του Ιησού Χριστού εν Αγίῳ Πνεύματι. Ο χαρακτήρας της θείας λατρείας και του ηθικού βίου των χριστιανών ήταν χριστοκεντρικός. Οι βαπτιζόμενοι «ἐπενδυσάμενοι την ἀφθαρσίαν τοῦ Χριστοῦ, ἵνα καινός γενόμενος λαός».⁹⁵ Η θεία Ευχαριστία αναπόσπαστο

⁹⁰ Πράξεις των Αποστόλων, 3,1 . 10,14 . 15, 1-29.

⁹¹ Μ. Α. Σιώτου, *Ιστορία και Αποκάλυψις κατά την Επιστήμην της Κ. Διαθήκης*, χ.ε., Θεσσαλονίκη 1953, σ.74.

⁹² Κατά Ματθαίον, 16,18.

⁹³ Α' Προς Κορινθίους, 12,13.

⁹⁴ Α' Προς Κορινθίους 3,3. Προς Γαλάτας 5,20. Β' Πέτρου Επιστολή, 2,1.

⁹⁵ Κλ. Αλεξανδρέως, *Τις ὁ σωζόμενος πλούσιος*. P.G. 8,288.

κομμάτι της Εκκλησίας «έστιν φάρμακον άθανασίας, αντίδοτον τοῦ μη άποθανεῖν, αλλά ζῆν
έν Χριστῷ Ἰησοῦ διά παντός».⁹⁶

Παράλληλα με το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας έχουμε και το μυστήριο του
Βαπτίσματος που απάλλασσε τους πιστούς από το προπατορικό αμάρτημα, τους εισήγαγε
στην Εκκλησία, ώστε να γίνονται συμμετοχοί στο θάνατο και στην ανάσταση του Χριστού.⁹⁷
Οι βαπτιζόμενοι δια του βαπτίσματος αναγεννιόνταν και φωτίζονταν, ώστε να εισέλθουν
στη Βασιλεία του Θεού και στην αιώνια ζωή. Το βάπτισμα κατά τη μεταποστολική εποχή
τελούνταν από τον Επίσκοπο, διότι «ούκ έξόν χωρίς τοῦ Ἐπισκόπου οὔτε βαπτίζειν οὔτε
άγάπην ποιεῖν».⁹⁸ Κατά τον Τερτυλλιανό αρμόδιος για το βάπτισμα ήταν ο Επίσκοπος, ο
Πρεσβύτερος και ο Διάκονος. Σύμφωνα με τον Ιουστίνο οι παραπάνω κατηχούσαν, δίδασκαν
τους βαπτιζόμενους προ αυτού. Με το βάπτισμα συνδεόταν και το Χρίσμα και η τέλεση της
θείας Ευχαριστίας. Το δε χρίσμα πραγματοποιούνταν με απλά επίθεση των χειρών των
αποστόλων ή των επισκόπων.⁹⁹ Στα επόμενα χρόνια η χρήση του βαπτισθέντος εγένετο δια
ελαίου με τη μορφή αγίου μύρου.

Κατά συνέπεια, χάρη στο θεσμικό και χαρισματικό χαρακτήρα της Εκκλησίας, ο
πιστός ανακαινίζεται αναπλάθεται, μεταμορφώνεται, ζει ελεύθερα εν Χριστώ και κατά
Χριστώ, ενώ καθίσταται καινή κτίση, πνευματοφόρος των χαρισμάτων του Αγίου
Πνεύματος, θεοφόρος, ο τέλειος άνθρωπος, ο άνθρωπος πόρρω της ανθρωπότητας. Η
ακτινοβολία του βίου των χριστιανών είναι η μυστική εντελέχεια και αόρατη ζωτική αρχή
που ζωοποιεί τον οργανισμό της κοινωνίας, όπως η Εκκλησία ζωοποιείται από την κεφαλή
αυτής τον Χριστό. Η εν Χριστώ καινή ύπαρξη έχει ουράνιο προσανατολισμό και
αγκυροβόλημα, διότι ζει στην ατμόσφαιρα της θείας Μεταμορφώσεως, της Ανάστασης και

⁹⁶ Προς Εφεσίους 20,2.

⁹⁷ Α΄ Προς Κορινθίους, 6,11.

⁹⁸ Ιγνατίου Αντιοχείας, VIII, 2.

⁹⁹ Πράξεις των Αποστόλων, 8,14 -17.

της Αναλήψεως του Κυρίου. Η ατμόσφαιρα αυτή προβάλλει τον τελικό σκοπό όλων των απολυτρωτικών ενεργειών του Κυρίου. Τελικός μας σκοπός είναι η ανάβαση της δεδοξασμένης ανθρώπινης φύσης στον Ουρανό. «Πρόδρομος υπέρ ἡμῶν»¹⁰⁰ στην ανοδική αυτή πορεία είναι ο Κύριος με την Ανάληψή Του, που υπήρξε το επισφράγισμα των σαράντα ημερών μετά την Ανάσταση Του.

Κατά την διάρκεια αυτών των ημερών ο Σωτήρας Χριστός μας φανέρωσε μια άγνωστη οντολογική διάσταση και πραγματικότητα, μια ύπαρξη με άφθαρτη και αιώνια ζωή. Για την Ορθόδοξη ερμηνευτική παράδοση ο ουρανός στον οποίον ανήλθε ο Κύριος είναι λέξη εικονικού περιεχομένου και όχι κυριολεκτικού, αφού έχει χριστολογική, εσχατολογική, εκκλησιολογική και ανθρωπολογική σημασία, φανερώνοντας στους ανθρώπους την τελική μακάρια κατάσταση της λύτρωσης των σεσωσμένων ανθρώπων μέσω της Εκκλησίας. Μέσα στην Εκκλησία η ουράνια πραγματικότητα είναι παρούσα, ώστε αρχίζοντας ο πιστός με την μετάνοια να οδηγείται στη λύτρωση. Αυτή την Εκκλησία θέλησαν να προστατεύσουν οι Πατέρες της Εκκλησίας μέσω των Οικουμενικών Συνόδων από τις εκάστοτε αιρέσεις που προσπάθησαν να διασπάσουν την ενότητά της και να διαρρήξουν το δόγμα της. Οι αποστολικοί Πατέρες διατήρησαν και συνέχισαν την αποστολική παράδοση, τη διδασκαλία και τον τρόπο ζωής των Αποστόλων.¹⁰¹ Διέπονταν από παιδεία, φρόνημα πνευματικό, ισχυρές θεολογικές προσωπικότητες που αγωνίστηκαν να προστατεύσουν την Εκκλησία και την Ορθοδοξία αποδεικνύοντας το κύρος και την ισχύ των ιερών κανόνων, την αυθεντικότητα και τη λειτουργικότητα αυτών. «Σύμφωνα με τον Ρώσο Καθηγητή π. Ιωάννη Μάγεντοφ, η διάκριση μεταξύ απόλυτου και σχετικού είναι, το περισσότερο επείγον από όλα τα προβλήματα που έχουν να αντιμετωπίσουν σήμερα οι Ορθόδοξοι Θεολόγοι. Μόνο αν

¹⁰⁰ Προς Εβραίους 6,20.

¹⁰¹ Α. Παπαθανασίου, Γ. Φίλιας, Α. Αργυρόπουλος, Στ. Καραγάλιας, Εκκλησία *Η Νέα Κοινωνία σε Πορεία*, ΟΕΔΒ, Έκδοση Α', Αθήνα 1997, σσ.13-41.

ανακαλύψουμε και γνωρίσουμε επαρκώς το Απόλυτο, θα κατορθώσουμε να προσανατολισθούμε ασφαλώς μέσα στην μάζα των ανθρωπίνων παραδόσεων και συνηθειών και θα μπορέσουμε να κάνουμε τους αναγκαίους διαχωρισμούς και τις απαραίτητες εκκαθαρίσεις». ¹⁰²

Το απόλυτο κύρος των ιερών κανόνων φανερώνει ότι οι ίδιες οι Οικουμενικές Σύνοδοι απαγορεύουν την αλλοίωση ή παραχάραξη αυτών. Το γεγονός ότι απαγορεύεται η παραχάραξη τους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι συγκεκριμένοι κανόνες είναι αλάθητοι, αιώνιοι και περιέχουν την αλήθεια, αφού οι Σύνοδοι είναι στύλοι και εδραιώματα της αλήθειας.¹⁰³ Οι όροι ή κανόνες ή νόμοι που συγκροτούν την Εκκλησία, καθώς και οι πατέρες της Εκκλησίας θέλησαν να υπερασπιστούν αυτήν, συγκαλώντας συνόδους τοπικές ή Οικουμενικές, ώστε να καταδικάσουν τις διάφορες αιρέσεις.

Αξίζει να αναφέρουμε τον Ιωάννη τον Δαμασκηνό που σύμφωνα με τη θεολογία του, η ύλη είναι ιερή, κτίσμα του Θεού γεμάτη θεία ενέργεια και χάρη. Μέσω της ύλης συντελέστηκε και η σωτηρία του ανθρώπου, αφού η ύλη ήταν το Σώμα του Χριστού. Ύλη επίσης είναι και το υλικό των εικόνων, έναντι των οποίων ο άνθρωπος αποδίδει προσκύνηση στο εικονιζόμενο πρόσωπο και όχι στο υλικό αυτών. Δηλαδή, η λατρεία ανήκει στο Θεό, ενώ στην εικόνα αρμόζει η τιμητική προσκύνηση. «Ἡ γάρ τῆς εἰκόνης τιμὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπο διαβαίνει»,¹⁰⁴ όπως ορθά διατυπώθηκε στον Όρο της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου.

Τόσο ο Δαμασκηνός όσο και πολλοί άλλοι, όπως ο Μέγας Αθανάσιος, ο Μάξιμος ο Ομολογητής, ο Αμβρόσιος Μεδιολάνων υπήρξαν υπέρμαχοι της Ορθοδοξίας σε περιόδους κρίσεως ή μη. Οι τελευταίοι, ως πνευματοφόροι με βλέμμα διορατικό και χαρισματικό, με βαθιά πίστη στο Θεό και στην Εκκλησία Του, αγωνίστηκαν για την ενότητα αυτής, έναντι

¹⁰² Π. Ι. Μπούμη, δ. Θ. *Το Κύρος και η Ισχύς των Ιερών Κανόνων*, Έκδοση δ΄, χ.ε. Αθήνα 1989, σ.8.

¹⁰³ Α΄ Προς Τιμόθεον, 3,15.

¹⁰⁴ Α. Παπαθανασίου, Γ. Φίλιας, Α. Αργυρόπουλος, Στ. Καραγάλιας, ό.π, σ.149

των αποσχιστικών τάσεων που ήσαν πολέμιοι του χριστολογικού δόγματος. Μόνο χάρη στον αγώνα αυτών διατηρήθηκε η αποστολική παράδοση, η συνέχεια της ύπαρξης της Εκκλησίας, που συγκροτήθηκε από τους Επισκόπους, τους Πρεσβυτέρους και τους Διακόνους. Χάρη αυτών, και οι λαϊκοί συμμετέχουν ενεργά στην τέλεση των μυστηρίων, στη λατρεία, στο κήρυγμα, στην ιεραποστολή, στη μετάδοση του Λόγου του Θεού. Άλλωστε, φύλακας της πίστης και της Ορθοδοξίας δεν είναι μόνο το ιερατείο αλλά και ο λαός που αποτελεί το σώμα της Εκκλησίας, ο λαός που πρέπει να αναγνωρίσει το αλάθητο και το οικουμενικό από το ψευδές και το αιρετικό. Η Αγία Γραφή και η Ιερά Παράδοση είναι το πηδάλιο των χριστιανών. Αυτό το πηδάλιο προβάλλουν ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος που χάρη των έργων τους, των προσωπικών τους αγώνων στήριξαν τη ζωή και τη σκέψη της Εκκλησίας.

Ας μην λησμονούμε πως το μεγαλείο των ηρώων της πίστεως έγινε αισθητό στις αρένες, στους ιπποδρόμους, στιγματίζοντας την πίστη με το μαρτυρολόγιο τους. Μέσα από το μαρτύριο τους αντιμετώπισαν το μίσος των ειδωλολατρών και των ιουδαίων αφού οι τελευταίοι απειλούσαν να νοθεύσουν την πίστη, να παραπλανήσουν το πλήρωμα της Εκκλησίας και τη χριστιανική-θεολογική συνείδηση αυτών. Το πνεύμα και ο ζήλος των μαρτύρων εμπνεόταν από τα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος αλλά και από τους εκκλησιαστικούς ηγέτες.

Οι τελευταίοι συνέταξαν συγγράμματα, επιστολές επιφέροντας μεγάλο σεβασμό τόσο από τους σύγχρονούς τους όσο και από τους μεταγενέστερους. Οι εκκλησιαστικοί ηγέτες, οι πατέρες διακρίθηκαν για τη μεγάλη δραστηριότητά τους, την αγιότητά τους, την ορθόδοξη διδασκαλία τους, τη χαρισματική τους προσωπικότητα, το υψηλό τους ήθος που σε περιόδους διωγμών ή ειρήνης δεν έπαυσαν να συμβουλεύουν, να παραινούν, να παραμυθούν, να στηρίζουν τους πιστούς και να τους ενισχύουν στον προσωπικό τους

αγώνα. Στα έργα τους διακρίνουμε τον χτύπο της νεανικής Εκκλησίας και την επιθυμία τους να τη διαφυλάξουν αλώβητη από πειρασμούς και εχθρούς. Το συγγραφικό τους έργο είναι χριστολογικού, θεολογικού, ερμηνευτικού, ηθικολογικού χαρακτήρα, εξάροντας την πνευματικότητα της λατρείας, τη σωτηρία, την αγάπη, την ελπίδα, την αληθινή ζωή μέσα στα πλαίσια της Εκκλησίας, καθώς και το έργο της Δικαιοσύνης. Ο Ερμάς που ήταν προφήτης της μετάνοιας, σε μια από τις συμβολικές παραβολές του, παρουσιάζει την Εκκλησία ως υπέρμετρη Ιτιά που συγκεντρώνει στα κλαδιά της όλους τους χριστιανούς. Κλαδιά που έχουν αποκοπεί από την Ιτιά και έχουν φυτευτεί στη γη συμβολίζουν τις διάφορες τάξεις-κατηγορίες των χριστιανών σύμφωνα με τη διαγωγή τους. Ο ίδιος προφήτης σε άλλη παραβολή παρομοιάζει την Εκκλησία με πύργο χτισμένο από πέτρα. Ο Χριστός, καθώς έρχεται στον πύργο, διατάζει να σταματήσουν οι εργασίες οικοδόμησης του πύργου, διότι θα πρέπει να πελεκηθούν εκ νέου οι ακατάλληλοι λίθοι, δηλαδή οι ασυνεπείς χριστιανοί. Αυτό συνεπάγεται από τους πιστούς μελέτη των θείων εντολών.

Ο δε Κλήμης Ρώμης στις επιστολές του παρομοιάζει την Εκκλησία με το σώμα και το στράτευμα. Μάλιστα, τονίζει πως όπως ακριβώς στα ουράνια σώματα υπάρχει αρμονία και τάξη, ανάλογη είναι η θεία τάξη μέσα στην Εκκλησία, μια τάξη που κανείς δεν έχει δικαίωμα να παραβιάσει. Ο Ιγνάτιος ο Θεοφόρος επικεντρώθηκε στα δείγματα της αγάπης που έπρεπε να υπάρχουν μέσα στην Εκκλησία, λόγω της παρουσίας των αιρέσεων, γι' αυτό τονίζει την ανάγκη ενότητας γύρω από το πρόσωπο του Επισκόπου. Άλλωστε, και η Εκκλησία ως νέα κοινωνία περιλαμβάνει όλους τους πιστούς και συγκρατεί τη νέα ζωή για να τη δίδει σ' αυτούς.

Η Εκκλησία ως θεσμός κατέχει όλη τη χάρη, χάρη που απορρέει από τον ηγέτη, την κεφαλή αυτής, τον Ιησού Χριστό. Όπου βρίσκεται ο Χριστός, εκεί βρίσκεται και η Εκκλησία, εντός της οποίας η συμφωνία και η σύμπνοια είναι απαραίτητες. Όπως ο προηγούμενος έτσι

και ο Ειρηναίος Λυώνος είναι ένας από τους πρώτους μάρτυρες που τόνισαν την αξία των ευαγγελίων που διέπονται από το ίδιο το πνεύμα. Τα ευαγγέλια καθίστανται οι κολόνες, τα τέσσερα στηρίγματα της Εκκλησίας, που χαρακτηρίζονται ως τετράμορφα. Τετραπρόσωπα όμως είναι και τα Χερουβεΐμ, που αποτελούν εικόνες των εξουσιών του Χριστού. Σύμφωνα με τον Ειρηναίο το κήρυγμα της αλήθειας στηρίζεται στην παράδοση, προφανώς προφορική και γραπτή, και παρομοιάζεται με ήλιο που φωτίζει τον κόσμο. Η Εκκλησία είναι γι' αυτόν μία και καθολική. Αποτελείται από όλες τις κοινότητες που ιδρύθηκαν ανά την οικουμένη από τους Αποστόλους και αυτή φυλάσσει τις αλήθειες που παραδόθηκαν απ' αυτούς μαζί με το επισκοπικό αξίωμα. Την Εκκλησία συνιστούν όχι μόνο όλα τα μέλη της, κληρικοί και λαϊκοί αλλά και η ίδια η αλήθεια και το Πνεύμα του Θεού που βρίσκεται εντός αυτής.¹⁰⁵ Γι' αυτό και η Εκκλησία είναι μητέρα των πιστών.

Ο Κλήμης Αλεξανδρεύς αναφέρει πως ενώ ο κόσμος είναι έκφραση της δημιουργικής θελήσεως του Θεού, η Εκκλησία είναι έκφραση της σωτηριώδης θελήσεως Αυτού. Αυτήν την αλήθεια κυοφόρησε ο Κύριος πάνω στο Σταυρό με τις σαρκικές Του ωδίνες.¹⁰⁶ Ο δε Φώτιος (820 – 896) υποστήριξε την εκκλησιαστική οργάνωση. Ήταν ενάντιος στη συγκέντρωση της εξουσίας σε ένα πρόσωπο και της ομοιομορφίας στη διοίκηση και στη λατρεία, ακολουθώντας την ισχύουσα Ανατολική τάξη της αυτοκέφαλης διοίκησης των Εκκλησιών. Υποστήριξε πως η ποικιλία δεν εμποδίζει την ενέργεια της θείας χάριτος, καθώς και πως όσα ορίστηκαν από τις Οικουμενικές Συνόδους πρέπει να τηρούνται από όλους.¹⁰⁷

Κατά συνέπεια, αν η Εκκλησία, οι Σύνοδοι, οι ιεροί της κανόνες, το ιερατείο, οι πιστοί, οι Πατέρες μπορούν να αποτελούν το θεσμικό πλαίσιο με φειδωλά λόγια, τότε η μεταστροφή του Παύλου στη Δαμασκό, τα θαύματα του Κυρίου, η πίστη των Αποστόλων, οι

¹⁰⁵ Π. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία, Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού*, Τόμος Α', Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2015, σελ. 126

¹⁰⁶ Στο ίδιο, 127

¹⁰⁷ Στο ίδιο, 156

προφήτες ως διάδοχοι αυτών, εξαιρετικές θεολογικές προσωπικότητες που με αγωνιστικότητα και σθένος απαρνήθηκαν τα εγκόσμια και οδηγήθηκαν στη θέα του Θεού, ανήκουν στο χαρισματικό πλαίσιο της Εκκλησίας. Δύναται να απομονωθεί το χαρισματικό από το θεσμικό; Φυσικά και όχι. Αν δεν υπάρχει Εκκλησία, δεν υπάρχει Χριστός. Αν δεν υπάρχει Χριστός δε νοείται Ανάσταση και αν δεν νοείται Ανάσταση δεν υφίσταται Χριστός και Εκκλησία. Κατά συνέπεια η απουσία αυτών σηματοδοτεί το μάταιο και το άκαρπο εκείνων που θυσιάστηκαν για τον Χριστό και την πίστη σ' Αυτόν ακολουθώντας τις εντολές Του. Έτσι, η οριζόντια διάσταση της Ποιμαντικής όσο κι αν είναι χρήσιμη κοινωνικά δεν βοηθά το πλήρωμα της Εκκλησίας να βιώσει το μυστήριο του Χριστού και να ωριμάσει πνευματικά, γι' αυτό καθίσταται αναγκαία και η κάθετη διάσταση, η μυστική ζωή, η προσωπική κοινωνία με τον Τριαδικό Θεό. Η προσωπική κοινωνία με το Θεό πραγματοποιείται όχι μόνο μέσω της άσκησης, της ταπείνωσης, της μετάνοιας, των αγαθών έργων αλλά κυρίως μέσω της προσευχής. «Οὐκ ἔρχεται ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ μετὰ παρατηρήσεως, οὐδέ ἔρροῦσιν, ἰδοὺ ὧδε ἢ ἰδοὺ ἐκεῖ. ἰδοὺ γάρ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν».¹⁰⁸

Η Ορθόδοξη παράδοση περιέχει την γνήσια εμπειρία του αληθινού Ζώντος Θεού. Η εμπειρία αυτή πηγάζει από την εκ βάθους προσευχή ως δείγμα ανάγκης ένωσης με τον Θεό. Όποιος λοιπόν αγωνίζεται θεάρεστα μπορεί και προσεύχεται με ζήλο και κατάνυξη πνευματική. Η γνήσια προσευχή είναι απαλλαγμένη από τα πάθη, φέρνοντας στην επιφάνεια δάκρυα δροσερά, πηγαία, ειλικρινή, θεάματα άρρητα που ανακαινίζουν τον εσωτερικό μας κόσμο και τον μεταμορφώνουν. Γι' αυτήν τη γνήσια προσευχή είχε μιλήσει ο Γρηγόριος ο Παλαμάς, ο Συμεών ο Νέος ο Θεολόγος και άλλοι Πατέρες της Εκκλησίας. Ο Κύριος μας ελεεί στην προσευχή μας, μας στηρίζει, συγκρατεί το νου μας, ώστε να βυθιστεί στην καρδιά

¹⁰⁸ Κατά Λουκά, 17, 20-21.

μας που αποτελεί το κέντρο της ύπαρξής μας. Η νοερά και καρδιακή προσευχή δεν είναι διανοητική ούτε συναισθηματική, είναι προσευχή της όλης μας ύπαρξης, ώστε να εκπληρωθεί η εντολή του Κυρίου «ἀγαπήσεις Κύριον τον Θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδιάς σου και ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου και ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου και ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου».¹⁰⁹

Μέσω της προσευχής το πλήρωμα της Εκκλησίας αγιάζεται, ευλογείται και το κακό περιορίζεται. Ο λόγιος γέροντας Μωϋσής ο Αγιορείτης αναφέρει πως πρέπει να ομολογήσουμε πως δεν ξέρουμε να προσευχόμαστε, διότι αν γνωρίζαμε τότε η ζωή μας θα ήταν διαφορετική, πιο απλή και λιγότερο περίπλοκη. Για τον ίδιο η προσευχή είναι το πιο μεγάλο δώρο του Θεού στον πεπτωκότα άνθρωπο που του παρέχει τη δυνατότητα να αποκτήσει το αρχαίο κάλλος. Η δύναμή της είναι απεριόριστη, απaráμιλλη και ανυπολόγιστη. Η νοερά προσευχή είναι ο καθρέπτης του νου και το λυχνάρι της συνείδησης. Αυτή αφαιρεί την οργή, το μίσος, την κακία, τη λύπη, την απογοήτευση, τον πόνο, εξαφανίζει την κατάθλιψη, τη μελαγχολία, σώζει από την αυτοκτονία, διαφυλάσσει από την οκνηρία, φέρνοντας στην επιφάνεια μετάνοια και αναγεννητικά δάκρυα μέσα από την ψυχή. Είναι η αρετή των αρετών που διέπεται από ταπεινοφροσύνη, κατανυκτική αγρυπνία, αταραξία, μνήμη Θεού, χάρη του Αγίου Πνεύματος. Χαρίζει στον προσευχόμενο ανέκφραστη ειρήνη, γαλήνη, θέα Θεού. Ο όσιος Νικηφόρος γράφει ότι η Φιλοκαλία οδηγεί τον καθένα στη σωτηρία χωρίς κόπο και ιδρώτα.

Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος επισημαίνει το φωτισμό της ψυχής μέσω της προσευχής που αποτελεί παράλληλα και οδηγό προς τον ουρανό. Αυτή είναι λιμάνι, άγκυρα, θησαυρός και ασφάλεια, καθώς μεταβάλλει την καρδιά σε θυσιαστήριο, διαφυλάσσοντας ταυτόχρονα την αγνότητα των νέων. Για να επιτευχθεί όμως αυτό η προσευχή πρέπει να προέρχεται από τα βάθη της ψυχής, όπως προαναφέρθηκε, να λέγεται αδιαλείπτως, ώστε να

¹⁰⁹ Κατά Μάρκον, 12, 30.

αποτελέσει οσμή ευωδίας για τον Κύριο. Άλλωστε μέσω της προσευχής γεφυρώνεται η επικοινωνία με το Θεό, γιατρεύονται τα πάθη, ανοίγονται οι τις πύλες των ουρανών. Έτσι, η προσευχή έρχεται κοντά στην απρόσιτη Τριάδα. Εκεί προσκυνά τη θεότητα και αξιώνεται να γίνει συνομιλητής με τον ουράνιο βασιλέα. Ο προσευχόμενος αγκαλιάζει με τρόπο άρρητο τον Κύριο και δέχεται δωρεές ανώτερες από όλη την ορατή φύση.

Η προσευχή που αναπεμπέται στο Θεό είναι θερμή, άγρυπνη προσευχή, καθώς ολόκληρη η ψυχή είναι δοσμένη στο Θεό. Ο πιστός που προσεύχεται γνωρίζει πως μόνο έτσι απολυτρώνεται από τα αμαρτήματά του, καθαρίζει την ψυχή του, διαλέγεται με τον Κύριο και βαδίζει με πίστη σ' Αυτόν. Η προσευχή δεν γίνεται μόνο στην Εκκλησία. Ο κάθε τόπος, η κάθε εστία, ο κάθε δρόμος είναι γωνιά προσευχής για τον Θεό. Διότι όπου κι αν βρισκόμαστε, μπορούμε να στήσουμε βωμό προσευχής προς τον Κύριο. Έτσι, είτε στην κλίνη, είτε όρθιοι, είτε γονυπετείς, είτε με υψωμένα τα χέρια στο Θεό, μπορούμε να προσευχηθούμε με ταπείνωση, με κατάνυξη, με θλίψη, με κραυγή. Η προσευχή δεν είναι μια τυχαία πράξη χωρίς πνοή, χωρίς δώμα, χωρίς συνείδηση. Θεωρείται πανανθρώπινος ιστορικός θρίαμβος έναντι του υλισμού και του θετικισμού. Είναι το απαύγασμα του πνευματικού ανθρώπου, η ευγενέστερη έκφραση των επιδόσεών του και συνάμα το σωσίβιο των αμαρτωλών, το πύρινο άρμα των αγίων, η δόξα των αγγέλων, η μυστική προσπέλαση των άρρητων μυστηρίων της Θείας Οικονομίας, ο μυστικός θάλαμος, όπου ο πεπτωκώς άνθρωπος συναντάται με τον Λυτρωτή.

Η προσευχή είναι η έναρξη στο πάγωμα μιας σιωπής που δεν γνωρίζουμε πως θα καταλήξει. Έτσι, αν τολμήσουμε να φωνάξουμε απέναντι σ' Αυτόν τον σιωπηλό Θεό έχουμε κάνει ένα σημαντικό βήμα που λέγεται προσευχή. Θα χρησιμοποιήσουμε την προσευχή, όπως έκαναν οι άγιοι για να σπάσουμε τη σιωπή του Θεού, για να ανέβουμε την κλίμακα και να Τον συναντήσουμε. Όταν παρθεί αυτή η απόφαση ο άνθρωπος μεταβαίνει από την

απελπισία του, βαδίζοντας ένα μονοπάτι νοσταλγίας προς Εκείνον που άκουγε αλλά δεν έβλεπε. Το να ζει κανείς με τον Χριστό σημαίνει πως θα μετέχει στην κραυγή του Κυρίου πάνω στον Σταυρό, στην αγωνία Του πριν από το πάθος, στον κήπο της Γεσθημανή. Όμως είτε συμμετέχουμε στο μαρτύριο του Κυρίου είτε όχι ο Χριστός, ο Θεός είναι παρών. Αλλά εμείς δεν έχουμε τη δυνατότητα να τον δούμε λόγω της αίσθησης της απουσίας του Θεού μέσα μας. Άρα ο άνθρωπος είναι εκείνος που δέχεται ή απορρίπτει το Θεό με ή χωρίς προσευχή. Μόνο που με την προσευχή η συνάντηση αυτή μπορεί να πραγματοποιηθεί.

Ο Θεός μέσω της προσευχής δεν έρχεται πρόωρα, καθώς μας δίνει την ευκαιρία να κρίνουμε τον εαυτό μας και να μην παρουσιάσουμε μπροστά Του σε στιγμές που θα σημάνει κρίση για μας. Φυσικά, ας σκεφθούμε πως για να δούμε τον Θεό πρέπει να έχουμε κάτι κοινό μαζί Του, κάτι που να μας δίνει την δυνατότητα να δούμε και να εννοήσουμε τον Θεό. Στην προσευχή μπορούμε να ομολογήσουμε πως δεν χρειάζεται να έρθει ο Θεός σε συνάντηση μαζί μας, αρκεί μόνο μία λέξη για να θεραπευτούμε, μια λέξη για να βελτιώσουμε τη ζωή μας και όλα θα γίνουν. Αυτό είναι προσευχή, δηλαδή η πίστη πως ο λόγος του Θεού έχει δύναμη, η πίστη πως το βλέμμα του Θεού μπορεί να μας σώσει. Η προσευχή είναι χάρισμα, όταν δίνεται στο Δημιουργό από ένα κτίσμα που η καρδιά του είναι γεμάτη από αγάπη και πίστη προς Αυτόν, όταν η ψυχή είναι ανοιχτή και ο εσωτερικός κόσμος είναι απόλυτα προσηλωμένος στην προσευχή. Αυτή η προσευχή έχει δύναμη. Αυτή η προσευχή νικά τους δαίμονες, αυτή η προσευχή ατενίζει το άπειρο, αυτή η προσευχή χαρίζει θάρρος στον ετοιμοθάνατο, γι' αυτό και σε αυτήν την προσευχή δεν υπάρχει σιωπή αλλά διάλογος με τον αγαπημένο μας Χριστό.

Στην Καινή Διαθήκη βλέπουμε τον Πέτρο να ζητά από τον Κύριο να φύγει από την βάρκα του, γιατί αισθάνθηκε ταπεινός και ανάξιος για Εκείνον, διότι αισθάνθηκε τη μεγαλοσύνη του Ιησού. Σε ποιες περιπτώσεις αναλογιστήκαμε κάτι ανάλογο ως άνθρωποι;

Στο Ευαγγέλιο, όταν προσευχόμαστε η εικόνα του Χριστού γίνεται μέσα μας επιβλητική, μεγαλειώδης και αυτά μας οδηγούν συνειρμικά στην αγιότητα του Θεού. Μπροστά σε αυτή την αγιότητα έχουμε σκεφτεί πως θέλουμε κάτι από τον Θεό αλλά ποτέ Εκείνον. Το πρόσωπο που απευθύνεται στο Θεό μέσω της προσευχής άλλοτε διακατέχεται από θερμότητα, ζέση και πόθο και άλλοτε είναι ψυχρό και αδιάφορο. Ποτέ ο Θεός δεν είναι αδιάφορος, ποτέ ο Θεός δεν είναι απών. Εμείς είμαστε εκείνοι που καθιστούμε παρούσα ή απύσα την παρουσία του Θεού, όταν προσπαθούμε να γίνουμε ό,τι στην ουσία δεν είμαστε.

Η κατάσταση της ειλικρινούς και γνήσιας προσευχής καθορίζεται όπως η Βασιλεία του Θεού. Τότε αναγνωρίζουμε πως ο Θεός είναι ο Βασιλέας και πρόθυμα παραδινόμαστε σ' Αυτόν, στο θέλημά Του, στην αγάπη Του, στις δοκιμασίες Του, στους πειρασμούς Του. Αν δεν γίνεται να κάνουμε τούτο, τότε δεν είμαστε ικανοί να προσευχηθούμε, να συναντήσουμε τον Θεό, δεν είμαστε έτοιμοι να πουλήσουμε τα υπάρχοντά μας για να αγοράσουμε τον πολύτιμο μαργαρίτη. Η αληθινή προσευχή ξεκινά με την αναγνώριση της μηδαμινότητας και της ασημαντότητας της ύπαρξής μας. Όταν ο άνθρωπος είναι αμαρτωλός έχει την ανάγκη της σωτηρίας και κατά συνέπεια έχει ανάγκη από τον Θεό. Κι έτσι, όντως η προσευχή γίνεται το ταπεινό ανέβασμα προς τον Θεό, η στιγμή που στρεφόμαστε προς το Θεό, γεμάτοι ντροπή για το πλησίασμα αυτό, αφού πηγαίνουμε κοντά του πριν δοθεί χρόνος στη χάρη Του να γίνουμε άξιοι να Τον συναντήσουμε.

Ο Απόστολος Παύλος λέγει «η δύναμής μου έν ασθενεία μου τελειοῦται».¹¹⁰ Η ασθένεια αυτή είναι η συναίσθηση της αδυναμίας μας, που μας κάνει να είμαστε ολοκληρωτικά δοσμένοι και αφημένοι στο Θεό, είναι η στιγμή που η δύναμη του Θεού φανερώνεται μέσα στην αδυναμία μας. Η απουσία του Θεού μετατρέπεται σε παρουσία, όταν ο άνθρωπος αδυνατεί να περπατήσει προς Εκείνον, όταν ο άνθρωπος είναι τυφλός, χωλός,

¹¹⁰ Β' Προς Κορινθίους, 12,9.

ψυχικά ασταθής μεταφορικά ή κυριολεκτικά. Τότε ο Θεός κάνει το θαύμα «του βαδίζεин», ώστε ο αδύναμος άνθρωπος να Τον αγγίξει και να θεραπευτεί. Αυτή η συνάντηση είναι ο τόπος ελέους του Θεού, είναι η θύρα της Βασιλείας Του. Δεν προσευχόμαστε για να ανοίξει η θύρα, αλλά προσευχόμαστε για να μεταβούμε από το σκοτάδι στο φως από το ψεύδος στην αλήθεια από το μη είναι στο είναι από την κατάσταση της απουσίας στην κατάσταση της παρουσίας.

Η απουσία της προσευχής σημαίνει απουσία των δωρεών του Θεού, απουσία της αγάπης του Θεού στη ζωή μας. Όταν δεν κατέχουμε τίποτα τότε η θεία αγάπη συγκαταβαίνει και εκδηλώνεται όλο και πληρέστερα. Όσο τα χέρια μας είναι άδεια μπορούμε να πάρουμε, ν' αφήσουμε, να κάνουμε οτιδήποτε θέλουμε. Αυτό είναι η Βασιλεία, το αίσθημα πως είμαστε ελεύθεροι από την απόκτηση αγαθών και αυτή η ελευθερία μας τοποθετεί σε μια σχέση όπου το κάθε τι είναι αγάπη, αγάπη ανθρώπινη και θεία αγάπη.

Στην αδιάλειπτη προσευχή τα χέρια του προσευχόμενου είναι ελεύθερα από οποιαδήποτε κτήση, η καρδιά του είναι ανοιχτή για να δεχτεί το άπειρο έλεος του Θεού και μια διάνοια επίσης ανοιχτή στο άγνωστο και στο απροσδόκητο με βαθιά πίστη. Έτσι, όσο είμαστε φτωχοί γινόμαστε πλούσιοι χάρη της προσευχής μας προς τον Θεό. Άρα δεν γίνεται η προσευχή να μην είναι ένα θαύμα, ένα χάρισμα του Θεού προς τον ταπεινό και αγνό άνθρωπο. Η εναρκτήριο προσευχή είναι μια πορεία προς τα έσω που απαιτεί χρήση λέξεων από τον προσευχόμενο προς τον στόχο που κατευθύνεται. Η προσευχή σύμφωνα με πολλούς πατέρες μοιάζει με ρομφαία. Οι δε λέξεις της προσευχής σκοπεύουν στο βαθύτερο είναι μας, στον πυρήνα της καρδιάς μας ώστε σαν βέλος να στοχεύσουν στο Θεό.

Ο Άγιος Ιωάννης της Κλίμακος έγραφε ότι η προσευχή είναι σαν βέλος. Όποιος όμως έχει βέλος θεωρούμε πως έχει έναν καλό τόξο με καλή χορδή και ένα εξίσου καλό χέρι να το χειρίζεται. Το χέρι είναι η δύναμη που πρέπει να υπάρχει μέσα μας και το βέλος είναι η

πύρινη φλόγα της πίστης και της αγάπης μας προς το Θεό που καθώς ρίχνεται αναζητά τον στόχο, δηλαδή τον Κύριο. Ο Θεός είναι πάντα εκεί, αλλά το θέμα της προσευχής είναι δική μας ευθύνη, είναι θέμα της δικής μας πρωτοβουλίας, της δικής βαθιάς ή μη πίστης προς Αυτόν. Αν δεν έχουμε πίστη το βέλος δεν θα στοχεύσει ορθά και κατά συνέπεια η καρδιά μας δεν θα αντικρίσει τον Κύριο όπως ποθούμε. Η επίκληση προς το θείο είναι μια επίκληση που ξεκινά από μέσα μας, ούτε από έξω ούτε δίπλα από μας. Ό,τι συναντήσει στο δρόμο της αυτή η προσπάθεια είναι τα πάθη μας, ο νους μας που ξεστρατίζει, οι κοσμικές έννοιες. Αν απαλλαχθούμε από αυτές θα έχουμε πετύχει τον στόχο μας ή μάλλον ο στόχος θα γίνει ορατός σε μας, διότι η προσευχή απαιτεί αγώνισμα, άσκηση τολμηρή και σκληρή. Γι' αυτό όσο πιο πολύ προσευχόμαστε τόσο ο αγώνας γίνεται αδυσώπητος, αφού υπάρχουν δυνάμεις αόρατες που παρουσιάζουν εμπόδια στην πορεία αυτή.

Η προσευχή είναι ομολογία πίστεως, είναι ευχή, μεταδοτική Πνεύματος Αγίου, χορηγός θείων δωρεών, δίωξη δαιμόνων, ενοίκηση Χριστού, πηγή πνευματικών εννοιών και λογισμών, βρύση θείου ελέους, θεραπευτήριο ψυχών και σωμάτων, λύτρωση από τις αμαρτίες. Στο όνομα κανενός άλλου δεν μπορούμε να σωθούμε παρά μόνο με το όνομα του Χριστού. Γι' αυτό και ο Συμεών ο Νέος ο Θεολόγος αναφωνεί πως όλοι οι πιστοί πρέπει να ομολογούμε αδιάλειπτα τούτο το όνομα τόσο για την πίστη όσο και για την αγάπη του Κυρίου Ιησού Χριστού από την οποία τίποτα δεν μπορεί να μας χωρίσει. Το όνομά Του παρέχει χάρη και άφεση αμαρτιών, αγιασμό και φωτισμό αλλά ιδίως σωτηρία. Και ο Ιωάννης ο Θεολόγος λέγει «ταῦτα γέγραπται ἵνα πιστεύσῃται ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ Χριστὸς υἱὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἵνα πιστεύοντες ζωὴν ἔχητε ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ».¹¹¹

Όλοι μας λοιπόν ας βάζουμε τον εαυτό μας στην ευχή και να μην αμελούμε γελασμένοι από τον εχθρό. Λέγοντας «όλοι» εννοούμε τους μοναχούς, τους ιερωμένους, τους

¹¹¹ Κατά Ιωάννη, 20, 31.

κοσμικούς, αυτοί ας ασκούν την προσευχή ως σφραγίδα του εαυτού τους, ως σημείο πίστεως και φύλαξης αγιασμού και απομάκρυνσης κάθε πειρασμού. Η μεγαλύτερη πρόοδος της προσευχής πηγάζει από την αναγνώριση της αμαρτωλότητάς μας. Χωρίς αυτή την αναγνώριση δεν υπάρχει αληθινή προσευχή. Άρα η προσευχή πρέπει να συνδεθεί με το πένθος.

Οι πατέρες διδάσκουν ότι η άνοδος στον ουρανό συνδέεται με την κάθοδο στον εαυτό μας. Όσο βυθίζουμε την προσοχή μας βαθιά στην ψυχή, τόσο βρίσκουμε τα απόκρυφα της. Με την μετάνοια κατέρχεται η βασιλεία των Ουρανών στην καρδιά μας και μεταβάλλεται σε Παράδεισο και καρδιακό ουρανό. Σημαντική θέση στην καρδιακή προσευχή έχει και η μνεία του θανάτου. Αυτή η σκέψη όταν γίνεται προκαλεί φόβο και παρακινεί σε προσευχή, διότι κατά την ώρα του θανάτου καταφθάνουν οι μισητοί δαίμονες και διεκδικούν την ψυχή μας. Έτσι, η θερμή καρδιά οδηγείται στην αυτομεμψία κάτι που φέρνει στην επιφάνεια τη συντετριμμένη διάνοια. Μόνο με αυτές τις προϋποθέσεις αποκτά ο προσευχόμενος πνευματική χάρη, τη χάρη του Χριστού. Ως χριστιανοί ας θυμόμαστε τον Χριστό σε κάθε μας ενέργεια και σε κάθε μας σκέψη, γιατί ντυθήκαμε τον Χριστό κατά το Βάπτισμα και σφραγιστήκαμε με το μύρο Του και κοινωνούμε την αγία Του σάρκα και το αίμα Του και είμαστε μέλη Του και ναός Του ¹¹² και Αυτόν έχουμε ντυθεί και κατοικεί μέσα μας.

Για τους λόγους αυτούς η προσευχή πρέπει να διαχέεται από θερμότητα, να είναι πύρινη, πηγάζουσα από ζέουσα καρδιά. Τότε ορμά κατά κάποιο τρόπο προς τον Χριστό μας και επιμένει με δάκρυα. Έτσι, υπάρχουν φορές που η Χάρη έχει διακυμάνσεις. Άλλοτε αυξάνει και άλλοτε ελαττώνεται. Όχι απόλυτα η ίδια, γιατί Αυτή είναι αναλλοίωτη, αλλά κατά το πώς μετέχονται οι ενέργειες Της από εμάς. Ο Θεός χάρη της δικής μας προσφοράς προς Αυτόν που είναι θυσία αγάπης, μας ελεεί, είτε με πυκνά και πολλά δάκρυα είτε με

¹¹² Β΄ Προς Κορινθίους, 6, 16.

σφικτή αγάπη της τετρωμένης καρδιάς που ζητά εναγωνιωδώς να ενωθεί με τον αγαπημένο της Χριστό. Γι' αυτό και πολλές φορές η φύση της θνητής καρδιάς μη δυνάμενη να χωρέσει τον Χριστό πετά από το σώμα της και φτάνει στο θρόνο του Θεού για να απολαύσει την τέλεια αγάπη, την άμεση ένωση με τον αγαπημένο της Κύριο. Ζώντας λοιπόν, εμείς μέσα στην Εκκλησία, αφανίζουμε το άτομο και γινόμαστε πρόσωπα, ενεργήματα της Αγίας Τριάδας. Κάθε μεγάλο έργο στην Εκκλησία αρχίζει από την υποταγή. Οι Πατέρες της Εκκλησίας υποτάχθηκαν με ελευθερία στο Θεό και έγιναν όργανα του Θεού, θέλοντας μέσα από την προσωπική τους εμπειρία να ενισχύσουν τους πιστούς, τα μέλη της Εκκλησίας στον προσωπικό τους αγώνα για τελείωση.

Μιλώντας για τη θέα του Θεού μέσω της προσευχής θεωρούμε ότι εδώ μπορούμε να μιλήσουμε και για τα θαύματα. «Θαύμα είναι και η παρουσία του καλού στη ζωή μας αλλά και του κακού που μας βοηθά να αποκτήσουμε διάκριση. Θαύμα είναι και η παρουσία πνευματικού χαρισματικού πατέρα που θα μας στηρίξει στις δύσκολες στιγμές μας. Το θαύμα είναι εκείνο που κινεί το θαυμασμό, το παράδοξο, το εκπληκτικό. Στη θεολογική γλώσσα θαύμα είναι η έκτακτη ενέργεια του Θεού, που δε μπορεί να ερμηνευτεί με τους νόμους της φυσικής και τη φυσική τάξη των πραγμάτων, όπως μια νεκρανάσταση.

Το θαύμα δεν δύναται να αποδειχθεί επιστημονικά, διότι τότε θα ξέφευγε από τα αυστηρά επιστημονικά πλαίσια και τη μέθοδο, με την οποία δουλεύει η φυσική επιστήμη. Το δυνατό ή όχι του θαύματος εναπόκειται στην πίστη του καθενός μας. Μάλιστα σε συστήματα και κοσμοθεωρίες κλειστές, όπου υπάρχει μόνο η ύλη και οι φυσικοί της νόμοι, το θαύμα είναι κάτι αδιανόητο. Το θαύμα υφίσταται σε έδαφος θεϊστικό. Από χριστιανικής απόψεως εντάσσεται στα πλαίσια της πρόνοιας του Θεού που ως όν προσωπικό ενδιαφέρεται για τα πλάσματά του. Η έκτακτη αυτή ενέργεια του Θεού δεν αλλοιώνει την ουσία Του και δεν έρχεται σε σύγκρουση με την εύτακτη φυσική συγκρότηση του κόσμου, αφού αυτό δεν

αποτελεί δημιουργική πράξη ούτε και τροποποιεί εκείνο που έπλασε ο Θεός. Επρόκειτο για ελεύθερη θεία ενέργεια, απλή παρέμβαση προς τον πάσχοντα ή προσευχόμενο άνθρωπο. Έτσι, ο Θεός από απέραντη αγάπη και στοργή παρεμβαίνει στη ζωή και στην εξέλιξη των δημιουργημάτων του δίνοντας λύση εκεί που ο άνθρωπος αδυνατεί. Το θαύμα μάλιστα δεν έρχεται σε σύγκρουση με τους φυσικούς νόμους που διέπουν το σύμπαν και που ο Θεός ενέβαλε στον κόσμο. Είναι απλά μια προσωρινή αναστολή της λειτουργίας τους για να πραγματοποιηθεί η έκτακτη ενέργεια του Θεού, όταν αυτό απαιτεί η λυτρωτική θεία οικονομία του. Οι φυσικοί νόμοι δεν καταστρέφονται με το θαύμα, απλώς παρακάμπτονται προσωρινά». ¹¹³ Όμως μόνο όταν κάποιος πιστεύει στον παντοδύναμο και προσωπικό Θεό μπορεί να νιώσει, να βιώσει και να ζήσει ένα θαύμα στη ζωή του.

Τα θαύματα έχουν σημαντική θέση στον Χριστιανισμό. Σε κανένα άλλο θρήσκευμα δεν συναντάμε θαύμα, παρά μόνο εδώ. Ο Χριστός έκανε ποικίλα θαύματα ως απόρροια της θεότητάς Του. Τα θαύματα ήταν καταστάσεις, γεγονότα της τρίχρονης πορείας και διδασκαλίας Του, ώστε να πιστεύσουν και να σωθούν πολλοί. Από την άλλη, μέσω του θαύματος ο Κύριος εκδήλωνε την άκρα φιλανθρωπία του και σημεία του βασιλικού, λυτρωτικού του αξιώματος. Ήταν με λίγα λόγια το θαύμα τρανή απόδειξη της θεότητας και της παντοδυναμίας του στον αγώνα που έδωσε για να λυτρώσει τον άνθρωπο από τη δυνάστευση της αμαρτίας και του πνεύματος της αποστασίας. ¹¹⁴

Θαύματα συναντάμε όχι μόνο στην Καινή αλλά και στην Παλαιά Διαθήκη, που αποτέλεσαν θαυματουργικές παρεμβάσεις του Θεού απέναντι στον περιούσιο λαό Του, το Ισραήλ, το λαό της χάριτος του Θεού. Πάνω στην ίδια βάση έχουμε και το θαυματουργό στοιχείο των εικόνων, αφού η ύλη μπορεί να συνδεθεί με τη χάρη του Θεού, να αγιασθεί και

¹¹³ Α. Θεοδώρου, *Απαντήσεις σε ερωτήματα δογματικά*, Αποστολική Διακονία, Έκδοση Β', Αθήνα 1997, σσ.234-236.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σσ.234-236.

να γίνει μέσο παροχετεύσεως της χάριτος του Θεού. «Ο Χριστός πήρε σώμα υλικό, το θέωσε και το κατέστησε πηγή ιαμάτων και θείων δωρεών. Το σώμα του Κυρίου δια την πνευματική ένωσή του με τη θεότητα, λατρεύεται από τους πιστούς. Κατά τον ίδιο τρόπο στα ιερά μυστήρια της Εκκλησίας, η ύλη που χρησιμοποιείται για την τέλεση τους αγιάζεται από τη χάρη του Θεού και γίνεται αγωγός διοχετεύσεως αυτής. Το ίδιο συμβαίνει και με τις εικόνες των Αγίων. Η χάρη που έχουν από τον Θεό συνδέεται με την εικονική τους αναπαράσταση, δένεται με το υλικό τους και μπορεί να θαυματουργήσει, αν συντρέχουν οι κατάλληλες συνθήκες. Στην Ορθοδοξία έχουμε πληθώρα εικόνων που μυρόβλησαν, κάνοντας θαύματα και περιβάλλονται με απέραντη αγάπη και σεβασμό από τους πιστούς. Το θαυμαστό συναντάμε και στα κατάλοιπα, τα ιερά λείψανα των Αγίων, τα αγιασμένα σώματα των φίλων του Θεού. Τα σώματα αυτών έχοντας καθαρθεί από τα πάθη μέσω του Πνεύματος του Θεού, μετά θάνατο δεν τα προσβάλλει η διάλυση και η φθορά. Δεν τα εγκαταλείπει η χάρη του Θεού, που τα κάνει να ευωδιάζουν. Είναι λοιπόν οι άγιοι θήκες, πηγές αγιασμάτων και ευλογιών του Θεού, άξια σεβασμού και τιμητικής προσκύνησης καθώς και προστάτες των ανθρώπων από τις δαιμονικές επιδράσεις. Είναι πηγές ιαμάτων, γι' αυτό και ας θυμηθούμε πως ακόμη και η σκιά του σώματος του αποστόλου Πέτρου θεράπευε ασθένειες σωματικές και ψυχικές».¹¹⁵

2.3. Ο θεσμός στο πλαίσιο της Εκκλησίας

Σε προηγούμενη ενότητα αναφερθήκαμε στην ετυμολογία του όρου «θεσμός». Από τα πανάρχαια χρόνια κάθε κοινωνία στην προσπάθειά της να ικανοποιήσει τις ανάγκες της, να επιλύσει βασικά της προβλήματα και να μεταλαμπαδεύσει τη γνώση, θέσπισε θεσμούς οικογενειακούς, εκπαιδευτικούς, θρησκευτικούς, παρέχοντας σταθερότητα και ασφάλεια στα

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ.238

μέλη της, παρά τις μεταβολές που επήλθαν με την πάροδο του χρόνου. Χάρη των θεσμών αυτών τα κύτταρα του οργανισμού ανανεώνονται, αποκτώντας ταυτόχρονα ουσιώδεις αξίες για τη συνέχιση της ζωής. Ως εκ τούτου, «στις παραδοσιακές κοινωνίες οι περισσότεροι θεσμοί ήταν άτυποι, δηλαδή δεν λειτούργησαν με βάση το νόμο. Σήμερα ακόμη και θεσμοί που αφορούν τα έθιμα και τις παραδόσεις προβλέπονται από το νόμο και γίνονται τυπικοί»¹¹⁶. Μάλιστα, ο εκσυγχρονισμός των κοινωνιών μοιραία οδηγεί σε εξειδικευμένους θεσμούς χωρίς τούτο να προϋποθέτει την κατάργηση των παλαιότερων. Αλλά, η εξειδίκευση αυτών συνεπάγεται επαναπροσδιορισμό θέσεων, ρόλων, κανόνων στον εκάστοτε οργανισμό (οικογενειακό θεσμό- Οικογενειακό Δίκαιο, εκκλησιαστικό θεσμό – Κανονικό Δίκαιο). Στο κοινωνικό πλαίσιο οι θεσμοί τροποποιούνται, αλλάζουν, θέλοντας να εξυπηρετήσουν άλλους σκοπούς, ενώ σε δεύτερο πλάνο καταργούνται, όταν αντιτίθενται στις ανάγκες και στις αξίες της κοινωνίας, επιδιώκοντας την αναδιοργάνωση της κοινωνίας καθώς και τη διαμόρφωση και ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου. Για την τελευταία σημαντική είναι η συμβολή της οικογένειας, θεσμός που απαντάται σε όλες τις κοινωνίες και δομείται στους νόμους, στις παραδόσεις, στα ήθη, στα έθιμα της και φυσικά στην ύπαρξη της θρησκείας.

Στο χώρο αυτής, οι θρησκευτικοί θεσμοί, που εξυπηρετούν την προσέγγιση και οικείωση του πιστού με το Θεό, συνδέονται με τους οικογενειακούς και παράλληλα τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, αφού οι δεύτεροι οδηγούν στην αναπαραγωγή «καὶ εὐλόγησεν αὐτούς ὁ Θεός, λέγων· αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς καὶ ἄρχετε τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ πάντων τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἑρπετῶν τῶν ἑρπόντων ἐπὶ τῆς

¹¹⁶ Στ. Σωτηρίου, Στ. Κορδονούρη, Αικ. Ζαφρανίδου, *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή*, Γ' Γυμνασίου, Διόφαντος, Αθήνα 2015, σ. 25.

γης»¹¹⁷, καθώς και στην κοινωνικοποίηση του ατόμου, προκειμένου ο πιστός να πορευτεί, χάρη στο μυστήριο του Βαπτίσματος, στο χώρο της Εκκλησίας (εκκλησιαστικός θεσμός) όπου δύναται να διαπαιδαγωγηθεί μέσω της θεολογίας και της δογματικής, απαλλάσσοντας τον εαυτό του από πάθη, για να καταστεί ικανός να πληρώσει τον σκοπό και τον προορισμό του οριζόντια και κάθετα δηλαδή οριζοντίως ως προς τον συνάνθρωπο και τον εαυτό του και καθέτως ως προς τη σχέση του με το Θεό. Σε όλα τα παραπάνω συμβάλλουν οι ιεροί κανόνες που θεσμοθετήθηκαν μέσα στα εκκλησιαστικά έδρανα με τη σύγκλιση των μεγάλων Οικουμενικών Συνόδων.

Εκλαμβάνοντας την Εκκλησία ως έναν οργανισμό γίνεται αντιληπτό πως οι θεσμοί – ιεροί κανόνες- αποτελούν τα όργανά του, ενώ οι πιστοί τα κύτταρα αυτού. Οι κανόνες διαμορφώνουν, κατευθύνουν, οριοθετούν, συμβουλεύουν, διδάσκουν τους πιστούς για τις θέσεις τους, τους ρόλους τους, την πορεία τους τόσο την εκκλησιαστική όσο και την κοινωνική. Δηλαδή, η κοινωνική στάση και θέση ενός ατόμου μέσα στα κοινωνικά πλαίσια συνδέεται απaráμιλλα με τη χαλαρή ή στενή σχέση του πιστού με την Εκκλησία και τους κανόνες- γνώμονες που τη διέπουν και την εκφράζουν. Στο χώρο της Εκκλησίας μπορούμε να κάνουμε λόγο για θρησκευτικούς θεσμούς, στους οποίους εντάσσονται οι τόποι λατρείας, το ιερατείο, οι απαρασάλευτοι ιεροί κανόνες χάρη των οποίων διαμορφώνονται και διασφαλίζονται οι σχέσεις του θείου με τον άνθρωπο καθώς και των πιστών μεταξύ τους. Έτσι, οι συγκεκριμένοι θεσμοί προσφέρουν σταθερές, οργανωμένες σχέσεις και δραστηριότητες, ικανοποιώντας στα εκκλησιαστικά πλαίσια τις όποιες ανάγκες των πιστών μελών.

Επικεντρώνοντας το λόγο μας στους ιερούς κανόνες συνδέουμε αυτούς με τον όρο «γνώμονα», αφού αυτοί υπάρχουν εντός της Ορθόδοξης Εκκλησίας, δομώντας και

¹¹⁷ Γένεσις, 1,28.

φυλάσσοντας την από δογματικές παρερμηνείες, αιρετικές παραφυάδες, προστατεύοντας την ενότητα, την αγιότητα, την αποστολικότητα και την καθολικότητα της, όπως ιδρύθηκε από τον Κύριο και τους μαθητές Του. Οι ιεροί κανόνες της Εκκλησίας εκφράζουν την αυθεντικότητα της διδασκαλίας της Εκκλησίας καθώς περιέχουν τις αλήθειες της εν Χριστώ αποκάλυψης. Οι θεσμοί μέσω των κανόνων της συνιστούν τον οδηγό κληρικών και λαϊκών, ελέγχοντας κατά τινά τρόπο την ορθή και αυθεντική κατά Χριστώ ζωή τους. Οι κανόνες υποδεικνύουν το ορθό, αφού στηρίχτηκαν στην Αγία Γραφή, στην αποστολική και εκκλησιαστική παράδοση, ενώ επικυρώθηκαν από τις εκάστοτε Οικουμενικές Συνόδους. Το αιώνιο κύρος της θεσμοθέτησης των ιερών κανόνων υποδηλώνει την ορθότητά τους, το αλάθητο αυτών καθώς και την απαγόρευση οποιασδήποτε παραχάραξης ή αλλοίωσής τους. Το περιεχόμενο των ιερών κανόνων είναι δογματικό και αλληλοσυνδέεται με τη δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας, καθώς έχει πρακτική εφαρμογή, με αποτέλεσμα βίος και δόγμα, αγάπη και πίστη, Εκκλησία και Θεολογία να μην δύνανται να διασπαστούν. Για τον λόγο τούτο, ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης αναφέρει πως «οι ιεροί κανόνες είναι η αγία γραφή μετά την Αγία Γραφή»,¹¹⁸ δηλαδή, την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη. Αυτοί είναι τα αιώνια όρη και οι νόμοι, που έθεσαν οι Πατέρες της Εκκλησίας, συγκρατώντας το θετικό δίκαιο αυτής και στηρίζοντας το εκκλησιαστικό πολίτευμα. Οι όροι αυτοί θεσπίστηκαν από οικουμενικές και τοπικές συνόδους και εγγράφησαν ή ελέγχθηκαν με τη θεία επιστασία του Αγίου Πνεύματος. Παράλληλα, καταδεικνύουν το αντικειμενικό, το ιδανικό, αποτυπώνουν την ειλικρινή αγάπη του Χριστού, τη γνήσια ευσέβεια, καθιστώντας σαφή τα όρια της ηθικής και της πνευματικής πορείας της ζωής των πιστών, συνιστώντας την επίσημη, αυθεντική εκκλησιαστική παράδοση ολόκληρης της Εκκλησίας και όχι ένα μέρος αυτής. Ο χαρακτήρας των ιερών κανόνων υποδεικνύει στους πιστούς το ορθό, εκφράζοντας και υποδηλώνοντας

¹¹⁸ https://amethystosbooks.blogspot.com/2014/01/blog-post_4451.html, προσβάσιμο 20/3/2019.

το ορθόδοξο ήθος, ώστε να επιτευχθεί η εφαρμογή του απ' αυτούς. Έτσι, ο θεσμός της Εκκλησίας έχει ως έρεισμα τους ιερούς κανόνες, τα αλάθητα μαρτύρια και κριτήρια, καθώς όργανο αυτής είναι οι Οικουμενικές Σύνοδοι που εκπροσωπούν όλη την Εκκλησία.¹¹⁹

Η θεσμοθέτηση των ιερών κανόνων έχει σκοπό σωτηριολογικό, μυστηριακό, παιδαγωγικό, ποιμαντικό, αφού αφορά κληρικούς και λαϊκούς αποβλέποντας στην παραμονή και στην πρόοδο των χριστιανών μέσα στην κοίτη της Εκκλησίας χαράσσοντάς τους οδό ακίνδυνη μακριά από σχίσματα, αιρέσεις, παρασυναγωγές, διασφαλίζοντας την ενότητα του σώματος αυτών. Μόνο κάτω από αυτές τις συνθήκες οι πιστοί δύνανται να βαδίσουν από το κατ' εικόνα στο καθ' ομοίωση, χωρίς να απομακρύνονται από το άγιο, το δίκαιο και το ορθό. Οι θεσμοί της Εκκλησίας δεν υποδουλώνουν τον πιστό αλλά του παρέχουν τη δυνατότητα να κινηθεί ελεύθερα, αυτόβουλα με βάση το ορθό, ώστε να οδηγηθεί στη συνειδητοποίηση του σφάλματος και της πτώσης του, αν παρεκτραπεί συνειδητά ή λόγω άγνοιας, περιέργειας ή ακόμη και αδιαφορίας, χωρίς ταυτόχρονα να του στερεί το δικαίωμα της επιστροφής μέσω του μυστηρίου της μετάνοιας. Έτσι, οι κανόνες όπως και τα μυστήρια αποτελούν ελπίδα σωτηρίας, αφού είναι οι φωτεινοί φάροι για το πλήρωμα της Εκκλησίας και όχι τιμωρία ή καταδίκη. Εντός και εκτός του χώρου του θεσμού της Εκκλησίας, οι ιεροί κανόνες είναι η αγαθή ευλογία του Θεού απέναντι στην πάσχουσα ανθρωπότητα που θα παραπαίει μέχρι τα έσχατα.¹²⁰

Όμως, η ερμηνεία των ιερών κανόνων ως βάση για την κατανόηση των εκκλησιαστικών θεσμών, αμφισβητήθηκε αφού μερικοί υποστήριζαν ότι οι ιεροί κανόνες είναι προσωρινά, ανθρώπινα ποιήματα και ως εκ τούτου θα πρέπει να καταργηθούν, εφόσον θεσμοθετήθηκαν με βάση τα ανθρώπινα μέτρα και κριτήρια. Όμως στους ισχυρισμούς αυτούς λησμονήθηκε πως η ισχύς του θεσμού των ιερών κανόνων στηρίζεται στην

¹¹⁹ Π. Ι. Μπούμη, *Το κύρος και η Ισχύς των Ιερών Κανόνων*, Έκδοση Δ', Αθήνα 1989, σσ. 8-9

¹²⁰ Στο ίδιο, σσ.8-9

αναλλοίωτη αυθεντία των Οικουμενικών Συνόδων. Άλλωστε, η εκκλησιαστική Οικονομία εδραιώνει τους κανόνες και ανανεώνει την ισχύ εκείνων που αναστέλλονται προσωρινά, χωρίς να ακυρώνονται λόγω της υπόστασής τους, αποβλέποντας πάντα στη σωτηρία της ανθρώπινης ιστορίας και συγκαταβαίνοντας στην αδυναμία αυτής. Με τον τρόπο αυτό προωθείται η εν Χριστώ ζωή των πιστών, καθώς συνεχίζεται η πορεία τους στους κόλπους της Εκκλησίας, περιβάλλοντας την αλήθεια και την εν Χριστώ ελευθερία, καθιστώντας το θεσμό στο πλαίσιο της Εκκλησίας «θεσμό του Δικαίου της Χάριτος».¹²¹

2.4 Το χάρισμα στο πλαίσιο της Εκκλησίας

Η ευχαριστιακή σύναξη αποτελούσε θεσμικό κέντρο και συνιστούσε χαρισματικό, στο βαθμό που με τη χάρη του αγίου Πνεύματος εικόνιζε τα έσχατα, προσφέροντας μια πρόγευση της Βασιλείας του Θεού στην ιστορία. Η πνευματική αυτή εμπειρία ήταν έκδηλη στα πρώτα χρόνια της ζωής της Εκκλησίας, και αποτελούσε μια ορατή σφραγίδα της δωρεάς προς την κοινότητα. Για το λόγο αυτό ο υποψήφιος για την ανάληψη κάποιου αξιώματος ή λειτουργήματος, έπρεπε να εκπληρώνει κάποιες προϋποθέσεις ενώ με την χειροτονία του λάμβανε κάποιο ειδικό χάρισμα, το οποίο τον καθιστούσε ικανό να φέρει εις πέρας την αποστολή του.

Για μεθοδολογικούς λόγους, θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε τρεις περιπτώσεις χαρισμάτων: α) Το χάρισμα που λάμβανε ο πιστός με το βάπτισμα, β) το ειδικό χάρισμα της ιεροσύνης. Σε αυτό ο επίσκοπος λάμβανε κατά την χειροτονία του το χάρισμα του αξιώματός του. Το χάρισμα αυτό περιλαμβάνει την ικανότητα της σύναξης, της διάκρισης της αληθείας, της διατήρησης της ενότητας, της συνοχής και της ομονοίας, καθώς και της περιφρούρησης από εσωτερικές και εξωτερικές επιβουλές και γ) τα χαρίσματα

¹²¹ Κ. Μουρατίδου, *Τό Δίκαιον τῆς Χάριτος καί αἱ σπουδαιότεραι διαφοροποιήσεις ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ διοργανώσει*, χ.ε. ἐν Ἀθήναις 1967.

της ζωής της εκκλησίας, τα οποία συνδέονται με λόγο σοφίας, λόγο γνώσεως, πίστη, ιαματικό χάρισμα, ενεργήματα δυνάμεων, προφητεία, διακρίσεις πνευμάτων, γένη (ομιλία) γλωσσών, ερμηνεία γλωσσών, αντιλήψεις, κυβερνήσεις. Σε αυτά ανήκουν τα χαρίσματα της διακονίας, της παρακλήσεως, της μεταδόσεως.

Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και λειτουργήματα-αξιώματα όταν θέλουμε να τονίσουμε το χαρισματικό περιεχόμενό τους, όπως το χάρισμα του δασκάλου, του προφήτη, του αποστόλου, του προϊσταμένου, του ελεήμονος. Επίσης, υπάρχει το «έργον του ευαγγελιστού», επιφορτισμένο με το κήρυγμα και την ενίσχυση της κοινότητας. Για τις ανάγκες της περιόδου εκείνης οι λειτουργοί αυτοί ήταν περιοδεύοντες. Ο «μεταδιδούς» ή ο «ελεών», ή ο «αντιλήπτωρ», όπως προαναφέραμε, ήταν ο προϊστάμενος των αγαθών έργων της κοινότητας. Έπρεπε οπωσδήποτε να εμφορείται από το χάρισμα της ιλαρότητας. Ευδιάκριτες είναι επίσης και οι θεραπευτικές διακονίες, με τα ιαματικά χαρίσματα, οι δυνάμεις και τα ενεργήματα. Ποικιλία χαρακτηρίζει και το λειτούργημα του προεστώτος της κοινότητας. Σε αυτό υπάρχουν τα χαρίσματα της κυβερνήσεως, του ποιμένου, του προϊσταμένου, του επισκόπου, του πρεσβυτέρου, του διακόνου. Είναι χαρίσματα - λειτουργήματα με διοικητικές ευθύνες.¹²²

Ένα χάρισμα με ιδιαίτερο κύρος ήταν το προφητικό, όπως επίσης και η τάξη των προφητών. Στη αφήγηση των γεγονότων της Πεντηκοστής, ο Λουκάς αναφέρεται στη δωρεά του χαρίσματος αυτού από το Άγιον Πνεύμα. Εξετάζοντας τη σχετική διήγηση της Πεντηκοστής ο καθηγητής Παναγόπουλος σημειώνει ότι το χάρισμα αυτό διαθέτει μια στενότερη και μια ευρύτερη έννοια. Η πρώτη αφορά στο ειδικό προφητικό χάρισμα, το οποίο δωρίζεται προσωπικά, ενώ η δεύτερη αφορά στην καινή εσχατολογική ύπαρξη των

¹²² Ι. Καραβιδόπουλος «Θεσμός και Χάρισμα κατά τον Απόστολο Παύλο», στο: *Εκκλησία: Θεσμός και Χάρισμα κατά τον απόστολο Παύλο*, πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου ΙΣΤ' Παύλεια 2010, εκδ. Ιερά Μητρόπολις Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας, Βέροια 2010, σ.92.

πιστών στο σύνολό τους. Η ανωτέρω διήγηση φαίνεται να προκρίνει τη δεύτερη έννοια χωρίς να εξαλείφεται η πρώτη αποκαλύπτοντας την αλήθεια ότι το Πνεύμα παρέχεται από τον Χριστό στην καθολική Εκκλησία και όχι σε μία ορισμένη τάξη αξιωματούχων.¹²³

Η πρώτη αφορά στο ειδικό προφητικό χάρισμα, το οποίο δωρίζεται προσωπικά, ενώ η δεύτερη αφορά στην καινή εσχατολογική ύπαρξη των πιστών στο σύνολό τους. Η ανωτέρω διήγηση φαίνεται να προκρίνει τη δεύτερη έννοια (χωρίς να εξαλείφεται η πρώτη), αποκαλύπτοντας την αλήθεια ότι το Πνεύμα παρέχεται από τον Χριστό στην καθολική Εκκλησία και όχι σε μία ορισμένη τάξη αξιωματούχων. Η προφητεία, ως χάρισμα, με την ειδική έννοια, εμφανίζεται ως ελεύθερη και έκτακτη δωρεά του αγίου Πνεύματος, η οποία παρέχεται σε ορισμένους πιστούς και για ορισμένο χρόνο. Οι φορείς του χαρίσματος αυτού είναι οργανικά μέλη της κοινότητας και αποσκοπούν στην οικοδομή και την παράκληση αυτής. Διαθέτουν μια ελευθερία στα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιούν, ενώ η δράση τους καλύπτει όλους τους χώρους της πνευματικής ζωής.¹²⁴

Ένα κρίσιμο θέμα που απασχολούσε σε τοπικό επίπεδο τις εκκλησίες, ήταν η διάκριση των αυθεντικών εκδηλώσεων των χαρισμάτων από τα ψευδοχαρίσματα. Βρισκόμαστε σε μια εποχή, όπου το έργο των Αποστόλων είναι σε πλήρη εξέλιξη, ένα έργο το οποίο υποστηρίζεται και από τη λειτουργία των προφητών. Από τα σχετικά κείμενα προκύπτει ότι η τάξη των προφητών απολάμβανε τον σεβασμό και το κύρος των τοπικών κοινοτήτων. Στο πλαίσιο της πολεμικής εναντίον των χριστιανών, έγινε και μια προσπάθεια υποκλοπής μέρους του ποιμνίου, με τη μέθοδο της επισκέψεως ψευδοπροφητών, δηλαδή ανθρώπων οι οποίοι υποδύονταν εξωτερικά ότι διέθεταν το προφητικό χάρισμα, με σκοπό να αποκομίσουν ίδιον όφελος. Τα πρόβλημα ανέκυψε από

¹²³ Ι. Παναγόπουλος, *Η Εκκλησία των προφητών*, Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1979, σ. 17.

¹²⁴ Στο ίδιο, σσ.86, 88.

προτεστάντες, κυρίως θεολόγους, η έρευνα των οποίων αφενός απέρριψε την ρωμαιοκαθολική άποψη περί αποστολικής διαδοχής, αφετέρου κατέληξε σε δύο βασικές αρχές: α) τον οξύ διαχωρισμό μιας οικουμενικής τάξης χαρισματούχων, που ανήκουν απόστολοι, προφήτες, διδάσκαλοι, ευαγγελιστές και β) το μόνιμο τοπικό ιερατείο, με διοικητικές κυρίως ευθύνες που περιλαμβάνει επισκόπους ή πρεσβυτέρους και διακόνους.

2.5. Η διάκριση μεταξύ θεσμού και χαρίσματος

Όπως επισημάνθηκε στην προηγούμενη υποενότητα, ο κοινωνικός θεσμός αποβλέπει στη συλλογική δράση με βάση τους κανόνες και τις συμπεριφορές, εξυπηρετώντας εξειδικευμένους σκοπούς.¹²⁵ Οι θεσμοί, όταν γίνονται αποδεκτοί από τον εκάστοτε οργανισμό και των μελών αυτού, αποτελούν κανονιστικό πρότυπο και μπορούν κάλλιστα να επικυρωθούν ως έθιμα ή και νόμοι. Κατά συνέπεια, οι θρησκευτικοί θεσμοί συμβάλλουν στην εκπλήρωση των αναγκών των πιστών, καθώς αυτοί μπορούν να καλλιεργήσουν τη σχέση τους με το Θεό, προσεγγίζοντας το θείο με νηστεία, μετάνοια, προσευχή, εγκράτεια, αγαθοεργείς πράξεις, δηλαδή μια τυπική ή ηθελημένη συμπεριφορά, με σκοπό την ανύψωση του πνεύματος και της ψυχής. Ο τυπικός θεσμός της Εκκλησίας αποτελεί τη γέφυρα, το δίαυλο για τη μετάβαση των πιστών στα χαρίσματα που αποτελούν δωρεές του Αγίου Πνεύματος προς τους αγωνιζομένους. Ο εκκλησιαστικός θεσμός αφορά τη λατρευτική κοινότητα και η πορεία είναι κάθετα ανοδική, από τη γη στον ουρανό, από το σκοτάδι στο φως, από την καταπάτηση των παθών με σκοπό την είσοδο στη Βασιλεία του Θεού. Μάλιστα, ο εκκλησιαστικός θεσμός παραπέμπει στα χρόνια της Παλαιάς Διαθήκης για να καταλήξει στην ίδρυση της Εκκλησίας, μέσω της οποίας ο άνθρωπος διδάσκεται τα του Θεού.

¹²⁵ Α. Νικολαΐδη, *Ευσύνοπτη Κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2008, σ.174.

Ήδη, προαναφέρθηκε πως ο θεσμός αυτός περιλαμβάνει εντός του τους τρεις βαθμούς της ιεροσύνης, τους ιερούς κανόνες, τις Οικουμενικές Συνόδους, τη γραπτή και την προφορική παράδοση της Εκκλησίας. Εδώ, οφείλουμε να επισημάνουμε πως ο θεσμός της Εκκλησίας οφείλει την ίδρυσή της στην εξάπλωση του Ευαγγελίου μέσω των Αποστόλων από την Πεντηκοστή και εξής. Το ιεραποστολικό αυτό έργο φτάνει μέχρι τις μέρες μας και θα συνεχίζεται μέχρι τα έσχατα, αφού όλα τα πράγματα άγονται στο Χριστό και σ' Αυτόν καταλήγουν. Όποιος δεν ακούει τον Κύριο, δεν ακούει καμιά λαλιά του Θεού. Το Ευαγγέλιο μιλά για το Γεγονός- Χριστός που αποτέλεσε την εσχατολογική σωτηριώδη ενέργεια του Θεού, μέσω της οποίας πληρώθηκε το περιεχόμενο των λόγων των προφητών στην Παλαιά Διαθήκη. Χωρίς τα πάθη, τη Σταύρωση, την Ανάσταση του Κυρίου, που είναι ένα σωτηριώδες γεγονός, δεν υπάρχει λόγος Ευαγγελίου.¹²⁶

Την ημέρα της Πεντηκοστής, οι Απόστολοι δέχθηκαν τα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος, μέσω των οποίων έδρασαν τυπικά, πνευματικά και χαρισματικά. Η διάδοση του Ευαγγελίου στον τότε γνωστό κόσμο συνεχίστηκε με τους διαδόχους αυτών, τους χειροτονηθέντες Επισκόπους στις εκάστοτε Εκκλησίες που ίδρυσαν. Ακόμη και η χειροτονία των Επισκόπων συνδέεται με τα δώρα- χαρίσματα που είχαν λάβει, μια επίκτητη ιδιότητα ως απόρροια της βαθιάς πίστης τους στον Χριστό και στον τρίχρονο βίο μαζί Του. Αν δεν υπάρχει πίστη, δεν δίδεται χάρισμα, κι αν δεν υφίσταται Ανάσταση του Κυρίου καταρρίπτεται το οικοδόμημα του θεσμού της Εκκλησίας και ως εκ τούτου το Ευαγγέλιο, τα δόγματα και οι ιεροί μας κανόνες.

Ο Γρηγόριος Νύσσης, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο Μάξιμος ο Ομολογητής και πολλοί άλλοι εκπροσωπούν τη Θεολογία της θεοπτίας που αποτέλεσε την αφετηρία της αποφαιτικής Θεολογίας. Η αποφαιτική Θεολογία, που

¹²⁶ Χ. Γκότσης, π. Γεώργιος Μεταλληνός, Γ. Φίλιας, *ό.π.*, σσ.61-67.

διακρίνεται για την βαθιά πίστη του προσευχόμενου προσώπου, συναντάται στην περιοχή των ησυχαστών. Ασκήθηκε και ασκείται ως ζωή, ως αγώνισμα, για να οδηγήσει στη θεοπτία ως χάρη του Θεού απέναντι στον αγωνιζόμενο μοναχό. Η χάρη της θέας του Θεού, του άκτιστου φωτός του Θεού, οδήγησε τους νηπτικούς Θεολόγους να βαπτίσουν το δυσθεώρητο ύψος της της συνάντησης με τον Θεό μέσω της ταπείνωσης και της βαθιάς μετάνοιας, επαναπροσδιορίζοντας με τον τρόπο αυτό την ουσία της μοναχικής ζωής και ως εκ τούτου της εκκλησιαστικής και της θεολογικής.¹²⁷

Η θεολογία της θεοπτίας έχει ισχυρό καταφατικό χαρακτήρα, μολονότι δεν είναι απόλυτα ούτε καταφατική, ούτε αποφατική, αφού καταφάσκει εκείνο που η καταφατική θεολογία ούτε καν υποπτεύεται, δηλαδή τις θείες και άκτιστες ενέργειες του Θεού. Έτσι, ο νους και η καρδιά εκείνων που αγαπούν το Θεό, ανάγεται ταπεινά στα ακατάληπτα. Άρα τα χαρίσματα, όταν συναντώνται στο χώρο της Εκκλησίας, είναι αποτέλεσμα πίστεως, ολοκληρωτικό δόσιμο της ψυχής στο Θεό. Ο νους έχει αποδεχθεί μέσω της καρδιάς τις αλήθειες της πίστης, όσων δόθηκαν στον άνθρωπο μέσω της θείας Αποκάλυψης. Οι αλήθειες αυτές είναι νηπτικές, κατανοητικές, μυστηριακές που δεν αναλύονται, δεν τεμαχίζονται στο τραπέζι και στο δώμα της λογικής, καθώς υπερβαίνουν την ανθρώπινη αντίληψη. Όταν η ανθρώπινη διάνοια σταματά να επεξεργάζεται θεία δεδομένα, τότε έρχεται η πίστη να τα αποδεχτεί χωρίς ερωτήματα και προβληματισμούς. Στο μυστήριο της θείας Ευχαριστίας ο Άρτος και ο Οίνος μετατρέπονται σε Σώμα και Αίμα του Χριστού. Αυτό είναι ένα θαύμα της δύναμης του Παναγίου Πνεύματος που αδυνατεί να κατανοήσει ο μικρός ανθρώπινος νους, καθώς δεν χωρά το αχώρητο. Το θαύμα όμως αυτό γίνεται αποδεκτό από την εμπιστοσύνη της ψυχής απέναντι στις βουλές και στην πρόνοια του Κυρίου που οικονομεί τα πάντα και δεν ψεύδεται στις επαγγελίες – υποσχέσεις. Η πίστη στο Θεό χαρίζει το θαύμα και το θαύμα

¹²⁷ Θεόφιλος Α. Αμπατζίδης, διατριβή, *Η θέωση και οι προϋποθέσεις της κατά τον Συμέων τον Νέο Θεολόγο*, Θεσσαλονίκη 2015, σ.181.

αποτελεί χάρισμα – δωρεά του Θεού προς τον αγωνιζόμενο άνθρωπο που πρέπει να διαθέτει καρδιά αγνή, άδολη και καθαρά για να γευτεί τις δωρεές του Θεού. Ας θυμηθούμε τον Αβραάμ και τη Σάρα που ποθούσαν διακαώς ένα παιδί, τη Μαρία την Αιγύπτια που αγωνίστηκε μετά τον έκλυτο βίο της και κοσμήθηκε από το Θεό με ποικίλα χαρίσματα, αλλά και νεώτερους αγίους και οσίους που αξιώθηκαν να φωτιστούν και να χαριστούν από το Θεό, λόγω της μαχητικής τους πίστης. Όταν η πίστη διαποτίζει όλη την ύπαρξη του ανθρώπου μεταφράζεται με έργα αγάπης απέναντι στον πληγωμένο και ταλαιπωρημένο συνάνθρωπο που υποφέρει από ψυχική φτώχεια και σκοταδισμό, λόγω της απουσίας του θείου φωτός στη ζωή του. Η σωτηριολογία της Χριστολογίας έχει ανάγκη από τη θερμότητα της πίστης για να ζωογονοποιηθεί και να ζήσει το θαύμα ως χάρη του Θεού προς τον πνευματικό άνθρωπο. Παράλληλα, η πίστη χωρίς την αγάπη είναι νεκρά, παραμένοντας εγκλωβισμένη, αναιμική και ανενεργή. Τα υπέρτατα έργα της αγάπης, όπως η αγαμία, ο μοναχισμός, η ιεραποστολή, που οικειοποιούνται λίγοι πιστοί, αποτελούν ειδικό χάρισμα και κλίση από το Θεό που συνδέεται όμως και πάλι με την αγάπη και την πίστη.

Επισημαίνεται λοιπόν, πως η μεν χάρη βιώνεται ως αποτέλεσμα πράξεων, που επιλέγει το κάθε άτομο χωριστά σύμφωνα με την ιδιοσυγκρασία του, την προσωπικότητα, την πίστη ως βάση για την όποια κλίση του και φυσικά το ολοκληρωτικό δόσιμο στο Θεό. Οι Απόστολοι διακήρυξαν τον Χριστό επειδή είχαν βιώματα που θέλησαν να τα μεταδώσουν. Οι άγιοι εναπόθεσαν ψυχή και πνεύμα στο Θεό, ώστε χαριτώθηκαν. Άλλωστε, η δύναμη των θαυμάτων βιώνεται όχι μόνο στο μυστηριακό χώρο, στο θεσμικό πλαίσιο της Εκκλησίας, πίσω και μέσα από τύπους, αλλά και εκτός αυτής, προκειμένου ο αδύναμος ως προς την πίστη άνθρωπος να προσεγγίσει τον Κύριο και να πιστεύσει σ' Αυτόν. Φυσικά, η αληθινή, βιωματική οδός της χάριτος αποκαλύπτει την πνευματική ποιότητα της προσπάθειας απλών ανθρώπων, μοναχών, οσίων, αγίων με σκοπό το επιθυμητό

εσχατολογικό τέλειο της τελείωσης και της θέωσής τους. Το τέλειο βρίσκεται στο σχέδιο της Θείας Οικονομίας, στην Αποκάλυψη της αγάπης του Θεού, στην κοινωνία μαζί Του, μέσα στη νέα πραγματικότητα της Εκκλησίας, όπου κυρίαρχο ρόλο παίζει «ή μείζων άρετή τής αγάπης, αντί τής ιστορικής πίστης και τής έσχατολογικής έλπίδος».¹²⁸ Το τέλειον που προσδοκούμε να ολοκληρωθεί, πληρώνεται στο χώρο της Εκκλησίας. Η Εκκλησία –θεσμός βιώνεται σε μια «κατ’ αλήθειαν έπίγνωσιν και κατά πρόσωπον Κοινωνία με τον Θεό».¹²⁹

Στα παραπάνω σημαντική είναι η συμβολή της βιβλικής θεολογικής προσέγγισης, της διαχρονικής εκκλησιαστικής παράδοσης με σημείο αναφοράς τη Θεολογία των Πατέρων, των πατερικών κειμένων.

Ας επισημανθεί στην παρούσα υποενότητα, πως ακόμη και η Αποκάλυψη του Θεού με σκοπό την αγαπητική σωτηριολογία του ανθρώπου, αποτελεί χάρη του Θεού προς τον δεύτερο. Μια χάρη που δεν επιτρέπεται να παραβλεφθεί ή να υποτιμηθεί από τους αδαείς, διότι άνευ αυτής ο άνθρωπος παραμένει στην κόλασή του, στην απειρία του, στην αγνωσία του και φυσικά μακρά της Βασιλείας του Θεού. Γι’ αυτό και στη χάρη του Θεού που αναθερμαίνει την πίστη, βασίζεται η θρησκεία –χριστιανισμός, αλλά δεν καθιστά απαραίτητα την παρουσία του ναού - Εκκλησίας με την τυπική και τη στεία έννοια του χώρου και του όρου. Ο άνθρωπος ανοίγεται στο χώρο – θεσμός – την Εκκλησία, με πίστη και εμπιστοσύνη, θέλοντας να βαδίσει πάνω στα χνάρια του Κυρίου και να Τον εντάξει στη ζωή του, στηριζόμενος στο θείο Λόγο και στην Αποκάλυψη. Η χάρη της Αποκάλυψης δεν έχει όρια όταν συναντήσει ψυχή αγνή, καθαρά, δοτική, φλογερή, αφού σ’ αυτήν εγκαθίσταται ο προσωπικός Θεός, φανερώνοντας την αλήθεια του Ουρανού στη γη. Ακόμη και ο ναός της Ανατολής κρύβει αυτή τη φοβερά κατάβαση του θείου στον άνθρωπο μέσω της Αειπαρθένου Μαρίας. Έτσι, ο τρούλος, οι θόλοι, το τέμπλο, οι αγιογραφίες ζητούν να ενώσουν το άνω με

¹²⁸ Α’ Προς Κορινθίους, 13, 12-13.

¹²⁹ Α’ Προς Κορινθίους, 19, 12.

το κάτω, ώστε η ζωή και ο άνθρωπος να αναγεννηθούν και να ανακαινισθούν εντός της Εκκλησίας με την ενίσχυση των μυστηρίων. Άρα, η Αποκάλυψη και τα χαρίσματα στους πιστούς, οι ιεροί κανόνες, η γραμματεία και η θεολογία των Πατέρων της Εκκλησίας, φανερώνουν τις πρωτοβουλίες του θείου που δια της Ενανθρωπίσεως κοινωνεί με τον άνθρωπο.

Στόχος της Εκκλησίας είναι η λύτρωση και η χαρισματική θέωση του ανθρώπου, κατόπιν πνευματικών αγώνων και προσωπικών προσπαθειών. Οι μοναχοί του Αγίου Όρους μας λένε ότι η ευχή «Κύριε Ιησού Χριστέ, ελέησόν με τον αμαρτωλό»¹³⁰ ακούγεται πολλές φορές από το στόμα τους, ώστε ο Κύριος να πυρώσει την καρδιά του μοναχού, χαρίζοντας ψήγματα της αγάπης του Θεού, που να μπορεί ο ατελής νους να τα σηκώσει, ώστε να στηριχθεί σε περιόδους πόνου, πειρασμών και ακηδίας. Η αδιάλειπτη προσευχή επικαλείται ανελλιπώς τη θεία χάρη για να μην υποδουλωθεί ο ταπεινός άνθρωπος στην αμαρτία, για να μην δώσει δικαιώματα στους δαίμονες και να ζήσει θεάρεστα, φυλάσσοντας τις εντολές του Θεού. Τα χαρίσματα της ευχής είναι ποικίλα αλλά και αυτά συνάδουν και συνοδοιπορούν με την Αγία μας Εκκλησία, για να μπορέσει ο μοναχός ή λαϊκός να επιτύχει το έλεος του Πανάγαθου Θεού, ελεύθερος από τα θελήματα της σάρκας και την υποδούλωσή του σε πονηρούς λογισμούς. Το έλεος του Θεού είναι η χάρη του Παναγίου Πνεύματος την οποία ζητά κάθε συνειδητά αμαρτωλός χριστιανός που μπορεί να έλαβε το πλήθος του ελέους του Θεού, μα δεν το αναγνώρισε.¹³¹

Ας μη λησμονούμε πως ο άνθρωπος έλαβε τη χάρη του Κυρίου με τη δημιουργία του. Με την ανάπλαση του θείου Βαπτίσματος έγινε Ορθόδοξος Χριστιανός και απαλλάχτηκε από το προπατορικό αμάρτημα, με την κοινωνία των αγράντων μυστηρίων, καθώς και με

¹³⁰ Αρχιμανδρίτης Γεώργιος, Καθηγούμενος της Ιεράς Κοινοβιακής Μονής του Οσίου Γρηγορίου, *Μια βραδιά στην έρημο του Αγίου Όρους*, Έκδοση ιθ', Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου Πελαγίας, Λεβαδεία 2008, σ.78.

¹³¹ Μ. Μελινός, *Λόγος άθωνος*, Μελινός, χ.τ., χ.χ., σσ.70-79.

άλλους τρόπους που ευεργετήθηκε από τον Θεό, όπως σε δοκιμασίες ή κινδύνους σωματικούς και ψυχικούς. Οι Πατέρες μας λένουν πως οι δαίμονες καίγονται και στέκονται μακριά, όταν η ευχή λέγεται ακατάπαυστα με τη χάρη του Θεού, ώστε ο άνθρωπος να ευχαριστεί θερμά τον Κύριο, διότι απομακρύνθηκε ο πειρασμός και ο τρόμος που φέρει η παρουσία ορατή ή αόρατη αυτών. Κι εδώ η χάρις στέκει φύλακας, προστατεύοντας την αδύναμη ψυχή για να μην ξεραθεί από τους πειρασμούς, χαρίζοντας οσμή ευωδίας στον αγωνιζόμενο, όταν προσεύχεται ουσιαστικά με αγάπη και πίστη και αληθινή ταπείνωση. Χάρισμα λοιπόν δεν είναι και η προσευχή της πεφωτισμένης ψυχής που καθίσταται μεσίτης μεταξύ Θεού και ανθρώπου, μια προσευχή που αποτελεί αντίδοτο κατά των ασθενειών, γαλήνη της ψυχής, πορεία προς τον ουρανό; Η χάρη της προσευχής, για την οποία μίλησαν ποικιλοτρόπως άγιοι και πατέρες μέσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία δύναται να ξεπερνά τον ορατό κόσμο και να φθάνει ως φλόγα στο θρόνο του Θεού, ερχόμενη κοντά στην απρόσιτη Τριάδα. Εκεί ο άνθρωπος συνομιλεί με τον Κύριο και προσκυνά τη θεότητα Του. Γι' αυτό και ο προφήτης λέγει «Προς τον Κύριον φώναξα δυνατά την ώρα τῆς θλίψεως και με ἄκουσε».¹³²

Μόνο με το χάρισμα της προσευχής ο αδύναμος και ταπεινός άνθρωπος διαλέγεται με το Θεό, μεταβάλλει την καρδιά του σε θυσιαστήριο. Με τη χάρη του Παναγίου Πνεύματος αποκτά τα χαρίσματα που συναντάμε στο χώρο της Εκκλησίας, τα οποία παρέχει το Άγιο Πνεύμα, ο Παράκλητος, που είναι χορηγός θείων δωρεών: κάθαρση της καρδιάς, απομάκρυνση των δαιμόνων, ναός του Κυρίου εντός μας, παρουσία πνευματικών θείων λογισμών και θείου φωτισμού. Η χάρη της προσευχής αλλά και κάθε χάρη είναι ομολογία

¹³² Ψαλμοί, 119,1.

καθαρής καρδιάς που επιτυγχάνει τη δίωξη των δαιμόνων με τη βοήθεια της προσευχής και του Κυρίου.¹³³

Δεν μπορούμε συνοπτικά να μην ομολογήσουμε πως θεσμός και χάρισμα συνδέονται άρρηκτα, όπως το κεφάλι με το ανθρώπινο σώμα, όπως η Εκκλησία με το Χριστό. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος ντύθηκε τον Χριστό κατά το θείο Βάπτισμα, σφραγίστηκε με το μύρο, κοινωνά τον ίδιο τον Θεό με το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας κατά τη θεία Λειτουργία. Το θαύμα των χαρισμάτων δε μπορεί να υπάρχει χωρίς Εκκλησία και οι πιστοί οδηγούνται στη θέωση εντός αυτής, ακολουθώντας το τυπικό της και το δόγμα της που στηρίζεται σε Συνόδους που συντάχθηκαν και ομολόγησαν με την επιστασία του Αγίου Πνεύματος. Μόνο μέσα στα πλαίσια θεσμικής και χαρισματικής Εκκλησίας, ο άνθρωπος με πίστη στο Θεό καλλιεργεί την αγάπη και τον σεβασμό απέναντι σε κάθε κτίσμα του Δημιουργού, ενώ παράλληλα σέβεται τα αγαθά της φύσης και την αξία της ζωής, συγχωρεί και συμφιλιώνεται με τον συνάνθρωπο, προβάλλεται η δύναμη της ελευθερίας και της προσωπικής του επιλογής, το σφράγισμά του με το Χριστό.

¹³³ *Ιερόθεος Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου, ό.π., σσ.78-82.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Το έργο του Καζαντζάκη και η Εκκλησία

3.1 Η θεσμική εκκλησία στο έργο του Καζαντζάκη

Για να μιλήσουμε διεξοδικά μεν, με λιτότητα δε για την Εκκλησία, θεσμική ή χαρισματική στα έργα του Νίκου Καζαντζάκη θα πρέπει όχι μόνο να έχουμε μελετήσει, αναλύσει, λεπτολογήσει τα έργα του, αλλά κυρίως να έχουμε κατανοήσει και εμβαθύνει στον συγγραφέα ως άνθρωπο, ως ύπαρξη και προσωπικότητα. «Η καρδιά του», όπως τονίζει και ο ίδιος «είναι ένα καράβι με κίτρινα πανιά και από την πλώρη ως την πρύμνη γεμάτη Οδυσσέα».¹³⁴ Από τα βάθη της ψυχής του ο Καζαντζάκης φωνάζει περίτρανα πως μοιάζει με τον Οδυσσέα, δηλαδή είναι ένας άνθρωπος φιλοπερίεργος, με ισχυρή προσωπικότητα, γεμάτος διακυμάνσεις, πορείες άλλοτε ανοδικές και άλλοτε καθοδικές. Όλη του η ζωή σαν μια ανάσα πάνω σ' ένα καράβι με κίτρινα πανιά, που κινείται συνεχώς προς την αιωνιότητα, με ανησυχίες, προσδοκίες, προσμονές, αναταράξεις κυμάτων, που δεν αράζει σε κανένα λιμάνι και αυτό γιατί τα πάντα στη ζωή του καθοδηγούνταν με βάση τα ταξίδια και τα όνειρά του. Όνειρα που ήθελε να εκπληρώσει προτού σβηστούν τα χνάρια του πάνω στην άμμο της ζωής, όνειρα που έπρεπε να πληρωθούν προτού τον προλάβει ο θάνατος.

Η πλήρωση αυτών των ελπίδων και των ονείρων απαιτούσαν την ταυτόχρονη ύπαρξη και αποδοχή του κόσμου αυτού, του Χριστού και της Εκκλησίας στο τυπικό πλαίσιο αλλά και στο μεταφυσικό- στο χαρισματικό πλαίσιο. Και τα δύο αυτά πλαίσια συνυπάρχουν με τη μοναξιά, την ερημιά, την εγκατάλειψη, τη φτώχεια. Αν δεν υπήρχε Θεός στην ψυχή του Καζαντζάκη δεν θα υπήρχε αυτή η ζωική αναζήτηση, ένας δρόμος που

¹³⁴ Κλ. Λούμου – Μαρκάκη, *Ο Νίκος Κ. με τη γραφίδα του Μανώλη Μαρκάκη και Εφηβικές μνήμες*, Εκδόσεις Δρόμων, Αθήνα 2017, σ.13.

σκάφτηκε με πολύ μελάνι και πένα, ώστε και όσοι τον συνάντησαν είτε άμεσα – προσωπικά- είτε έμμεσα, από τα έργα του, να προβληματιστούν, να διερωτηθούν, να ξεκινήσουν το δικό τους ταξίδι για την Ιθάκη προς αναζήτηση του δικούς τους αληθινού Θεού. Η λύτρωση του ποιητή, αν ήρθε ποτέ, ήταν συνέπεια όλης του της ζωής. Ας μην ξεχνάμε πως μικρά, ασήμαντα, μεγάλα ή σημαντικά γεγονότα και περιστατικά μέσα στη ζωή μας, μας βοηθούν να ανακαλύψουμε τον προορισμό μας, την αποστολή μας. Έτσι, δεν θεωρείται αμελητέο πως στην παιδική του ηλικία κινδύνεψε να πέσει στο πηγάδι και να πνιγεί. Από την άλλη, οι λέξεις αιωνιότητα, έρωτας, ελπίδα, πατρίδα, Θεός, τον προβλημάτισαν. Ότι μας προβληματίζει το θέτουμε υπό αμφισβήτηση, το αναλύουμε, το τεμαχίζουμε, ώστε κάποια στιγμή μετά από κοπιώδη προσπάθεια να έχουμε τη δύναμη να το αντιμετωπίσουμε με θάρρος, και αυτό γιατί διότι η πορεία των σκέψεων και των αναθεωρήσεων βοηθά τον καθένα από εμάς να απαντήσει στα μεγάλα ερωτήματα της ζωής. Υπάρχει ζωή μετά τη ζωή; Πώς πραγματώνεται η μετάβαση στην αντίπερα όχθη; Ποιόν ρόλο παίζει η θρησκεία, η Εκκλησία και οι θεσμοί της στον άνθρωπο; Ποιόν ρόλο έπαιξαν, αν έπαιξαν στη ζωή και στη σκέψη του συγγραφέα που μελετάμε;

Ο Καζαντζάκης πίστευε πως κάθε χρόνο προχωρούσε και πως γλίτωνε από το βάσανο των παραπάνω λέξεων. Η ζωή όμως του απέδειξε στην πράξη, σύμφωνα με προσωπική του μαρτυρία, πως οι λέξεις αυτές άρα και το περιεχόμενό τους, αλλάζουν μόνο όρο και αυτό ο ίδιος το αποκαλούσε λυτρωμό. Έτσι, μαχόμενος να σώσει τους άλλους, ουσιαστικά αγωνιούσε να σώσει τον εαυτό του. Άλλωστε, ένας βαθυστόχαστος, πυρακτωμένος νους που νιώθει και συναισθάνεται τον πόνο του άλλου, του συ, δεν γίνεται να μάχεται την Εκκλησία και τους θεσμούς της, όπως κάποιοι υποστηρίζουν. Εκείνος που διέπεται από έναν ανικανοποίητο προβληματισμό και πασχίζει να τον ικανοποιήσει δεν είναι άθεος, ούτε αγνωστικιστής ή μηδενιστής. Αντιθέτως, δια της αφαιρετικής ζητά να οδηγηθεί

σε βαθιά τούνελ που άλλοι δεν περπάτησαν και δεν ανοίχτηκαν, διότι απλά έμειναν παθητικοί, αδρανείς, κρατώντας μόνο την ύλη και όχι το πνεύμα. Οι πνευματικοί άνθρωποι ακόμη και μετά από μία «Ασκητική» ή έναν «Χριστό ξανασταυρώνεται» ζητούν να μεταφέρουν μηνύματα που οι άλλοι δεν τόλμησαν ούτε καν να σκεφθούν ή να διατυπώσουν. Μολονότι στο «Ζορμπά» ο μηδενισμός προβάλλει ως κανόνας ζωής και στο «Χριστός ξανασταυρώνεται» ως μεταφυσική γεύση, οφείλουμε να σταθούμε με σεβασμό στη βαθύτερη έννοια των βιβλίων και όχι στο φαίνεσθαι.

Έτσι, στην επίδοση του Βραβείου Ειρήνης στη Βιέννη ακούμε τον Καζαντζάκη να ομολογεί «Ο νεοέλληνας αγαπάει τη ζωή, φοβάται το θάνατο ... είναι έξυπνος, άβαθος χωρίς μεταφυσική αγωνία ... ζούμε τον βιομηχανικό πολιτισμό της εποχής μας που καμιά σχέση δεν έχει μήτε με την κλασική εποχή της ομορφιάς μήτε με την ανατολίτικη μεταφυσική αποδημία». ¹³⁵ «Υπάρχει κάτι τρομερό στην ανθρώπινη ψυχή, μια φλόγα φωτιάς και φωτός που διαπερνά την απέραντη βαρύτητα της ύλης και των ζόφων..... Το υψηλότερο χρέος του ανθρώπου είναι να θυσιάζεται για το σύνολο». ¹³⁶ «Μονάχα ύστερα από φλόγες έρχεται η Αγάπη. Πρώτα ο κόσμος τούτος θα γίνει στάχτη και ύστερα θα φυτέψει ο Θεός το καινούριο του αμπέλι. Λίπασμα καλλίτερο από τη στάχτη δεν υπάρχει», καθώς «Ας επιστρατεύσουμε τις σκέψεις μας, ας ρυθμίσουμε την αγανάκτησή μας, ας οργανώσουμε τις επιθυμίες μας ... όσοι είμαστε πιστοί. Ποιοι θα νικήσουν; Θα νικήσουν όσοι πιστεύουν». ¹³⁷

Κατά συνέπεια, εκείνος που μιλά για αγάπη της ζωής και φόβο του θανάτου πρέπει να στέκει με δέος απέναντι στο θείο, αφού δεν απορρίπτει ούτε την πατρίδα, δηλαδή τα ιερά και τα όσια, ούτε τον συνάνθρωπο. Ένας συγγραφέας, ένας άνθρωπος που στρέφεται στον εσωτερικό του κόσμο για να λάβει απαντήσεις για τον εαυτό του, τον άλλον και τη ζωή δεν

¹³⁵ Στο ίδιο,σελ. 16

¹³⁶ Στο ίδιο, σελ. 17

¹³⁷ Στο ίδιο, σσ. 17-18

γίνεται να απορρίπτει το Θεό, αντίθετα Τον αποδέχεται με έναν ιδιαίτερο, απόλυτο και λυτρωτικά μοναδικό τρόπο. Για να αγγίξει το Θεό, πρέπει να έχει απελευθερωθεί από ό,τι δεσμεύει και υποδουλώνει ακόμη και την ίδια την έννοια «ελευθερία» που κρύβει μέσα της αθάνατες έννοιες.

Η Εκκλησία στο θεσμικό της πλαίσιο αποτελεί το μικρό ποίμνιο, την έσχατη ελπίδα και τη μόνη εγγύηση, ώστε να αποτελέσει τη ζύμη για την οικουμενική ενότητα της ανθρωπότητας, με εσχατολογικό και σωτηριολογικό χαρακτήρα, ως πορεία προς τη βασιλεία του Θεού. Αυτό γίνεται άμεσα αντιληπτό στα συγγράμματα του Καζαντζάκη που με λιτότητα ακροβατούν σε έννοιες λεπτές, βαθιά θρησκευτικές και καθαρά ορθόδοξες. Πολλή μοναξιά και πολλή ανθρωπιά διαποτίζει το έργο του συγγραφέα στην προσπάθειά του να μιλήσει για όσα σκέφτηκε, για όσα αισθάνθηκε, για όσα θεώρησε πως έπρεπε να ειπωθούν ακόμη κι αν δεν γίνονταν αποδεκτά από την τότε σκληροπυρηνική κοινωνία. Και οι ήρωές του βγαίνουν σε ένα ανελέητο κυνηγητό, σε ένα ψάξιμο, σε ένα φοβερό κυνήγι αγάπης, ανθρωπιάς, ελεημοσύνης. Νικητής σε αυτό το δαιδαλώδες ψάξιμο είναι ο Χριστός, είναι η Ορθοδοξία, είναι ο άνθρωπος που δεν λυπάται να δώσει, που δεν χαιρείται με τον πόνο του άλλου, που σκύβει για να λευτερωθεί από την άγνοια και να βαδίσει λυτρωμένος από το σκοτάδι και την αλυσάχνη που είναι απλωμένα γύρω του.

Η Εκκλησία μπορεί να παραλληλιστεί με την «Οδύσσεια» του Καζαντζάκη, γιατί εκεί συναντά κανείς επιτέλους την ειρήνη, τη δύναμη της διάνοιας, τη νίκη του ανθρώπινου πνεύματος, καθώς ο άνθρωπος υποτάσσει τα πάθη του, συντρίβοντας τα βάρβαρα ένστικτά του. Έτσι, ο συγγραφέας μέσω των έργων του μάς καλεί να εισέλθουμε σε μια νέα χρονική στιγμή, να κάνουμε μια πνευματική ανακατάταξη και ανατοποθέτηση του εαυτού μας, έχοντας ως μιμητές τους ήρωες των έργων του. Μας ωθεί σε μια επανακάλυψη του Ευαγγελίου, όπως δόθηκε από τους Πατέρες της Εκκλησίας και τους Αποστόλους. Για αυτό

και διακρίνουμε στα έργα του βάθος και παλμό πνευματικό, χριστιανικό. Μας καλεί σε μια εκ νέου προσωπική ανακάλυψη του Χριστού με όλο τον άφθαστο και ασύγκριτο δυναμισμό του. Η « Ασκητική» του αποτελεί με τον τρόπο αυτό έναν αναβαπτισμό όλων μας - με ένα παράδοξο τρόπο – στο δυναμικό και πολυδιάστατο νόημα του Χριστιανισμού της πίστεως, της ελπίδος και της αγάπης. Μιλάμε για μια βαθιά ανανέωση του ανθρώπινου γένους που θα επέλθει μετά την πτώση στην Άβυσσο.

Ο συγγραφέας δεν μπορούσε να παρακάμψει τα σημεία των καιρών του, γι' αυτό και μας καλεί σε μια πορεία πνευματική, χριστοκεντρική, ευχαριστιακή μέσα στην αδελφική κοινότητα της θεώσεως που ονομάζεται Εκκλησία Χριστού. «Είμαστε Χριστιανοί κι εμείς, εξακολούθησε σε λίγο, είμαστε Έλληνες, μεγάλη γενιά, δεν πρέπει να χαθούμε!». ¹³⁸ «...Ο Θεός μας ακούει, ο λαός μας ακούει, χριστιανοί, μαθές είμαστε κι εμείς, και Ρωμιοί». ¹³⁹ Αυτή την πορεία των Ρωμιών και των Χριστιανών δεν μπορεί να την αφαιρέσει από τα έργα του ο κρητικός συγγραφέας, γνωρίζοντας πως ο θεσμός της Εκκλησίας στηρίζεται και υπάρχει μέσα σε αυτή την ενότητα. Αυτούς του Ρωμιούς- Χριστιανούς τους καλεί σε μια πορεία ώριμη και υπεύθυνη, θετική και δυναμική, δημιουργική και ζωντανή, ειλικρινή και αντικειμενική, προσγειωμένη και εσχατολογική. Μια πορεία που συντελείται κάτω από το φως της θεολογίας. Μια πορεία που στα έργα του ακολουθεί τις βιβλικές, λειτουργικές, πατερικές εμπειρίες, όχι στα λόγια αλλά στην πράξη. Στην αιματηρή τούτη πορεία ο Μανολιός, ο Φραγκίσκος της Ασίζης και πολλοί άλλοι εφαρμόζουν την ζωντανή πίστη, αφού το να πιστεύεις στον Θεό, σημαίνει ότι ζεις με τέτοιο τρόπο που η ζωή σου δεν θα μπορούσε να βιωθεί, αν ο Θεός δεν υπήρχε: «...αλάκερη η γης είναι το χωράφι του Θεού, οργώστε το και σπείρετε τη φτώχεια, την αγάπη, την ειρήνη. στερεώστε τον κόσμο που

¹³⁸ Ν. Καζαντζάκης, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Ειδική Έκδοση για την εφημερίδα ΕΘΝΟΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ, Αθήνα 2014, σ.65.

¹³⁹ Στο ίδιο, σ.66.

γέρνει να γκρεμιστεί. στερεώστε τις ψυχές σας ...το εγώ δεν μπαίνει στον παράδεισο
.....».¹⁴⁰

Για τον Καζαντζάκη, λοιπόν, όπως δηλώσαμε παραπάνω, ο Νεοέλληνας είναι έξυπνος και αβαθής. Ποιος είναι αβαθής; Μα φυσικά αυτός που στέκεται στην επιφάνεια, στο «φαίνεσθαι», κατά τον Ευριπίδη, αυτός δηλαδή που θα 'πρεπε ν' αναζητά την αλήθεια του εαυτού του, αφού η παρούσα ζωή είναι μικρή, λειψή, πολλές φορές ακόμη και απούσα, αλλά μπορεί να γίνεται παρούσα αν ο άνθρωπος καταληφθεί από μεταφυσική αγωνία, αν διερωτηθεί περί του Θεού και τα του Θεού. Τότε, στην ψυχή αυτού του ανθρώπου, μπορεί να ανέβει από τα σπλάχνα του όλο το μυστήριο της ανθρώπινης ύπαρξης. Πάνω από τις ανθρώπινες ανάγκες υπάρχει μια φλογερή ψυχή γεμάτη φωτιά που αναζητά τον δημιουργό της, που διαπερνά την ύλη και ανυψώνεται. Ο ανυψωμένος νους γνωρίζει και κατανοεί πως το υψηλότερο χρέος του ανθρώπου είναι να θυσιάζεται για το σύνολο. Σύνολο συναντάμε και στο χώρο της Εκκλησίας, όπου οι πιστοί μαζί με τον λειτουργό προσεύχονται στον Θεό, κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας τόσο για την Στρατευόμενη όσο και την Θριαμβεύουσα Εκκλησία. Η θυσία και η προσευχή για το σύνολο προσφέρει πνευματικούς καρπούς στο άτομο, αφού, όταν δουλεύει κανείς πνευματικά, δεν αρρωσταίνει, δεν γερνά. Εδώ, τολμούμε να κάνουμε λόγο για τους λαϊκούς και τους μοναχούς που προσεύχονται και δουλεύουν αδολεσχώς την ευχή του Ιησού και ως εκ τούτου δεν γερνούν πνευματικά, αλλά αποκτούν μια μυστική δύναμη, καθώς το πνεύμα και η ψυχή στηρίζουν το σώμα και το ενισχύουν στην καθημερινότητά του. Για να συντελεστεί όμως αυτό πρέπει η Αγάπη να έρθει ύστερα από φλόγες. Πώς μαθαίνουμε να αγαπάμε; Η διδαχή αυτή πραγματοποιείται μέσα από τη συναναστροφή με τους άλλους, από τη γνώση του εαυτού μας, από το ταξίδι του Οδυσσέα. Για να φυτευτεί όμως η *Αγάπη* θα πρέπει, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο

¹⁴⁰ Ν. Καζαντζάκης, Εκδόσεις Ελένη Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 2008, ό.π., σ.224.

κόσμος να γίνει στάχτη, Παράλληλα, στην *Αποκάλυψη* του Ιωάννη γίνεται λόγος για «Ουρανόν Καινόν και Γῆ Καινήν. ὁ γάρ πιστός οὐρανός και ἡ πρώτη γῆ ἀπῆλθον και ἡ θάλασσα οὐκ ἔστιν ἔτι. Και την πόλιν την ἁγίαν Ἰερουσαλήμ καινήν εἶδον καταβαίνουσιν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἀπό τοῦ Θεοῦ». ¹⁴¹ «Και εἶπεν ὁ καθήμενος ἐπὶ τῷ θρόνῳ. ἰδοὺ καινὰ ποιῶ πάντα». ¹⁴² «Τοῖς δε δειλοῖς και ἀπίστοις και ἐβδελυγμένοις και φονεῦσι και πόρνοις και φαρμάκοις και εἰδωλολάτραις και πᾶσαι τοῖς ψευδέσι το μέρος αὐτῶν ἐν τῇ λίμνῃ τῇ καιομένην πυρί και θείῳ, ὃ ἔστιν ὁ θάνατος ὁ δεύτερος». ¹⁴³

Αν λοιπόν σύμφωνα με τον Καζαντζάκη δεν γίνουν τα πάντα στάχτη δεν θα μπορέσει ο Θεός να φυτέψει καινούριο αμπέλι, αφού καλλίτερο λίπασμα από τη στάχτη δεν υπάρχει. Παράλληλα, η στάχτη πιθανόν να υποδηλώνει και τους νέους όρους, τη νέα πραγματικότητα μέσω της οποίας ο άνθρωπος θα κερδίσει τελικά την ελευθερία του ή ακόμη και τις νέες συνθήκες που δεν έχουν καμία σχέση με ό,τι μέχρι πρότινος γνωρίζαμε. Έρχεται λοιπόν εμπρός μας ένας καινός κόσμος, ασύγκριτα ανώτερος και υπέρλαμπρος από ο,τιδήποτε προϋπήρξε, μολονότι της έλευσής του προηγείται πόλεμος, πόλεμος με τον εαυτό μας ή τον άλλο - κρίση και τιμωρία. Και η κοινή εμπειρία καταλήγει πως ο ελεύθερος άνθρωπος και ο ελεύθερος κόσμος πηγάζουν μόνο από το αρνητικό, δηλαδή, τον Άδη και τον θάνατο, το σκοτάδι και τη θάλασσα, τις δυνάμεις του χάους που απειλούσαν και απειλούν την ιστορική ύπαρξη. Εν τούτοις, η στάχτη μπορεί να παραπέμπει ακόμη και στο υπόλειμμα, όρος που συναντάται στον προφήτη Μιχαία, σύμφωνα με τον οποίο ως υπόλειμμα εννοείται ένα μικρό κομμάτι του λαού που είναι πιστό στο Θεό και μεταφέρει τις υποσχέσεις του στις επόμενες

¹⁴¹ Αποκάλυψις Ιωάννου, 21, 1-2.

¹⁴² Στο ίδιο, 21, 5-6.

¹⁴³ Στο ίδιο, 21, 8.

γενιές.¹⁴⁴ Από αυτό το υπόλειμμα προήλθε ο Μεσσίας. Από αυτό το υπόλειμμα έχουμε τη συνέχεια της ανθρωπότητας μετά τον κατακλυσμό του Νώε.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, πως όποιος πιστεύει στον Θεό αποδέχεται την ύπαρξη των πιστών, γι' αυτό και στο ερώτημα ποιος θα νικήσει, η απάντηση που δίνεται είναι πως θα νικήσουν όσοι πιστεύουν. Δεν γίνεται λοιπόν «να απορρίψει κάποιος ή να παρακάμψει το βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα»¹⁴⁵ του Καζαντζάκη. Το ίδιο υποστηρίζεται και από τον Ν. Ι. Λούβαρη, καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, ο οποίος επισημαίνει: «Ο Ν. Κ. έχει Θεό. Είναι ο Θεός της φιλοσοφίας του Μη δεδομένου, ένας θεός, που γίνεται μαζί με τον άνθρωπο, μαζί με την εξέλιξη του πνευματικού βίου και την ηθική του εσωτερικευση. Το να πιστεύει εις τοιούτον θεόν είναι απόλυτο δικαίωμά του...».¹⁴⁶ «Με λαχτάρα βαθιά για θέωση, ανιχνεύεις τα προσωπεία της θεότητας στην έκταση του πεπερασμένου. Βιώνεις την αιωνιότητα της ουσίας της σε ενιαία και συμπαγή, όχι όμως απόλυτα συγκεκριμένη μορφοποίηση. Ωστόσο, το οικοδόμημα της θρησκευτικής ενατένισης –οικουμενική στην πρόθεσή της - παραμένει θεμελιωμένο στη διθυραμβική αίσθηση του πατριού...».¹⁴⁷ Έτσι, δεν μπόρεσε ο ίδιος να αναγγείλει το θάνατο του θεού, όπως ο Νίτσε, «ενώ στη βιταλιστική διδαχή θ' αντιτάξει το δόγμα της υπέρβασης και την τραγωδία της ύπαρξης. Εργάτης ακάματος με υποδειγματική αφοσίωση, αρνήθηκε την υψιπέτεια του, τα εγκόσμια, φύση θρησκευτική –θεσμικά, εκκλησιαστικά - μοναχική, καθώς ήταν».¹⁴⁸

Ο Καζαντζάκης κατά συνέπεια συναντά και συνδιαλέγεται, προάγει το πρόσωπο του Θεού μέσα στα έργα του, μ' έναν τρόπο υπερβατικό και προσωπικό. Βιώνει το θείο και το καλεί μέσα στην απεραντοσύνη της μοναξιάς του, θέλοντας να το γνωρίσει με τις

¹⁴⁴ Μιχαίας, 2,12.

¹⁴⁵ Κλ. Λούμου – Μαρκάκη, ό.π. σ.21

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ.21

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ.21

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ.31

πνευματικές ανθρώπινες δυνάμεις του, αφού θεωρεί ότι δύναται να το θέσει ως φερεγγυότητα του επερχόμενου. Ο ήρωας της Οδύσσειάς –ο συγγραφέας Καζαντζάκης- πίστευε πως ο Θεός κινδυνεύει να χαθεί. Η μελέτη των έργων του Νίτσε, του Μπερξόν και των απόψεων του Βουδισμού, τον καλούν να σώσει τον Θεό, μ' έναν τρόπο καινοτόμο και ρηξικέλευθο. Όλοι οι ήρωες των έργων του που βρίσκουν τον επίγειο θάνατο φωνάζουν την παρουσία και την ύπαρξη του Θεού και ο Καζαντζάκης φέρνει στεφάνια και τα εναποθέτει μπροστά στο θρόνο Του σαν ένα πρόσφορο που αγγίζει την επίγεια Εκκλησία, ένα πρόσφορο που οι άγγελοι θα υμνήσουν μέσω αυτού το Δημιουργό των πάντων.¹⁴⁹

Αν λοιπόν ο άνθρωπος σύμφωνα με τον συγγραφέα δεν είναι αρκετός για να σώσει το Θεό, οδηγεί τον παραπάνω στη σκέψη πως έχει συγγραφικό χρέος να το συντάξει, να το διατυπώσει όσο γίνεται πιο ηθικά, τυπικά ή άτυπα, ουσιαστικά ή μη. Άλλωστε, ο θάνατος του θεού είναι απόρροια του ψυχικού θανάτου του καθενός μας. Όταν ο θρόνος του θεού πέσει μέσα μας, ο θάνατος είναι ένα αναπόδραστο γεγονός. Γι' αυτό ο ποιητής τη σχέση και τη θέση του με το θεό την κραυγάζει δια του αντιθέτου, παρουσιάζοντάς την μέσα από τις ρίζες του, δηλαδή την Κρήτη και τον πατριωτικό της αγώνα. Όπως αυτός που αγωνίζεται πέφτει και σηκώνεται, κατά ανάλογο τρόπο και ο ίδιος πίστευε, όπως τονίσαμε παραπάνω, πως ο κόσμος μπορεί να ανακαινισθεί, σαν αθλητής του Θεού στο δεδομένο και στο ανένδοτο.

Ο συγγραφέας, λοιπόν, μιλά σταθερά και θέτει ερωτήματα σχετικά με τη ζωή και το θάνατο. Ερωτήματα που απασχόλησαν και απασχολούν απλούς ανθρώπους, φιλοσόφους από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Σκοπός της ζωής είναι ο θάνατος, ένας σκοπός που συνοδοιπορεί προς την αθανασία. Ο άνθρωπος γνωρίζει τη θνητότητά του. Γνωρίζει πως από τη στιγμή που γεννιέται θα αγγίξει και πάλι το χώμα, θα γίνει χώμα κατά την απομάκρυνση

¹⁴⁹ Χ. Γκότσης, π. Γεώργιος Μεταλληνός, Γ. Φίλιας, *ό.π.*, σσ.128-133.

της ψυχής από του σώματος, για να επέλθει ο γήινος, ο φυσικός, ο αναπόφευκτος θάνατος. Από την άλλη ο άνθρωπος που πιστεύει στο Θεό και στη μεταθανάτια ζωή αγωνίζεται να κερδίσει την αθανασία και να εισέλθει στη Βασιλεία των Ουρανών. Άλλωστε, η αθανασία συνδέεται με το φως, το Θεό, ενώ ο πνευματικός θάνατος με το σκοτάδι,¹⁵⁰ δηλαδή τη μη είσοδο στη Βασιλεία του Κυρίου. Η αθανασία λοιπόν είναι δεμένη με την ανθρώπινη ύπαρξη, με τη ζωή, με την ιστορία του ανθρώπου.

Αξίζει άραγε ο αγώνας γι' αυτήν; Μήπως πρόκειται για μια απατηλή ουτοπία; Αποκλείεται να είναι η κρυμμένη μεγάλη έκπληξη, που αφορά τον άνθρωπο, για σήμερα και για το μέλλον; Τα ερωτήματα που μόλις θέσαμε είναι συνυφασμένα με τον ουσιαστικό πυρήνα του Χριστιανισμού. Στον Χριστιανισμό η Βασιλεία του Θεού είναι ο «καινός κόσμος» του Θεού. Είναι η νέα πραγματικότητα και δυνατότητα ζωής που δεσπόζει το πάνσοφο και άπειρης αγάπης θέλημα Του για χάρη του ανθρώπου, ένα θέλημα που σέβεται την ανθρώπινη οντότητα, την ελευθερία και την αξιοπρέπειά του. Οι προφήτες, εκατοντάδες χρόνια πριν από την έλευση του Κυρίου, είχαν προαναγγείλει τον ερχομό αυτού του νέου και αλλιώτικου κόσμου που θα φανέρωνε και θα εγκαινίαζε ο αναμενόμενος Μεσσίας. Μόνο που καθεμιά από τις θρησκευτικές και κοινωνικές ομάδες τον φανταζόταν και τον ήθελε σύμφωνα με τα δικά της μέτρα, κριτήρια και ιδανικά. Μήπως, έτσι και ο Καζαντζάκης θεωρούσε την ύπαρξη ή την ανυπαρξία του Θεού; Ο συγγραφέας στην «Ασκητική» εμπεριέχει τα νοήματα του Θεού, του ανθρώπου, του κόσμου, της ζωής, του χρόνου και της αιωνιότητας. Γι' αυτό και το έργο αυτό, όπως και τα υπόλοιπα, αποτελεί έκφραση του αγώνα του ανθρώπου, που δίνει μια χροιά εγκόσμια και μετακοσμική, ψηλαφητή στη γη με φορά προς έναν αλλιώτικο κόσμο, μια χροιά παρούσα και μέλλουσα, σε κάθε στιγμή αλλά και πάντοτε.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σσ.65-66.

Όμως, μέσα σε αυτόν τον διαφορετικό κόσμο διαπιστώνεται πως στη ζωή του καθενός υπάρχει αναντίρρηση και ο ανήφορος και ο κατήφορος, και η σύνθεση και η αναγέννηση. Λόγω της ύπαρξης των αντιθέσεων, ο Καζαντζάκης παροτρύνει τους αναγνώστες του να ανιχνεύσουν και να συλλάβουν τις άναρχες και ακατάλυτες αυτές ορμές, αρχές που ρυθμίζουν, κατευθύνουν, οδεύουν τους στοχασμούς και τις πράξεις των ανθρώπων. Κι επειδή ο άνθρωπος δεν είναι μόνο ιδέα αλλά και πράξεις, αφού ο χαρακτήρας και η προσωπικότητα μας διαμορφώνονται από αυτές, οφείλει να στερεώσει την ύπαρξή του στη γη, βάζοντας τάξη στην αναρχία και στο χάος, αν υπάρχει. Ο άνθρωπος Καζαντζάκης ψηλαφίζει το ερώτημα περί της μυστικής και ανώτερης ουσίας που δημιούργησε και συνέχει τα πάντα. Προσπαθεί να τραβήξει το παραπέτασμα που υπάρχει ανάμεσα στο γνωστό και στο άγνωστο, στο μερικό και στο σύνθετο, στο υπερλογικό και στο λογικό. Και καθώς παλεύει να δώσει απαντήσεις ομολογεί «είμαι ο αργάτης της άβυσσος. Είμαι ο θεατής της άβυσσος. Είμαι η θεωρία και η πράξη. Είμαι ο νόμος. Όξω από μένα τίποτα δεν υπάρχει».¹⁵¹ Όλα συνυπάρχουν σε τούτα τα έργα, φιλοσοφία, λογοτεχνία, θεολογία. Το μόνο που δεν μπορεί κανείς να αποφανθεί είναι πως ο συγγραφέας ομολογεί την αθεΐα του.

Σύμφωνα με τον Μανόλη Μαρκάκη, ο Καζαντζάκης θέλησε να «πειθαρχήσει τον εαυτό του και να δια φωτίσει τους άλλους, στο πλαίσιο μιας ακατάβλητης αίσθησης ελευθερίας όχι μόνο υποστασιακής αλλά κυρίως μεταφυσικής». Ζητούσε πάντα τον Θεό χωρίς όμως να του το συγχωρήσουν αυτοί που τον αρνήθηκαν. «Υπάρχεις Κύριε, αφού υπάρχω κι εγώ. Μια σταγόνα αίμα, ένας σβώλος κρητικό χρώμα και μάχομαι να σε αναγνωρίσω, μικρός χωρίς την πλάνη τη ελπίδας και αγέρωχος, στις πολιτείες και στα βουνά, στους γιαλούς και στους βραχόκηπους, πολίτης των καιρών και του χρόνου καθώς είμαι, και φορέας κάποιου νόστου για την πρώτη στιγμή ή τις όψεις της ύπαρξης που δεν

¹⁵¹ Ν. Καζαντζάκης, *Ασκητική*, Salvatores Dei, Ελένη Ν. Καζαντζάκη, Αθήναι 1985, σ.3.

κατακτήθηκαν Θα σε ανταμώσω στις αστροφεγγιές των ουρανών και στ' ανοιξιάτικα φυλλώματα ή στον παφλασμό των κυμάτων , για να σε θέσω ως παρουσία διαλαλώντας την επιστροφή σου. Κι εγώ κρυμμένος πίσω από το πρόσωπο του θανάτου, το παγερό και το απόλυτο, θα νιώσω τα ρίγη της διέλευσής σου, για να την μεταπλάσω σε νικηφόρα Θεοφάνεια. Ποιητής του χάους, που ενωτίζεται την κραυγή σου και μάχομαι να την αρματώσω με λέξεις και παραστάσεις, σύμβολα και επιφωνήματα, στην πιο συνταρακτική στιγμή της αγωνίας μου, με τη βεβαιότητα μιας οικείωσης». ¹⁵²

3.2 Η χαρισματική Εκκλησία στο έργο του Καζαντζάκη.

Ο άνθρωπος ως ύπαρξη, ως οντότητα, έχει συνείδηση, υπόσταση της θέσεως του, των ορίων του. Η ύπαρξή του έχει ως αρχή τη γέννηση του, ενώ τα όριά του αγγίζουν το θάνατο και για τους θεολόγους, χαρισματικούς ή μη, η ύπαρξη αυτή περνά τα όρια του θανάτου και φθάνει στη Βασιλεία του Θεού. Πάνω και πέρα από το θάνατο στάζει η αγωνία και η αθωότητα των ψυχών, καθώς η ιστορία του ανθρώπινου γένους χωρίζεται στην περίοδο προ και μετά Χριστόν. Μέσα σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο στέκει η ανθρώπινη ύπαρξη με την όψη της ελευθερίας σαν έναν ουσιαστικό, καθοριστικό συντελεστή, εντός του οποίου ο άνθρωπος αγωνίζεται να πραγματώσει τους σκοπούς και τις αξίες του, στηριζόμενος στον Θεάνθρωπο Χριστό, μια πραγμάτωση μέσα στον κόσμο, μια γραμμική πορεία που ζητά να τον οδηγήσει στο επέκεινα. Η επίτευξη αυτή μπορεί να κατακτηθεί με τη βοήθεια της Εκκλησίας και των θεσμών της, αλλά κυρίως με τα χαρίσματα, την αξιοποίηση των ταλάντων που δίδονται στον άνθρωπο την ώρα του Βαπτίσματος.

Οι άνθρωποι- ήρωες των έργων του Καζαντζάκη συστέλλουν τον ιστορικό χρόνο, προκειμένου να τεθούν πάνω από τα όρη της ιστορικής παράστασης. Αυτοί αισθάνονται

¹⁵² Μ. Μαρκάκης, *Της φωτιάς και της πέτρας*, Ιδιωτική Έκδοση, χ.τ., σσ.13-15.

φόβο, οδύνη, αλλά και ελπίδα, χαρά, εισπράττουν, οσφραίνονται την ανέλπιδη απειλή του θανάτου, που ουσιαστικά θα τους χαρίσει μια λυτρωτική ελευθερία, την οποία εναγωνίως αναζητούσε ο συγγραφέας και ποιητής. Για να ανέλθει κάποιος νικητής στο υψίπεδο αυτής της ελευθερίας πρέπει να έχει κατακτήσει τα πάθη και τις αδυναμίες, κάτι που προσπαθούν να επιτύχουν οι ήρωες του, καθώς συγκρούονται με αυτά. Νικητής, εν τέλει, ορίζεται ο χαρισματικός άνθρωπος που υποδέχεται τον θάνατο λυτρωμένος από κάθε εγκόσμιο στοιχείο, απαλλαγμένος πια από την αγωνία και τον φόβο, τον κόσμο και τους νόμους του. Έτσι, στη Ραψωδία Ω, στην «Οδύσσεια» του Καζαντζάκη, ο νους του ήρωα έχει εξαυλωθεί- χαρισματικό στοιχείο- και κινείται πλέον ελεύθερος. Ο ελεύθερος αλλά χαρισματικός άνθρωπος του ποιητή, πορευόμενος προς τον θάνατο είναι τραγικός αλλά έχει απόλυτη συνείδηση της κατάστασής του, του αγώνα του και της μεταμόρφωσής του. Μας θυμίζει τους μάρτυρες στην περίοδο των διωγμών που ποθούσαν να ριχτούν στη φωτιά, στις αρένες, ώστε μέσα από το μαρτύριο να ενωθούν με τον πολυπόθητο Χριστό. Ας φέρουμε στη μνήμη μας τους πειρασμούς της Αγίας Μαύρας που μεταφέρθηκε από τον παγκάκιστο Διάβολο σ' ένα ποτάμι απ' όπου έτρεχε γάλα και μέλι και της πρότεινε να πιεί. Εκείνη, όμως, μετά από θείο φωτισμό αναφώνησε πως δεν επρόκειτο να πιεί παρά μονάχα από το ουράνιο ποτήριο του Χριστού. Όπως, λοιπόν, οι μάρτυρες οδηγούνταν συνειδητοποιημένοι προς το μαρτύριο, κατά ανάλογο τρόπο και οι ήρωες του Καζαντζάκη βαδίζουν πάνω στην ιστορική τους οδύσσεια με κατεύθυνση έναν ελεύθερο, λυτρωτικό θάνατο. Εδώ, ο αγώνας των ηρώων είναι μια πάλη μεταξύ καλού και κακού, ώστε η αιωνιότητα να βρίσκεται σε αναμονή. Για το λόγο αυτό ο συγγραφέας μπορεί να παραλληλιστεί σε παγκόσμιο επίπεδο με άλλους μεγάλους συγγραφείς, όπως τον Ουαμόνο, τον Παπίνι, λόγω των θρησκευτικών του εξάρσεων.

Οι προβληματισμοί του Καζαντζάκη εστιάζουν στο καλό και στο κακό, στην ελευθερία του ανθρώπου και στο γεγονός της ύπαρξης του Θεού. Αν και το τελευταίο,

αρκετά πολυσυζητημένο μπορεί να εκφράσει μόνο τους προβληματισμούς εκείνων των μελετητών που έψαχναν εναγωνίως το θρησκευτικό είναι ή μη στην καρδιά ενός συγγραφέα. Το γιατί δεν είναι θέμα της δικής μας εργασίας, σίγουρα όμως ερωτήματα πάνω στο πλαίσιο αυτό κεντρίζουν το ενδιαφέρον πολλών φιλοσόφων – αναλυτών και αναγνωστών.

Διαβάζοντας τα έργα του Καζαντζάκη, επισημαίνουμε πως η ελπίδα και ο φόβος είναι στενά δεμένες μεταξύ τους. Έτσι, η απουσία ή παρουσία της μιας συνεπάγεται την απουσία ή παρουσία της άλλης. Δηλαδή, η ελπίδα συνεπάγεται το φόβο και ο φόβος προϋποθέτει την ελπίδα. Ο χριστιανός δεν έχει τέτοιου είδους ερείσματα, διότι σ' αυτόν συναντάμε την αγάπη και την ελπίδα στο πρόσωπο του Χριστού. Η ελπίδα του Καζαντζάκη αφορά παράλληλα τη μέλλουσα και την παρούσα ζωή. Στην «Ασκητική» συναντάμε χωρία, όπου η ελπίδα και ο φόβος αλληλοαποκλείονται «και η καρδιά γιομάτη ελπίδα αποκρίνεται τινάζοντας τις αλυσίδες Μα γρήγορα η καρδιά πέφτει πάλι αιματωμένη, έχασε την ελπίδα και την ξαναπιάνει ο Μέγας Φόβος».¹⁵³

Μήπως άραγε η απουσία ελπίδας και φόβου σημαίνουν για τον συγγραφέα την απόκτηση της ελευθερίας του; Αλλά το ερώτημα αυτό γεννά ποικίλα άλλα ερωτήματα, όπως αν η ελευθερία είναι αυτοσκοπός; Αντιθέτως, μπορούμε να υποστηρίξουμε, βασιζόμενοι στα γραφόμενα του Καζαντζάκη πως δεν υπάρχει απόλυτα κακό ή κακό, δηλαδή δεν υφίσταται κόλαση ή παράδεισος, άρα ούτε λύτρωση και καταδίκη, μολονότι σχετικά με την έννοια της λύτρωσης δεν ασπάζεται τη γνώμη εκείνων που την αποδέχονται. Κατά συνέπεια, η αίσθηση που πλανιέται πάνω στα έργα του κρητικού συγγραφέα είναι μια ελευθερία, λόγω της ύπαρξης καλού και κακού, ώστε η ελευθερία να γίνεται αίτημα πέρα από το καλό και το κακό. Η απουσία φόβου και ελπίδας είναι όροι σημαντικοί για την ελευθερία του Καζαντζάκη, ενώ στον χριστιανισμό η ελπίδα είναι σωτήριο μέσο. Έτσι, μολονότι ο

¹⁵³ Ν. Καζαντζάκη, *Ασκητική*, *Salvatores Dei*, ό.π., σ.21.

Καζαντζάκης αγωνίζεται να νικήσει και να καταργήσει την ελπίδα και την πίστη στον εξ αποκαλύψεως Θεό, δηλαδή τα δύο στοιχεία από το τρίπτυχο του χριστιανισμού, πίστη, ελπίδα και αγάπη, αγαπά τον άνθρωπο και τον κόσμο κάτι που είναι εμφανές στο έργο του. Έτσι, ο άνθρωπος δεν μπορεί να ανυψωθεί χωρίς την αγάπη. «Αγάπα τον άνθρωπο, γιατί είσαι εσύ. Αγάπα τα ζώα και τα φυτά, γιατί ήσουν εσύ και τώρα σε ακολουθούν».¹⁵⁴

Φυσικά, ο Καζαντζάκης και όλοι οι συγγραφείς της γενιάς του επηρεάστηκαν άμεσα από άλλους συγγραφείς, καθώς και φιλοσόφους. Συγκεκριμένα, ο Καζαντζάκης δέχτηκε επιδράσεις από τις απόψεις του Νίτσε και του Σπινόζα που ισοπεδώνουν και ταυτίζουν το καλό και το κακό, τονίζοντας πως η ζωή είναι πέρα από το καλό και το κακό, και ως εκ τούτου δεν υπάρχει ελπίδα καλού ούτε και φόβος κακού. Ίσως, θα τολμούσαμε να υποθέσουμε πως η απουσία καλού ή κακού στη σκέψη, στη ζωή και στα έργα του Καζαντζάκη να σημαίνει πως η όλη του προσπάθεια αποβλέπει στην απάλειψη του καλού και του κακού. Όμως οι δύο αυτές έννοιες είναι αξίες που προήλθαν από τον άνθρωπο, αποκτώντας κύρος και «είναι», δηλαδή ύπαρξη. Αυτές τις αξίες θέλησαν να καταργήσουν ο Νίτσε και ο Καζαντζάκης ως απόρροια της απαισιόδοξης, μηδενιστικής τους σκέψης. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο παρών και ο εφήμερος κόσμος μας γίνεται αποδεκτός, ενώ απορρίπτεται κάθε ιδέα ενός επέκεινα κόσμου. Γι' αυτό τον παρόντα κόσμο μας λέγει πως είναι μια παράσταση, δηλαδή ένας ψεύτικος κόσμος. Άλλωστε ο νους μπορεί να συλλάβει μόνο τα φαινόμενα ενώ η καρδιά την ουσία των πραγμάτων. «Γλίτωσε από την απλοϊκή άνεση του νου που βάνει τάξη κι ελπίζει να υποτάξει τα φαινόμενα. Γλίτωσε από τον τρόπο της καρδιάς που ζητά κι ελπίζει να βρει την ουσία».¹⁵⁵ «Μα εγώ ο Νους Δεν ξέρω αν πίσω από τα φαινόμενα ζει και βασιλεύει μια μυστική ανώτερη ουσία. Κι ούτε ρωτώ. Δεν με νοιάζει. Γεννοβολώ τα φαινόμενα είμαι ο νόμος. Όξω από μένα τίποτα δεν υπάρχει. Ο

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ.33.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ.21.

νους του ανθρώπου φαινόμενα μονάχα μπορεί να συλλάβει ποτέ την ουσία. Να πως με σαφήνεια και με σκληρότητα να καθορίζεις την παντοδυναμία του νου μέσα στα φαινόμενα και την ανικανότητα του νου πέρα από τα φαινόμενα – πριν κινήσεις για τη λύτρωση». ¹⁵⁶

Αν λοιπόν, ο κόσμος είναι μια παράσταση, έξω από τον νου δεν υπάρχει τίποτα, γι' αυτό και ο κόσμος υπάρχει όσο υπάρχει εκείνος. Ο θάνατος φέρνει την απώλεια, την κατάργηση του Νου, αφού ο τελευταίος είναι φθαρτός, και ο θάνατος του Νου φέρνει και την απώλεια του κόσμου. Εκείνο που παραμένει είναι η ψυχή, η καρδιά ως αθάνατη. Από την άλλη, ο Καζαντζάκης καταδεικνύει έλλειψη φόβου για το θάνατο και αγάπη για τη ζωή, στοιχεία που μετέφερε στο Ζορμπά και ανέσυρε από τον Ζαρατούστρα του Νίτσε. Επίσης, επηρεάστηκε και από τον Βουδισμό και από τον Σάρτρ. «Ένα καράβι είναι το σώμα μας και πλέει πάνω στα βαθιογάλαζα νερά. Ποιος είναι ο σκοπός μας; Να ναυαγήσουμε». ¹⁵⁷ Κατά συνέπεια, ο κόσμος τούτος είναι τα φαινόμενα, ένας κόσμος που δεν μπορούμε να αγγίξουμε την ουσία του αλλά μπορούμε να πούμε πως η ουσία του Θεού είναι αγώνας. «Μες τον αγώνα τούτο ξετυλίγονται και δουλεύουν αιώνια, ο πόνος, η χαρά και ελπίδα». ¹⁵⁸ «Μέσα στο ακατάληπτο σκοτάδι μια φλογερή γραμμή ανηφορίζει και σημαδεύει την πορεία του Αόρατου. Ποιο είναι το χρέος μας; Να ανεβούμε την αιματηρή τούτη γραμμή μαζί του. Καλό είναι ό,τι ορμάει προς τ' απάνω και βοηθάει το θεό ν' ανηφορίσει. Κακό είναι ό,τι βαραίνει προς τα κάτω κι εμποδίζει το θεό ν' ανηφορίσει». ¹⁵⁹

Οι ήρωες λοιπόν, του Καζαντζάκη παιδεύονται ανάμεσα στο φόβο και στην ελπίδα. Όποιος ελπίζει δεν στηρίζεται μόνο στην παρούσα ζωή αλλά και στο γεγονός πως η ζωή αυτή αποτελεί τη γέφυρα για τη μεταθανάτια ζωή, εφόσον ο τελευταίος έχει απελευθερωθεί από τους φόβους και ιδίως από το φόβο του θανάτου. Ο φόβος όμως του θανάτου

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σσ.12-14.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ.25.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ.56.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σσ.71-72.

προϋποθέτει την πίστη σε έναν Θεό. Αν δεν φοβάσαι τίποτα τότε δεν είσαι άνθρωπος και όταν είσαι άνθρωπος, επειδή γνωρίζεις πως ο θάνατος σε προσμένει τότε ελπίζεις στην ύπαρξη ενός Θεού που θα σε λυτρώσει αφού σε απελευθερώσει από τα δεσμά της ζωής, έχοντας κατανικήσει τις αδυναμίες και τα πάθη σου. Άλλωστε, για έναν χριστιανό, η ελπίδα και ο φόβος είναι αναπόσπαστο κομμάτι της σωτηρίας ή μη της ψυχής του. Η ελπίδα λοιπόν του συγγραφέα σχετίζεται με τη μέλλουσα ζωή αλλά και την παρούσα. Από την άλλη αυτός που ελπίζει πιστεύει πως υπάρχει λύτρωση, αλλά ο ποιητής δεν μιλά με σιγουριά ούτε για τη λύτρωση αλλά ούτε και για το θάνατο. Απλά δεν γνωρίζει αν υπάρχει λύτρωση, όπως διατυπώνει απορία σχετικά με το τι υπάρχει μετά τον θάνατο. Τα ερωτήματα αυτά δεν ανήκουν μόνο στον Καζαντζάκη αλλά σε καθένα από μας, όπως και σε κάθε ανθρώπινο ον που ήρθε στη γη και αναρωτιέται για την πορεία του μετά τη φθορά του σαρκίου του και την εγκεφαλική του νέκρωση.¹⁶⁰

Ήταν μηδενιστής ο Καζαντζάκης; Ναι ήταν, όπως διακηρύσσεται από τα έργα του και όπως βροντοφωνάζουν οι διάφορες φιλοσοφικές επιδράσεις που δέχτηκε. «Χρέος σου ήσυχα χωρίς ελπίδα, με γενναιότητα, να βάνεις πλώρη κατά την άβυσσο. Και να λες. Τίποτα δεν υπάρχει! Τίποτα δεν υπάρχει! Μήτε ζωή, μήτε θάνατος».¹⁶¹ Δηλαδή οι μηδενιστικές αντιλήψεις και η απόλυτη ελευθερία αποτελούν σημάδια μιας σκέψης για έναν άθεο, ανέλπιδο και ηρωικό κόσμο. Παρόλα αυτά ήταν θετικιστής, χωρίς τούτο να τον εμποδίζει να αγωνίζεται, προκειμένου να είναι ελεύθερος, αφού ο αγώνας καθορίζει γι' αυτόν την ουσία του ανθρώπου και ο αγώνας τον καθιστά άνθρωπο. Οι ελλειπτικές προτάσεις «τίποτα δεν υπάρχει! Μήτε ζωή, μήτε θάνατος»,¹⁶² καθορίζουν το φιλοσοφικό μηδενισμό του Καζαντζάκη στο λογοτεχνικό του έργο: «Από πού ερχόμαστε; Πού πηγαίνουμε; Τι νόημα

¹⁶⁰ Π.Μ. Σωτήρχου, *Οδός Αναπαύσεως*, Εκδόσεις Αποκάλυψις, Αθήναι 1991, σσ.17-18.

¹⁶¹ Ν. Καζαντζάκη, *Ασκητική*, ό.π., σ.25.

¹⁶² Στο ίδιο, σ.25.

έχει τούτη η ζωή; Φωνάζουν οι καρδιές, ρωτούν οι κεφαλές, χτυπώντας το χάος. Και μια φωτιά μέσα μου κίνησε ν' απαντήσει. Θα 'ρθει μια μέρα, σίγουρα η φωτιά να καθαρίσει τη γη. Αυτή η Δευτέρα Παρουσία. Μια γλώσσα πύρινη είναι η ψυχή και αγλύφει και μάχεται να πυρπολήσει το κατασκότεινο όγκο του κόσμου. Μια μέρα όλο το σύμπαν θα γίνει πυρκαγιά ... Πώς μπορείς να φτάσεις στο βάθος της Άβυσσος και να την καρπίσεις; ... διδασκαλία δεν υπάρχει, δεν υπάρχει λυτρωτής που ν' ανοίξει δρόμο. Δρόμος ν' ανοιχτεί δεν υπάρχει». ¹⁶³ Στη δε «Ασκητική» γίνεται συχνή μνεία του απόλυτου, «τίποτα», στον κόσμο και στην ύπαρξή μας. Μάλιστα σύμφωνα με τον μηδενισμό ό,τι πιστεύαμε ως αξίες μέχρι σήμερα, παύουν να υπάρχουν. Άρα, μηδενιστής δεν είναι αυτός που δεν πιστεύει σε τίποτε αλλά σύμφωνα με τον Νίτσε, αυτός που δεν πιστεύει σ' αυτό που υπάρχει. Το τίποτα και το μηδέν δεν σημαίνει το μη είναι αλλά το είναι χωρίς αξία. ¹⁶⁴

Αφού, λοιπόν, ο μηδενισμός δεν μπορεί να δώσει απάντηση στο νόημα του κόσμου και της ζωής, μοιραία ο Καζαντζάκης οδηγείται στην άρνηση του Θεού και στη δημιουργία ενός νέου Θεού. «Δεν λευτερώνουμε μονάχα θεό παλεύοντας και υποτάζοντας τον ορατό γύρω μας κόσμο. Δημιουργούμε θεό.». ¹⁶⁵ Έτσι, γεννιέται η πανθεϊστική κοσμοθεωρία του Καζαντζάκη, σύμφωνα με την οποία ο θεός και η φύση είναι ένα. «Εγώ κι εσύ είμαστε ένα. Και τρισμακάριοι όσοι κρατούν και δεν λυγούν, απάνω στους ώμους τους το μέγα εξαίσιο, αποτρόπαιο μυστικό. Και το ένα τούτο δεν υπάρχει». ¹⁶⁶ Ο Μπερζόν, ο Νίτσε, ο Ντοστογιέφσκι χάραξαν τη μη ύπαρξη του θεού στη λογοτεχνική γραφή του Καζαντζάκη. Άραγε στο νου και στην καρδιά του; Γιατί όχι, αφού η ζωή μας είναι η ιδέα μας και η σκέψη μας και η πράξη μας. Η φράση ο «θεός πέθανε» φανερώνει πως οι άνθρωποι έριξαν,

¹⁶³ Στο ίδιο, σ.24.

¹⁶⁴ <https://sciencearchives.wordpress.com/2015/08/13/o-%CE%AF-%CE%AF-%CF%8D-ka>, προσβάσιμο 20/3/2019.

¹⁶⁵ Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, 1961, ό.π., σ.392.

¹⁶⁶ Ν. Καζαντζάκη, *Ασκητική*, ό.π., σ. 24.

θανάτωσαν το θεό στην ψυχή και στην καρδιά τους, απόψεις που συναντάμε και στον Νίτσε. Άλλωστε, όταν κάποιος δεν πιστεύει στο Θεό, δεν υπάρχει γι' αυτόν κανείς θεός. Η ύπαρξη του Θεού εξαρτάται από την πίστη του ανθρώπου σε Αυτόν και τον αγώνα που καταβάλλει ο πρώτος για να τον γνωρίσει.

Από άποψη φιλολογική-λογοτεχνική θα αποτελούσε επίτευγμα να προσπαθήσουμε να αναλύσουμε, να ερμηνεύσουμε τους χαρακτήρες των έργων του, την πηγή της έμπνευσής του, καθώς και τις διδαχές που εξάγονται από αυτά, τα εκπονήματά του. Μελετώντας, λοιπόν, τον συγγραφέα ως λογοτέχνη αποφεύγουμε την παγίδα της αποδοχής της χριστιανικής ή μη πίστης του, παρά των ισχυρισμών περί αφορισμού του από την Εκκλησία, κάτι που δεν ισχύει, εστιάζοντας κατά το δυνατόν την προσοχή μας στη φύση της λογοτεχνικής του πέννας, που αποβλέπει πρώτα να τέρψει και κατόπιν να φιλοσοφήσει ή να θεολογήσει. Άλλο θεολογία- χριστολογία και άλλο λογοτεχνία. Αν ο συγγραφέας επιτυγχάνει να προβληματίσει τον αναγνώστη για θέματα θεολογικά ή μη, αυτό ανήκει στη μαεστρία και στη δύναμη του γραπτού του λόγου, κατά πόσο δηλαδή ποθεί να εισέλθει και σε άλλα κανάλια της καθημερινής ζωής μέσω των χαρακτήρων και της πλοκής των έργων του.¹⁶⁷

Ο λογοτέχνης Καζαντζάκης εξάρει προσωπογραφίες με έναν ιδιαίζοντα και προσωπικό τρόπο που προκαλεί ερωτηματικά, προβληματίζει, εγείρει συζητήσεις, αμφιταλαντεύσεις, διαξιφισμούς ακόμη και αφορισμούς. Αυτό φανερώνει το ύψος του ως συγγραφέας, ως πνευματικός άνθρωπος που δεν γράφει για να γράψει, αλλά γράφει για να στιγματίσει, να εγείρει το ενδιαφέρον, να μας προσφέρει αλήθειες που λησμονήσαμε, να μας κλονίσει το βόλεμα, στο οποίο αναπαυθήκαμε, να μας ταξιδέψει στο χώρο του θρόνου του Θεού, αλλά με το δικό του τρόπο. Δουλεύει ακούραστα οργώνοντας το χωράφι των έργων του, ξυπνώντας μέσα μας μνήμες που η λήθη είχε στοιβάξει σε ανήλιαγα μέρη σκοτεινά. Τα

¹⁶⁷ <http://www.gazzetta.gr/specials/1087747/askitiki-kazantzaki-eyaggelio-mas>, προσβάσιμο 20/3/2019.

έργα του αναζητούν να βρουν αυτά που χάσαμε, να δούμε άλλοτε την δύναμη της ανεξικακίας και άλλοτε τη συκοφαντία και τον χλευασμό, τη σύγκρουση του καλού με το κακό και την πείρα που αποκτά ο άνθρωπος από την πάλη αυτή. Μέσα στο έργο του διακρίνουμε την προοπτική της μεταμόρφωσης, τη φωνή της καθαρότητας που όταν έρχεται στην επιφάνεια συντρίβει τον εγωισμό και την υποκρισία, καθώς ο άνθρωπος παρομοιάζεται με ένα μακρύ σκοινί με κόμπους σφιχτοδεμένους από τα δάχτυλα του εγωισμού του.¹⁶⁸

Οι ήρωες του Καζαντζάκη ανυψώνονται προσωρινά και κατόπιν πέφτουν, κηλιδώνονται οδυνηρά, αμαρτάνουν πνευματικά, για να διδάξουν και να διδαχθούν. Ο δρόμος τους δύσκολος, στενός και ανηφορικός, καθώς σηκώνουν το σταυρό τους μετατοπίζοντας τα βάρη τους και άλλοτε βουτώντας μέσα στα πάθη τους, στις εμπάθειές τους, στις κακίες τους που για να φτάσουν στη λύτρωση πρέπει να τα πετάξουν αφού καθαρισθούν απ' αυτά. Η δε μικρότητά τους δεν χωρά την αγαθότητα, και την επιστροφή της καλοσύνης μέσω της μετάνοιας. Για να πραγματοποιηθεί τούτο θα πρέπει να διώξουν, να λύσουν, να δέσουν, να δεχθούν την αθλιότητα του είναι τους, να ταπεινωθούν για να πορευθούν. Γι' αυτό και θα χρειαστεί να σκύψουν όπως ο λειτουργός στην Αγία τράπεζα, είτε ο ίδιος πιστεύει στο Θεό είτε όχι, για να ελευθερωθούν και να λυτρωθούν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι ήρωες του ξενιτεύουν την αγάπη τους στην αυτοεξορία της ασωτίας τους, ως κομμάτι της ψυχικής τους υποτέλειας. Ζητούν την ήττα του κακού και τον θρίαμβο του καλού, τη δύναμη του ταπεινού, την ανάσταση της δικαιοσύνης αλλά αγνοούν την οδό που θα πορευτούν προς τα εκεί. Έτσι, παλεύουν πιστεύοντας ότι η αλήθεια θα τους ελευθερώσει. Προτού ο συγγραφέας μας προσφέρει το τέλος στα έργα του μας έχει αφήσει να γευτούμε την αρμύρα της περιπέτειας, μας έχει εξιστορήσει τις δυσκολίες του αγώνα των

¹⁶⁸ <http://www.gazzetta.gr/specials/1087747/askitiki-kazantzaki-eyaggelio-mas>, προσβάσιμο 20/3/2019.

πρωταγωνιστών του, καθώς μας εκμυστηρεύτηκε την πίκρα της αποτυχίας, τη δύναμη της ανατροπής, τον αγώνα της όποιας αλλαγής τους.¹⁶⁹

Αν τα ερωτήματα και οι προβληματισμοί του ήταν θεολογικού, φιλοσοφικού ή λογοτεχνικού χαρακτήρος, αυτό μόνο ο ίδιος μπορεί να το κατευθύνει, να το οριοθετήσει ή να το απαντήσει μέσω των έργων του. Η δυσπιστία του πάντως ήταν έκδηλη: «Είναι ο δρόμος του Χριστού έλεγα, αυτός που φέρνει στη λευτέρωση του ανθρώπου; Ή μας και είναι ένα καλά οργανωμένο παραμύθι που υπόσχεται τον παράδεισο και την αθανασία, έξυπνα πολύ, με τέχνη πολλή, ποτέ ο πιστός να μην μπορέσει να μάθει αν δεν είναι ο παράδεισος ετούτος αντικαθρεπτισμός της δίψας μας. Γιατί μονάχα μετά θάνατο μπορείς να το κρίνεις. Και κανένας δεν γύρισε μήτε θα γυρίσει από τον Άδη να μας το πει.»¹⁷⁰ Ο θεός του Καζαντζάκη διαθέτει στοιχεία και ιδιότητες ανθρώπινες και θεϊκές, δεν είναι ένας τυχαίος, ανυπότακτος και αφηρημένος θεός. Ούτως ή άλλως όπως προαναφέρθηκε δεν τολμούμε να στηρίζουμε ότι από τα συγγραφομένα του υπάρχει ή δεν υπάρχει θεός. Άλλωστε η πίστη ή μη ενός ανθρώπου σε κάποια ανώτερη ύπαρξη αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμά του. Αποτελεί λοιπόν φρούδα ελπίδα η προσπάθεια κάποιων λογίων και ερμηνευτών να λένουν και να καταδικάζουν τον Καζαντζάκη για αθεϊστή. Οι απόψεις αυτές ούτε αλλοιώνουν ούτε παραχαράσσουν την αληθινή ουσία του Θεού. Ακολουθώντας ο Καζαντζάκης τις ιδεολογίες του Πλάτωνα και του Πλωτίνου, που μιλούσαν για τον ένα θεό, καταδεικνύει μέσα στα έργα του ως θεό το ένα που δεν υπάρχει.¹⁷¹

Άρα, αν ο λόγος είναι το βασικό προσόν του ανθρώπου για να μιλήσει και να εκφραστεί, να τονίσει, να δικάσει και να καταδικάσει, να στηλιτεύσει και να ευφράνει με την προφορική ή γραπτή του πένα, οφείλουμε να ομολογήσουμε πως ο Καζαντζάκης πέτυχε

¹⁶⁹ <http://www.gazzetta.gr/specials/1087747/askitiki-kazantzaki-eyaggelio-mas>, προσβάσιμο 20/3/2019.

¹⁷⁰ Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, 1961, ό.π., σ.405.

¹⁷¹ Ν. Καζαντζάκης, *Ασκητική*, ό.π., σ.95.

συμμαζεύοντας στα έργα του τη φιλοσοφία, τη θεολογία και τη λογοτεχνία να εκφράσει σκέψεις, απόψεις, ιδέες, αντιλήψεις, πολιτικές καταστάσεις, μεταχειρίζοντας τα δεδομένα της γενιάς του, την ομορφιά και την ασχήμια ενός κόσμου που άφησε σημάδι πάνω στη σάρκα του. Πώς λοιπόν ένας φιλοσοφικά τοποθετημένος συγγραφέας να αρνηθεί να δουλέψει με το χαρτί και το μελάνι, αποτυπώνοντας πάνω στο πρώτο όλα τα μυστικά της ζωής και τους προβληματισμούς που γεννήθηκαν στον ίδιο και στους συνανθρώπους του. Ίσως, γι' αυτό ζωή και έργο στον Καζαντζάκη ταυτίστηκαν και πολυσυζητήθηκαν αλώβητα και χωρίς κορεσμό.

Για αυτό και στα μυθιστορήματά του διακρίνονται δύο πλευρές, από τη μια μεριά η ρεαλιστική και από την άλλη η μεταφυσική, συμβολική ή αλληγορική. Τα παραπάνω ενώνονται και συγχωνεύονται με την αφήγηση και τη δράση, οπότε έχουμε εξαιρετα αισθητικά επιτεύγματα. Έτσι, και τα προσώπια των ηρώων του άλλοτε σφύζουν από ζωή σπαρταριστή και άλλοτε διαγράφονται με τρόπο ωμό και αποκαλυπτικό, δυνατά ρεαλιστικό, θέλοντας μέσα από την περιγραφή τους να μεταδώσουν μηνύματα και απόψεις, σκέψεις και βαθείς στοχασμούς του συγγραφέα. Τα έργα του «ο καπετάν Μιχάλης» και «ο Χριστός ξανασταυρώνεται» ξεκινούν από τη ρίζα της ζωής, από την ουσιαστική λεπτομέρεια και με τρόπο επικό ζωντανεύουν σύνολα και μας δίνουν την αίσθηση της ομάδας και τον αγώνα αυτής, χωρίς να παραθεωρούν το άτομο που εκφράζει από την πλευρά του κάτι που βρίσκεται πέρα και πάνω απ' αυτά. Η μεγαλοσύνη των γραφομένων αυτών αποδίδει νοήματα πυκνά, μεστά καθώς οι ήρωες χτυπιούνται στο αλώνι της καθημερινότητας με προαιώνια βάσανα και ελπίδες που αναλογούν σε κάθε ανθρώπινη ύπαρξη.

Είναι απαραίτητο να σταθούμε στην ικανότητα του παπά- Φώτη, στο έργο «ο Χριστός ξανασταυρώνεται», που εμψυχώνει τους χωριανούς του και αγωνίζεται να τους πείσει να ξαναχτίσουν το χωριό τους. Η δική του πίστη και η δική του ελπίδα δίνει δύναμη

στο ποίμνιό του να ξαναφτιάξει τη ζωή του. Οι άνθρωποι αυτοί, ψυχές απλές, αγωνιστές που ξεριζώθηκαν, παίρνοντας μαζί τους τα ιερά τους κειμήλια και τα κόκαλα των πατέρων τους, χάρη στο θαύμα της πίστης και στη δύναμη της ζωής, σώζονται, αφού η πίστη μοιάζει με τον σπόρο που ριζώνει και σιγά- σιγά γίνεται ολόκληρο δέντρο. Ο σπόρος της πίστης χαρίζει τη δημιουργία από το τίποτα. Μέσα από το στόμα του παπά- Φώτη διακρίνουμε την εικόνα του Αι- Γιώργη που με την πίστη και τον ηρωισμό του έκανε θαύματα ως άνθρωπος. Ο παπά- Φώτης μιλά για τον Χριστό και την Παναγία. Ο Χριστός εκπροσωπεί το καθαυτό θείο που συγχωρεί και ενισχύει τον άνθρωπο ακόμη κι αν έχει αμαρτήσει. Η δε Παναγία εκπροσωπεί τη γυναίκα- μάνα που γνωρίζει από τα προβλήματα και τα βάσανα της ζωής, και ως μάνα αγαπά τα παιδιά της. Ο ιερέας προσεύχεται σε κάποιο απόσπασμα του μυθιστορήματος στην Παναγία και της ζητά να συμπονέσει το ποίμνιο του, να τους παρηγορήσει στις λύπες τους, να ανακουφίσει τον πόνο και την πείνα τους, να δώσει αντοχή στις γυναίκες, υπομονή και επιμονή, ώστε να βαδίσουν με αισιοδοξία και αγωνιστικότητα, αποκτώντας πλέον εμπειρίες από τα δεινά που τους βρήκαν.¹⁷²

Ο Καζαντζάκης πετυχαίνει να δώσει στον ήρωα του, στους πρωταγωνιστές των έργων του κατάλληλους ρόλους, ώστε η ψυχή να σπάσει κάθε φραγμό,¹⁷³ (Δίπλωμα ανθρώπου) για να δει πέρα από τα ορατά. Οι τολμηρές ιδέες φέρνουν τολμηρές πράξεις και μέσα στην τόλμη αυτή ο συγγραφέας πετυχαίνει αριστοτεχνικά να προβάλλει ό,τι αγαπούσε πιο πολύ, δηλαδή την ιδέα της μεγαλοσύνης του ελληνικού πνεύματος που εξακολουθεί να είναι ανυπέρβλητο και να καλλιεργείται ακόμη κι αν βρίσκεται μακριά από την αρχική του κοιτίδα. Γι' αυτό άλλωστε στο Δίπλωμα ανθρώπου, η νίκη συνυπάρχει με την ήττα, η

¹⁷² [Αγιος Σιλουανός ο Αθωνίτης](https://www.pemptousia.gr/2017/08/i-aperanti-agapi-tis-panagias-gia-to-theo-ke-tous-anthropous), «Η απέραντη αγάπη της Παναγίας για το Θεό και τους ανθρώπους», στο <https://www.pemptousia.gr/2017/08/i-aperanti-agapi-tis-panagias-gia-to-theo-ke-tous-anthropous>, προσβάσιμο 20/3/2019.

¹⁷³ Ν. Γρηγοριάδης, Δ. Καρβέλης, Χ. Μηλιώνης, Κ. Μπαλάσκας, Γ. Παγανός, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Δίπλωμα Ανθρώπου, Β' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1995, σσ.270-274.

ανταμοιβή του κάθε ανθρώπου είναι συνυφασμένη με τις εσωτερικές επιταγές, με αποτέλεσμα ελεύθερος πολεμιστής να είναι ο άνθρωπος που κάνει το χρέος του χωρίς να προσδοκά εξωτερική ανταμοιβή. Ο άνθρωπος αυτός είναι ελεύθερος σύμφωνα με τον Καζαντζάκη.¹⁷⁴

Ο ελεύθερος άνθρωπος χαράζει την πυξίδα του και δεν αλλάζει πορεία παρά την αντάρα που μπορεί να ωρύεται γύρω του (Οδύσσεια). Η φύση – εδώ – μπορεί να είναι αγριεμένη αλλά ο Οδυσσέας – συγγραφέας- άνθρωπος είναι γαλήνιος, ήρεμος και αποφασιστικός, όπως οφείλει ο καθένας από μας. Και τούτο γιατί η προσωπικότητα του ανθρώπου είναι ισχυρή, δυνατή, δεν κάμπτεται εύκολα το ανθρώπινο ατσάλι. Οι αντιξοότητες της μοίρας δεν γονατίζουν τον Οδυσσέα που προσηλωμένος στο στόχο του παραμένει περήφανος, ανυπότακτος, πεισματάρης, με διάθεση πολλές φορές αντικοινωνική, μοναχική. Μόνοι μας γεννιόμαστε και μόνοι μας πεθαίνουμε. Η ζωή είναι ένας ενδιάμεσος σταθμός, γεμάτος πειρασμούς, δοκιμασίες, απομόνωση. Κατά τον Καζαντζάκη λοιπόν ο άνθρωπος οφείλει να αντιμετωπίζει μόνος του την ειμαρμένη, διότι η συναναστροφή με τους άλλους μπορεί να τον παρεκκλίνει από τον σκοπό του, γι' αυτό και διέπεται από υπεροπτική γαλήνη και αδιαφορία ακόμη και για τους θεούς. Φυσικά δεν μπορούμε να μην διακρίνουμε στην Οδύσσεια του, τη μορφή του ανθρώπου τιμωρού, που έχει ξεκαθαρίσει τους σκοπούς του μέσα του και έχει πάρει τις αποφάσεις του, ώστε προκειμένου να αγγίξει τον στόχο του δεν πτοείται, αφού ζητά να φτάσει στον προορισμό του πάση θυσία. Τα εμπόδια είναι ποικίλα καθώς ακόμη και τα στοιχεία της φύσεως μαινόνται τον σκοπό και τον προορισμό του ανθρώπου.¹⁷⁵

¹⁷⁴ http://ergotelemata.blogspot.com/2012/08/blog-post_24.html, προσβάσιμο 20/3/2019.

¹⁷⁵ <https://www.iefimerida.gr/news/132719/%CE%BF-%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82-%CE%AC%CE%B8%CE%BB%CE%BF%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BA%CE%B1%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B6%CE%AC%CE%BA%CE%B7-%CE%B7->

Στον «καπετάν Μιχάλη», βλέπουμε πως ο άνθρωπος παρομοιάζεται με ένα ποτήρι κρύο νερό που ρούφηξε τη μακρά ζωή του για να ξεδιψάσει. Έτσι, ησυχασμένος πλέον, έχοντας λάβει τη σοφία και τη γαλήνη των γηρατειών απολαμβάνει τα εναπομείναντα χρόνια, έχοντας πραγματοποιήσει τον προορισμό του στη γη, δηλαδή στο να κατανικήσει τον θάνατο με τα έργα του. Τούτο του δίνει τη δύναμη να κοιτάζει τους ανθρώπους από μια ψηλότερη σκοπιά, με απέραντη καλοσύνη και επιείκεια σαν μια αγαθή γήινη θεότητα.¹⁷⁶ Στο πρόσωπο του καπετάν Πολυξίγκη ο Καζαντζάκης πετυχαίνει να συνταιριάξει την αφοσίωση σ' ένα μεγάλο σκοπό, με την απόρριψη των ηδονών του κόσμου. Έτσι, τον προικίζει με τόλμη, παλικαριά, αφηφισιά θανάτου, δύναμη θέλησης, ανάλογη μ' εκείνη που συναντάμε στον «Ζορμπά».¹⁷⁷

Ο Καζαντζάκης πιστεύει ότι αυτό που διαφοροποιεί τον άνθρωπο από τα ζώα και τον κάνει συνεργάτη του Θεού είναι ο αγώνας, ο πόλεμος. Στην Ασκητική μάλιστα τονίζει «Καλό είναι ό,τι ορμάει προς τ' απάνω και βοηθά το Θεό ν' ανηφορίσει. Κακό είναι ό,τι βαραίνει προς τα κάτω, κι αμποδάει το Θεό ν' ανηφορίσει [...] και αλλού «Ερχόμαστε από μια σκοτεινή άβυσσο· καταλήγουμε σε μια σκοτεινή άβυσσο· το μεταξύ φωτεινό διάστημα το λέμε Ζωή. Ευτύς ως γεννηθούμε, αρχίζει κι η επιστροφή· ταυτόχρονα το ξεκίνημα κι ο γυρισμός· κάθε στιγμή πεθαίνουμε. Γι' αυτό πολλοί διαλάλησαν: Σκοπός της ζωής είναι ο θάνατος. Μα κι ευτύς ως γεννηθούμε, αρχίζει κι η προσπάθεια να δημιουργήσουμε, να συνθέσουμε, να κάμουμε την ύλη ζωή· κάθε στιγμή γεννιούμαστε. Γι' αυτό πολλοί διαλάλησαν: Σκοπός της εφήμερης ζωής είναι η αθανασία. Στα πρόσκαιρα ζωντανά σώματα

http://1lyk-moiron.ira.sch.gr/docs/prj/Kapetan_Mixalis_2011-12.pdf πρόσβαση 20/3/2019.

¹⁷⁶ Χ. Βαϊσάκη κ.ά., Νίκος Καζαντζάκης «Καπετάν Μιχάλης», στο http://1lyk-moiron.ira.sch.gr/docs/prj/Kapetan_Mixalis_2011-12.pdf, πρόσβαση 20/3/2019.

¹⁷⁷ Θ. Μαρίνα, Α. Ζορμπάς, *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Β' Λυκείου, Έννοια, Αθήνα 2004, σσ.130-132.

τα δυο τούτα ρέματα παλεύουν: α) ο ανήφορος, προς τη σύνθεση, προς τη ζωή, προς την αθανασία· β) ο κατήφορος, προς την αποσύνθεση, προς την ύλη, προς το θάνατο. Και τα δυο ρέματα πηγάζουν από τα έγκατα της αρχέγονης ουσίας. Στην αρχή η ζωή ξαφνιάζει· σαν παράνομη φαίνεται, σαν παρά φύση, σαν εφήμερη αντίδραση στις σκοτεινές αιώνιες πηγές· μα βαθύτερα νιώθουμε: η Ζωή είναι κι αυτή άναρχη, ακατάλυτη φόρα του Σύμπαντου. Αλλιώς, πούθε η περανθρώπινη δύναμη που μας σφεντονίζει από το αγέννητο στο γεννητό και μας γκαρδιώνει· φυτά, ζώα, ανθρώπους· στον αγώνα; Και τα δυο αντίδρομα ρέματα είναι άγια. Χρέος μας λοιπόν να συλλάβουμε τ' όραμα που χωράει κι εναρμονίζει τις δυο τεράστιες τούτες άναρχες, ακατάλυτες Ορμές· και με τ' όραμα τούτο να ρυθμίσουμε το στοχασμό μας και την πράξη.¹⁷⁸

Αγκαλιάζοντας το απρόσιτο και παράλληλα αισιόδοξο μήνυμα της πικρής και συνάμα γλυκιάς λογοτεχνικής – θεολογικής σκέψης και γραφής του Καζαντζάκη, δοκιμάζουμε τη ζωογόνο χαρά που εισβάλλει εύστοχα και αποτυπώνεται μέσα στα έργα του. Οι φιλοσοφικοί- λογοτεχνικοί στοχασμοί και η θεολογική πίστη που ρέει αβίαστα μέσα από τις πράξεις και τα λόγια των ηρώων του μεταμορφώνουν όχι μόνο τον ίδιο αλλά και τον αναγνώστη που αναμετράται με εικόνες, βιώματα, εμπειρίες, ενώ ο συγγραφέας- φιλόσοφος δουλεύει με έννοιες και συλλογισμούς. Έτσι, η Ανάσταση του Χριστού στο «Χριστός Ξανασταυρώνεται», καθώς ο «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» αποτελούν τον ύμνο ενός αγώνα απέναντι στην ανθρωπιά και στην ελευθερία παρά τις όποιες αντιδράσεις διατυπώθηκαν για τα έργα γι' αυτά.¹⁷⁹ Ο άνθρωπος σύμφωνα με τον Καζαντζάκη είναι μικρός και αδύναμος επάνω στη γη. Όμως κατά τα θεολογικά δεδομένα πλάστηκε για να ανέλθει την κλίμακα που οδηγεί από την άβυσσο στο ουρανό. Η ανάβαση ταύτη δεν είναι εύκολη, παρά απαιτεί χάρη, ωρίμανση ψυχική και πνευματική. Δεν έχουν όλοι πλαστεί για

¹⁷⁸ Ν. Καζαντζάκης, *Ασκητική*, ό.π., σσ. 2, 28.

¹⁷⁹ Ν. Καζαντζάκης, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, ό.π., σ.5.

την κατανόηση ακόμη και των απλών. Αντιθέτως, ίσως τα τελευταία να απαιτούν περισσότερη δύναμη, θέληση, προσωπική εμπάθυνση. Μια τέχνη χορευτική που δεν δύναται να περάσει απαρατήρητη. Γι' αυτό και η καρδιά πρέπει να στυλωθεί, προκειμένου να δοθούν απαντήσεις, καίριες, ουσιώδεις, πλήρεις, απαντήσεις που μόνο η θρησκεία χαρίζει, προσφέροντας όχι ικανοποίηση στην περιέργεια αλλά καταπράυνση στην ψυχική αγωνία, παραμερίζοντας, καταπατώντας τον φόβο, καθώς φέρνει τη γαλήνη και την ανακούφιση «δίνοντας ως στήριγμα τη συμπαράσταση της Παντοδυναμίας του Θεού».¹⁸⁰ «Εγώ θέλω να μου πεις από πού ερχόμαστε και πού πάμε. Του λόγου σου τόσα χρόνια μαράζωσες απάνω στις Σολομωνικές· θα 'χεις στύψει δυο τρεις χιλιάδες οκάδες χαρτί· τι ζουμί έβγαλες».¹⁸¹ «Τόση αγωνία είχε η φωνή του Ζορμπά, που η πνοή μου κόπηκε· αχ, να μπορούσα να του 'δυνα μιαν απόκριση! Ένωθα βαθιά πως το ανώτατο που μπορεί να φτάσει ο άνθρωπος δεν είναι η Γνώση, μήτε η Αρετή, μήτε η Καλοσύνη, μήτε η Νίκη· μα κάτι άλλο πιο αψηλό, πιο ηρωικό κι απελπισμένο: Το Δέος, ο ιερός τρόμος. Τι 'ναι πέρα από τον ιερό τρόπο; Ο νους του ανθρώπου δεν μπορεί να προχωρέσει».¹⁸²

Τα ερωτηματικά του Αλέξη Ζορμπά βρίσκουν απάντηση στο πρόσωπο του Παντοδύναμου Θεού. Χάρη σ' Αυτόν ο άνθρωπος επιδιώκει να κερδίσει την ελευθερία του, «μια ελευθερία οποιασδήποτε υφής, πνευματικής, σωματικής, ιδεολογικής, κοινωνικής»,¹⁸³ όπως αντιλαμβανόμαστε στο έργο του: «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται». Το σταύρωμα του

180

<https://eclass.sch.gr/modules/document/file.php/EL862148/%CE%91%CE%BB%CE%AD%CE%BE%CE%B7%CF%82%20%CE%96%CE%BF%CF%81%CE%BC%CF%80%CE%AC%CF%82%2C%20%CE%9D.%20%CE%9A%CE%B1%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B6%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82.pdf>, προσβάσιμο 20/3/2019.

¹⁸¹ [Νίκος Καζαντζάκης – Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά και μερικές σκέψεις για τις μάσκες και την ποίηση](https://charlotinparadise.wordpress.com/tag/%CE%B1%CE%BB%CE%AD%CE%BE%CE%B7%CF%82-%CE%B6%CE%BF%CF%81%CE%BC%CF%80%CE%AC%CF%82/), στο <https://charlotinparadise.wordpress.com/tag/%CE%B1%CE%BB%CE%AD%CE%BE%CE%B7%CF%82-%CE%B6%CE%BF%CF%81%CE%BC%CF%80%CE%AC%CF%82/>, προσβάσιμο 20/3/2019.

¹⁸² Στο ίδιο

¹⁸³ Ν. Καζαντζάκης, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, ό.π., σ.7.

Χριστού είναι απόρροια των λαθών, των αμαρτημάτων του ανθρώπου. Έτσι, ενώ ο παπα-Γρηγόρης σφάλλει, ο παπα- Φώτης καθίσταται πνευματικός οδηγός του Μανολιού που αγωνίζεται να ανυψωθεί πνευματικά και ψυχικά μέσα από λόγια και πράξεις αγάπης και ελέους¹⁸⁴ που αγγίζουν τη θυσία. Ο Μανολιός ως άλλος Χριστός, ως αμνός σηκώνει τον Σταυρό των συγχωριανών του και ως φορέας μιας πανανθρώπινης θυσίας, υπερνικά κάθε ατομική φιλοδοξία και ανθρώπινο πάθος, ώστε ως αγνός ήρωας επιδιώκει «την επικράτηση της κοινωνικής πρόνοιας και την ανάδειξη ενός «έξω – ανθρώπινου» πόθου, που συνυφαίνεται από στοιχεία «υπερ- ανθρώπινα» και «θεο- ανθρώπινα».¹⁸⁵ Γι' αυτό και ο Μανολιός αποκαλεί τους πρόσφυγες «αδέλφια μου χριστιανοί». «Χριστιανοί είμαστε αδέλφια, μη φοβάστε, Χριστιανοί κατατρεγμένοι, Ρωμιοί...».¹⁸⁶ «Είμαι κι εγώ λειτουργός του Υψίστου, μελετώ κι εγώ τις Γραφές» λέγει ο παπα – Φώτης, «Κρατώ κι εγώ στα χέρια μου το Δισκοπότηρο με το σώμα και το αίμα του Χριστού ... Μπροστά στο Θεό είμαστε ίσοι...Μπορεί να' μια εγώ πιο κοντά στο Θεό, γιατί πεινώ».¹⁸⁷

Οντως μπροστά στον Θεό είμαστε όλοι ίσοι. Αν και στο έργο αυτό του Καζαντζάκη συναντάμε έντονα στοιχεία φυλετικού και κοινωνικού ρατσισμού, στοιχεία που επικρατούν στη σύγχρονη κοινωνία μας, βλέπουμε πως ο παπα- Φώτης και ο Μανολιός κατορθώνουν με την αγάπη του Θεού και την εσωτερική τους αγαθότητα να υπερνικήσουν τη οργή, την αγανάκτηση, την εκδικητικότητα, το μίσος, την έχθρα που θρονιάζεται στην ανθρώπινη ψυχή και να τα εξαγνίσουν με την προσωπική τους θυσία προς χάρη των ανθρώπων, όπως έκανε ο Χριστός, ο Υιός του Ανθρώπου, γι' αυτό και χαρακτηρίστηκε από τον Συμεών ως σημείον αντιλεγόμενον (= σημείο διαφωνίας), αφού άλλοι Τον εμπιστεύτηκαν και Τον αποδέχτηκαν

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ.7

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ.9.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 58.

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ.66.

με αποτέλεσμα να αλλάξουν ριζικά τη ζωή τους, και άλλοι Τον απέρριψαν και στράφηκαν εναντίον Του.¹⁸⁸

Ο Μανολιός φέρει μέσα του φόβο Θεού, αφού αναγνωρίζει πως ο Θεός, ως δημιουργός των πάντων δίδει και παίρνει τη ζωή.¹⁸⁹ «είδε τον Χριστό ν' ανασηκώνει πάνω του τα μάτια και να του λέει «Ακολούθει μου»...περπατούσε πίσω από τον Χριστό, πότε απάνω στο δροσερό χορτάρι της Γαλιλαίας, πότε στους αμμουδερούς όχτους της λίμνης Γεννησαρέτ...και πότε απάνω στις σκληρές πέτρες της Ιουδαίας...ο Χριστός βγήκε στην αυλή κι έσκυψε και καθρεφτίστηκε πάνω στο νερό το προσωπό του και στράφηκε ο Χριστός στον Μανολιό ...και του χαμογέλασε...κι ένιωθε ο Μανολιός σαν γης αγαθή την καρδιά του, κι ο σπόρος φύτρωνε, γινόταν χόρτο, το χόρτο γίνονταν στάχυ, και το στάχυ ψωμί με χαραγμένο πάνω του βαθιά ένα μεγάλο σταυρό...».¹⁹⁰

Ο Χριστός σπέρνει τους κόκκους αλήθειας και ο Μανολιός έχοντας πια διαλέξει για οδηγό του τον Χριστό καρπώνεται τη γλυκύτητα της αγάπης του θείου. « Γι' αυτό και δεν μπορούσε πια, ήθελε να μοιραστεί (την γνώση αυτή, την ευτυχία) με τον κόσμο. Πόθος σφοδρός γεννήθηκε στα σπλάχνα του, να σηκωθεί και να κηρύξει (ως άλλος απόστολος) τον λόγο του ...στις πέτρες, στα πρόβατα, στους ανθρώπους».¹⁹¹ Η εσωτερική πίστη του Μανολιού καθορίζει πλέον τις πράξεις του, φανερώνοντας την τοποθέτησή του απέναντι στη ζωή, στους συνανθρώπους του και στον Θεό. Ο Μανολιός φέρει μέσα του το χάραγμα και τη νησίδα αποδοχής του Θεού. Δεν χρειάζεται λοιπόν να παλέψει κάτι που είναι προέκτασή του. Δεν ρωτά, όταν πρόθυμα και απλόχερα παθαίνει για τους άλλους, για τον Θεό. Δεν είναι κούφιος και άπορος σαν τον παπα- Γρηγόρη, αλλά καταφάσκει τον Θεό, ακούγοντας τη φωνή Του.

¹⁸⁸ Α. Αργυρόπουλος, Γ. Τζαβίδας, *Θρησκευτικά Β' γυμνασίου*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2006, σ.58.

¹⁸⁹ Ν. Καζαντζάκης, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, ό.π., σ.122.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σσ.240-241.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ.241.

Έτσι, ο Καζαντζάκης δουλεύει με τους ήρωες των έργων του, ώστε να λάμψει μέσα τους όλο το πρόσωπο του Θεού. δουλεύει κάτω από τις φτερούγες του θείου και Αυτός φωτίζει την ψυχή των πρωταγωνιστών του, φροντίζοντας, ώστε αυτοί να ξεδιψάσουν, καθώς ανακαλύπτουν το συναπάντημά τους με τον Δημιουργό. Ο αληθινός Θεός του Καζαντζάκη ξανασταυρώνεται για χάρη της αγάπης και της ελευθερίας. Είναι ο Θεός που ακουμπά σε ψυχές σαν του Μανολιού, είναι ο Θεός που αγκάλιασε και αγκαλιάζει το ανθρώπινο γένος μέχρι θυσίας. Είναι Εκείνος που απελευθερώνει τον άνθρωπο από κάθε σκλαβιά, ειρηνεύοντας τις ψυχές τους, καθώς δέχεται τους κοπιώντας και πεφορτισμένους, για να τους ξεκουράσει.¹⁹²

Οδηγός της ειρήνευσης είναι το κατ' εικόνα του ανθρώπου που οδεύει προς το καθ' ομοίωση μέσω της θυσίας. «Ο Μανολιός προχωρούσε ήσυχος... αποχαιρετιστικά στ' ανθρώπινα κεφάλια... δόξα σοι ο Θεός... παίρνει ολονών μας τα κρίματα στον λαιμό του σαν τον Χριστό... αδέρφια...».¹⁹³ Ο Μανολιός αναγνωρίζεται τη θνητότητά του αλλά και την αγάπη προς τον Θεό και τον άνθρωπο, για τούτο δεν κοντοστέκεται μπροστά στον θάνατο που πλησιάζει. Κάλλιο να χαθεί μια ψυχή προς χάρη πολλών, παρά πολλές για να σωθεί μια. Είναι εκείνος που θέτει το συλλογικό συμφέρον άνω του ατομικού, γι' αυτό και δεν φοβάται, δεν λυγίζει αν και λίγο πριν από την ώρα του θανάτου του λιγοψυχά. Και ο Χριστός δεν παρακάλεσε τον Θεό Πατέρα να άρει το ποτήριον τούτο; Ήξερε όμως πως έπρεπε να έρθει η Σταύρωση για ν' ακολουθήσει η Ανάσταση.

Ο Σταυρός ποτίζεται από το αίμα του Κυρίου, διότι το βάρος των αμαρτιών των ανθρώπων είναι μέγιστο. Αλλά μέγιστη είναι και η αγάπη Του για την ανθρώπινη φύση και δεν ήθελε να τη βλέπει να κηλιδώνεται μέσα στις λάσπες και στον βούρκο. Αναλαμβάνει το

¹⁹² Α. Αργυρόπουλος, Γ. Τζαβίδας, ό.π., σ.72.

¹⁹³ Ν. Καζαντζάκης, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, ό.π., σ.272.

φορτίο μας και ο Γολγοθάς Του ματώνεται από τα πελματά Του. Έτσι, και το δάπεδο της μικρής εκκλησίας ματώνει από το αίμα του Μανολιού που ραντίζει τα πρόσωπα των συγχωριανών του καθώς απεγνωσμένα ζητούν τον θάνατό του. Είναι ένας μικρός Χριστός που «πηγαίνει ήσυχος, χαρούμενος να σκοτωθεί, για να σώσει το χωριό..κι ένιωσα πως ένας αγέρας καινούριος, μια παράξενη λάμψη ... σαν να' γινε φλόγα».¹⁹⁴ Ας θυμηθούμε τον Μωϋσή όταν κατέβηκε από το όρος Θαβώρ. Το πρόσωπό του ήταν λαμπερό, σημάδι της συνάντησής του με τον Θεό. Ο Μανολιός, όπως και κάθε ήρωας στα έργα του Καζαντζάκη, αντιπροσωπεύει μια συγκεκριμένη σχέση με τον Θεό. Η σχέση αυτή είναι άνοδος προς τον Θεό και χαρίζει την πλήρωση και την τελειότητα. Πεθαίνουμε ως προς τον θάνατο και αποκτάμε πληγή με πληγή και πάλι ζωή δια της κοινωνίας μαζί Του. Αυτή την κοινωνία αναζητούσε ο Μανολιός, ο Ζορμπάς, ο παπα- Γιάνναρος στο «Αδερφοφάδες». Αναζητούσαν την ποτιστική βροχή του Θεού για να ξεδιψάσει η άνυδρη γη τους. Οδοιπόροι είναι τα πρόσωπα των μυθιστορημάτων του συγγραφέα, οδοιπόρος είναι και ο ίδιος ο Καζαντζάκης. Κανείς τους δεν ανήκει στον κόσμο αυτό, αλλά όλοι ζουν εδώ, και είναι όχι εκ του κόσμου τούτου αλλά ωστόσο μέσα στον κόσμο. Αυτό δίνει προοπτική στον αγώνα τους, στον αγώνα μας για την αγιότητα και επίγνωση της ατέλειά μας, ώστε χάρη σ' αυτήν να πορευτούμε την πληρότητα της νίκης του Χριστού. Συνοδοιπόρος στην πορεία μας αυτή είναι ο Χριστός, γι' αυτό και ο Μωϋσής είπε στον Κύριο: «Εάν δεν έλθεις μαζί μας, δεν υπάρχει λόγος να φύγουμε!». ¹⁹⁵ Αλήθεια, τι ωραίος λόγος αν δεν έρθει ο Θεός μαζί μας, η πορεία αυτή δεν έχει νόημα, διότι πλέον γινόμαστε πλάνητες και όχι οδοιπόροι. Ο Ζορμπάς, ο Μανολιός, ο συγγραφέας δεν ήθελαν να είναι πλάνητες αλλά συνοδοιπόροι του Χριστού και πάλεψαν με κάθε τρόπο γι' αυτό, γιατί γνώριζαν πως ο Χριστός είναι παντού και τριγυρίζει μέσα στην

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ.288.

¹⁹⁵ Έξ.33,15.

ψυχή τους, στα σπίτια τους και τους καλεί.¹⁹⁶ Ήταν δυνατόν ο Καζαντζάκης ν' αφήσει έξω από την θύρα του τον Θεό; Το μυστήριο του Θεού βγαίνει από τη λήθη και μπαίνει στην αλήθεια, στην αληθινή γνώση του αόρατου Δημιουργού.

Από την άλλη, στο «Αδερφοφάδες» βλέπουμε τον παπά – Γιάνναρο, τον ιερέα που αναλογιζόταν τη στάση του Χριστού αν κατέβαινε στη γη «Θα στεκόταν κι αυτός στη μέση, με τις αγκαλιές ανοιχτές και θα φώναζε: “Αδέρφια, αδερφωθείτε!...”».¹⁹⁷ Και αλλού «Μπορεί το λοιπόν ο άνθρωπος να ξεπεράσει τον άνθρωπο; Μπορεί, μπορεί, αποκρίνονταν ο ίδιος, μα μονάχα για μιαν ώρα, για δυο ώρες, μπορεί και για μια μέρα ολάκερη, μα φθάνει . αυτό θα πει αιωνιότητα, αυτό θα πει Πυρκαγιά Θεού, που οι απλοί άνθρωποι το λένε Παράδεισο».¹⁹⁸ «Πολλές φορές είχε μπει στον Παράδεισο ετούτον ο παπα – Γιάνναρος, το αναθυμόταν στο άγριο πετροχώρι ετούτο κάθε πρωί, κι ο νους του έφευγε ...ξανοιγόταν στη Μαύρη Θάλασσα.....Τι θα πει Παράδεισο κι αιώνια ζωή και Θεός; Να ετούτη η φωτιά είναι η Παράδεισο, ετούτος ο χορός είναι ο Θεός και δεν βαστούσε μια μονάχα στιγμή, μα στους αιώνες των αιώνων!».¹⁹⁹

Μέσα σ' αυτή την πυρκαγιά, απιθώνεται το λεπτό κουφάρι της ανθρώπινης ύπαρξης αναζητώντας ένα χάδι από τον άπειρο Θεό, ένα κουφάρι λειψό, διψασμένο για μια λιτή ανάσα θώπευσης, που άλλη δεν έχει γνωρίσει. Και τούτη είναι μια επιτακτική ανάγκη για να ζήσει λίγο ακόμη , χωρίς όμως να μπορεί να στερηθεί τη φλόγα του Θεού που σιγοκαίει αργά και βασανιστικά μέσα στην αιώνια ψυχή του. Διότι ο νους και η καρδιά γνωρίζουν τον Δημιουργό τους. Τίποτε δεν ξεχνιέται, όταν η χούφτα του Θεού ακουμπήσει πάνω μας. Τίποτε δεν λησμονείται, πολύ δε περισσότερο, όταν μας προσμένει ο θάνατος, σταθερός και ανελέητος. Στην δε *τραγωδία* «Σόδομα και Γόμορρα» διαβάζουμε: « ...Δεν είναι δίκαιος

¹⁹⁶ Ν. Καζαντζάκης, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, ό.π., σ.289.

¹⁹⁷ Ν. Καζαντζάκης, «Αδερφοφάδες», Ελένη Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 1965, σ.11.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ.12.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σσ.12-13.

(αναφορά στον Θεό). Δεν είναι καλός. Είναι παντοδύναμος. Παντοδύναμος, τίποτε άλλο!». ²⁰⁰

Με αυτά τα λόγια του Λωτ τελειώνει η τραγωδία. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το Θεό σαν μεταφορά της αναγκαιότητας, σαν μεταφορά της υπαρξιακής μας συνθήκης με το αναπόφευκτο του θανάτου. ²⁰¹ Μα και ο θάνατος γίνεται φτωχός και αδύναμος αφού γνωρίζουμε πως υπάρχει Θεός, πως υπάρχει ένα αόρατο μα παντοδύναμο πνεύμα που στέκει πάνω μας, δίπλα μας, έτοιμο να μας υπερασπιστεί, να μας χαλιναγωγήσει, να σκεπάσει και να σαρώσει ως άμμος τις αμαρτίες μας. Αυτή ήταν η αναζήτηση του συγγραφέα. Αυτός ήταν ο καημός του, ένας καημός που λίγοι μπόρεσαν να διακρίνουν και να σεβαστούν. Ήταν το δάκρυ του Καζαντζάκη μέσα από τη συγγραφή του ως παρακαταθήκη στους συνανθρώπους του, σε μας. «Είδα το φως το αληθινό. Και τότε βγήκε από το κελί μου, ήταν Πάσχα.....ο Κύριος δεν θέλει κρέατα, εμπάτε στον δρόμο! Δεν φθάνει η προσευχή σήμερα, ανοίχτε τα κελάρια του Μοναστηριού, μοιράστε ψωμί στους φτωχούς...Ας μοιραστούμε τις στράτες . ας κηρύξουμε το λόγο του Χριστού: αγάπη, ειρήνη, δικαιοσύνη.....Ερχεται ο Θεός τον βλέπεις και καθίζει δίπλα σου, σα μακροξενιτεμένος πατέρας, πού να , τώρα γύρισε από την ξενιτιά κι είναι τα χέρια του γεμάτα δώρα....Τέτοιος πρέπει να είναι ο Θεός, τέτοια η ζωή του ανθρώπου. Δεν είναι από πάνω μας ο Θεός; Δεν κρατάει αυτός το τιμόνι του κόσμου; Αυτός ξέρει ποιο δρόμο παίρνουμε και πού πάμε. Δεν είσαι συνεργάτης του Θεού, άνθρωπε, είσαι δούλος. ακλούθα! Αγωνιστής είναι ο Θεός, αγωνιστής κι ο άνθρωπος, πολέμα μαζί του! ». ²⁰²

Στο βιβλίο του, «ο Φτωχούλης του Θεού», ο Καζαντζάκης περιγράφει τη μυθιστορηματική βιογραφία του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης, όπου ο τελευταίος εγκαταλείπει τα πλούτη και την κοσμική ζωή και αφιερώνεται στον Θεό, μια πορεία που χαρακτήριζε χάρη στον ταπεινό ζητιάνο φράτε Λεόνε που ταξίδευε αναζητώντας την ύπαρξη

²⁰⁰ Μπ. Δερμιτζάκης, Νίκος Καζαντζάκης, *Σόδομα και Γόμορρα*, https://hdermi.blogspot.com/2015/10/blog-post_29.html, προσβάσιμο 20/3/2019.

²⁰¹ Στο ίδιο.

²⁰² Ν. Καζαντζάκης, «Αδερφοφάδες», ό.π., σσ. 78, 87-88.

του Θεού. Η περιπλάνηση του τελευταίου αποτέλεσε την πορεία και την αποστολή του Φραγκίσκου που «ακολούθησε τις θεϊκές επιταγές, βγαίνοντας στον κόσμο για να κηρύξει την αγάπη, το ιδανικό της πενίας και την απάρνηση των υλικών αγαθών».²⁰³ Στο πρόσωπο του Φραγκίσκου, ο συγγραφέας ανακαλύπτει έναν αληθινό ασκητή που αδιαφορώντας για καθετί επίγειο κατευθύνεται γεμάτος ελπίδα προς τον αληθινό Θεό. Η λογοτεχνική, θεολογικό-φιλοσοφική πένα του Καζαντζάκη κινείται μεταξύ ανθρώπινου και θεϊκού, θανάτου και αθανασίας για να φέρει στο φως τη δική του ανάπαυλα από μια αέναη , αδιάκοπη πορεία αναζήτησης του δικού του Θεού, της Υπερουράνιας Βασιλείας, που αφαιρεί τον φόβο του θανάτου από την ανούσια ζωή καθώς οδεύει στην παραδείσια ύπαρξη. Ο ήρωας του έργου του «αγωνίζεται να μετουσιώσει την Ύλη σε Πνεύμα, το καθημερινό σε αιώνιο». Ο συγγραφέας πετυχαίνει με αριστοτεχνικό τρόπο και με γραφική ωριμότητα να προβάλλει «την ασκητική και αυτοθυσιαστική δράση του Φραγκίσκου, ενώ συνάμα αποκαλύπτει με έναν ιδιότυπο μυθιστορηματικό αισθητισμό την αναζήτηση του Θεού από τον άνθρωπο καθώς και την αγάπη του Θεού γι' αυτόν».²⁰⁴ «Εγώ ο ανάξιος πήγαινα από μοναστήρι σε μοναστήρι, από χωριό σε χωριό, από ερημιά σε ερημιά και ζητούσα τον Θεό...γιατί ζητούσα τον Θεό. Κρατούσα μια φέτα ψωμί στο χέρι μου και μια φούχτα ελιές, πεινούσα και ξεχνούσα να φάω, γιατί ζητούσα το Θεό...Μάλλιασε η γλώσσα μου να ρωτάω, να περπατάω, βαριέστησα να χτυπάω πόρτες και να απλώνω το χέρι...ζητιανεύοντας τη σωτηρία...Άνθρωπος είμαι κουράστηκα να περπατώ, να χτυπάω τον ουρανό και να μην μου ανοίγει. Και τότε , στην άκρα απελπισία, μια νύχτα, με πήρε ο Θεός από το χέρι, σε πήρε και σένα ο Θεός, πάτερ Φραγκίσκε , και σμίξαμε...».²⁰⁵

²⁰³ Ν. Καζαντζάκης, «Ο Φτωχούλης του Θεού», ό.π., σ.9.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σσ. 9-10.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ.25.

Ο Θεός για τον Καζαντζάκη είναι παρών, στην όψη ενός ζητιάνου, στον έναστρο ουρανό, στη βροχή που πέφτει στο χώμα, στα ζώα της πλάσης, αλλά πρέπει κανείς να διαθέτει οξύμενο βλέμμα και διόραση προκειμένου να αισθανθεί την παρουσία Του. Η ανάγκη αναζήτησης του θείου είναι τοποθετημένη μέσα στην καρδιά μας, αφού η ψυχή μας είναι ναός του Αγίου Πνεύματος. Πρέπει η ανάγκη μας να δούμε, να αγγίξουμε τον Θεό να έχει σκάψει βαθιά μέσα μας τούτη την επιθυμία, ώστε να μην διστάσουμε να φωνάξουμε, να πεινάσουμε, να διψάσουμε, να ζητιανέψουμε αν θέλουμε να Τον βρούμε. Η αναζήτησή Του δεν είναι μόνο εξωτερική αλλά κυρίως εσωτερική. Είναι τα δάκρυα που μπορεί να στάξουν πάνω στις παριές μας, είναι τα πληγωμένα μας πόδια από την πορεία της αναζήτησης, είναι το ξερό ψωμί που θα φάμε, όταν κι αυτό βρεθεί στο δρόμο μας. Ο Θεός δεν είναι ούτε εδώ, ούτε εκεί. Ο Θεός είναι παρών στη φωλιά της ψυχής που κραυγάζει χωρίς όρια, χωρίς δισταγμό, χωρίς ντροπή. Έτσι, πολλές φορές παρουσιάζεται στον κόσμο σαν ζητιάνος, σαν μια λεπτή ευωδία που σταλάζει αργά και βασανιστικά από τους πόρους της ψυχής και του νου μας. Η αγάπη της αναζήτησης του Θεού, μας κάνει να μεταβαίνουμε από το ένα συναίσθημα στο άλλο, από τον έναν θεολογικό οραματισμό στον άλλο. Η αγάπη αυτή είναι στοιβαγμένη μέσα μας, αποθηκευμένη στην καρδιά και ζητά να πεταχτεί κάπου προς τα άνω, κατακλύζοντας τον θρόνο του Θεού.²⁰⁶

Αυτό ζητούσε ο Καζαντζάκης, γι' αυτό και αγωνίστηκε, αδιαφορώντας από τα μισόλογα των ανθρώπων και των εκάστοτε λογοτεχνικών ή μη κύκλων, καθώς ήθελε η θεία Παρουσία να κατακλύσει τα έργα του. Μια ενέργεια που πήγαζε από τα βάθη της θαλάσσης μέχρι την κορυφή των ουρανών. Σε κάθε τους λοιπόν πράξη οι ήρωές του κινούνται αυθόρμητα, μέσω αυτού, μιλώντας με ειλικρίνεια, με καθαρότητα νου, με ευθύτητα, εκφράζοντας ουσιαστικά αυτό που αισθάνονται. Και φωνάζει ο Καζαντζάκης μέσα από τα

²⁰⁶ Χαρίσματα και Χαρισματούχοι, τόμος δεύτερος, Ι. Μονής Παρακλήτου, Ωρωπός 1989, σσ.9-13.

μυθιστορήματά του, φωνάζει αυτό που αδυνατούσε να ακούσει και να κατανοήσει ο τότε κόσμος, πως χωρίς Θεό είμαστε έρημοι, παγιδευμένοι σε μια απύθμενη νοσταλγία, ανίκανοι να ανοίξουμε πέρασμα προς το θαύμα που λέγεται Θεός. «Περπατούσα γρήγορα για να ζεσταθώ, πήρα φόρα, έτρεχα να γλιτώσω από τους πειρασμούς, από τις μυρωδιές...ν' ανασάνω καθαρό αέρα...οσμίζομαι μια μυρωδιά να βγαίνει από όλο του το κορμί, σαν μέλι, σαν κερί, σαν τριαντάφυλλο. Κατάλαβα ήταν η μυρωδιά της αγιοσύνης. όταν ανοίξεις μιαν ασημένια λειψανοθήκη, έτσι μυρίζουν τα κόκαλα του αγίου».²⁰⁷ Και τούτη η ευωδία είναι η χάρις του Θεού στον άνθρωπο τον ταπεινό, τον ζητιάνο που απλώνει τη χούφτα του για «λίγο» Θεό. Σ' αυτόν τον ζητιάνο η θέα του Θεού, προσφέρεται ως ψυχική ευφροσύνη, ως ανάπαυλα πνευματική, που παίρνεται όμως λίγο λίγο, για να μην οδηγηθεί ο άνθρωπος από τον διάβολο στην αλαζονεία και χάσει τελείως την ψυχή του. Από την άλλη, ο ανθρώπινος νους είναι περιορισμένος, δεν αντέχει τόσο Θεό και ο αγώνας είναι αλύπητος, γιατί ο νους, όταν απομακρυνθεί από τον Θεό, αποθνήσκει, νεκρώνεται, μοιάζει σαν τον άσωτο υιό της παραβολής που θέλει να φύγει από την πατρική εστία, και παίρνει ταυτόχρονα και την υσία αυτού, δηλαδή τη θέληση και την επιθυμία, ώστε την διασκορπίζει και την κατασπαταλά.²⁰⁸

Ο αγώνας περί του Θεού και των χαρισμάτων Αυτού απαιτεί αίμα και αγώνα, ειδάλλως χάνεται ο Παράδεισος και η προσωρινή οικειοποίηση της Θείας Χάριτος. Ας αναλογιστούμε πως και η προσευχή πριν από την πτώση γίνεται ακόπως, όπως και των αγγέλων η ασίγητη δοξολογία. Μετά όμως από την πτώση απαιτείται αγώνας και μόχθος. Καταλαβαίνουμε πως ο ζητιάνος του «Φτωχούλη του Θεού» είχε συναισθανθεί την αμαρτωλότητα και την αθλιότητά του και τούτο τον οδήγησε στο να νιώσει τη χούφτα του Θεού στη ζωή του. Άλλωστε, οι Πατέρες της Εκκλησίας λένουν πως αν θέλει κανείς να

²⁰⁷ Ν. Καζαντζάκης, *Ο Φτωχούλης του Θεού*, ό.π., σσ.29-30.

²⁰⁸ Μ. Μελινός, *Λόγος άθωνος*, Σειρά Πείρα Πατέρων, Μανώλης Μελινός, έκδοση Α', Αθήνα 2006, σσ.35-36.

αποκτήσει βαθιά φιλική σχέση με τον Θεό και ουσιαστική μοναχική ζωή, πρέπει να μάθει να κλαίει και να ζει την αυτοκατηγορία και την αυτομεμψία στη ζωή του. Πιο συγκεκριμένα να θεωρεί τον εαυτό του ένα «τίποτα» που δεν δύναται να υψώσει το βλέμμα στον ουρανό και να ατενίσει την ομορφιά του κάλλους του Δημιουργού. Όταν ο νους κατέλθει στην καρδιά σε συνδυασμό με τον λογισμό της αυτομεμψίας, τότε ο άνθρωπος ταπεινώνεται ειλικρινά και δέχεται τη χάρη του Θεού στην ψυχή του. Η μεγαλύτερη πρόοδος εξαρτάται από την μεγαλύτερη αύξηση της αναγνώρισης της αμαρτωλότητάς μας, γι' αυτό και η ανάβαση στον ουρανό προϋποθέτει την κατάβαση του εαυτού μας στον Άδη.²⁰⁹ «Πολύ αφηλά είναι ο ουρανός, δεν τον φτάνω. Καλή 'ναι η γης, περικόλη...Ο ουρανός είναι μέσα μας...πείνασα, δίψασα, πόνεσα-το 'μαθα..Για να ανέβεις στο ουρανό, πήρες φόρα από τον πάτο της κόλασης. Όσο πιο χαμηλά παίρνεις φόρα, τόσο πιο αφηλά μπορείς να φτάσεις, η μεγαλύτερη αξία του αγωνιζόμενου χριστιανού δεν είναι η αρετή του. είναι ο αγώνας του να μετουσιώσει την αδιαντροπιά του, την ατιμία, την απιστία, την κάκητα μέσα του και να τα κάμει αρετή».²¹⁰ Για τούτο ο «Τελευταίος Πειρασμός» είναι καρπός μιας μεγάλης προσωπικής του αγωνίας, να φιλιώσει τις δύο αντίδρομες κοσμογονικές δυνάμεις, την ψυχή και το σώμα, το πνέμα και τη σάρκα, ώστε να νιώσουν πως δεν είναι οχτροί αλλά συνεργάτες, και να χαρούν και εν τέλει να χαρεί και ο Καζαντζάκης μαζί τους την αρμονία.²¹¹

Ας κοιτάξουμε με πόση ειλικρίνεια ξεδιπλώνει ο συγγραφέας τις θεολογικές του σκέψεις, τις αλήθειες περί του Θεού, αλήθειες όχι δικές του αλλά εκείνες που ειπώθηκαν από τους Πατέρες της Εκκλησίας. Γι' αυτό η αμαρτία είναι ένα μονοπάτι που μας πηγαίνει στο Θεό, αφού ο αμαρτωλός κοντά στον Χριστό δεν χάνεται αλλά σώζεται. Αλίμονο σε κείνον που πικραίνεται για την αμαρτωλή και την οδυνηρή ζωή του. Τότε αυτός δεν πιστεύει

²⁰⁹ Δ. Γ. Ουλής, *Φτωχός με Άπειρο Πλούτο, Η διαλεκτική Νόμου και Ελευθερίας στο έργο του Συμεών του Νέου Θεολόγου*, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2018, σσ.101-108.

²¹⁰ Ν. Καζαντζάκης, *Ο Φτωχούλης του Θεού*, ό.π., σσ.32-33.

²¹¹ Ν. Καζαντζάκης, «Πρόλογος», *Ο τελευταίος πειρασμός*, Καζαντζάκη, Αθήνα 2010, σ.9.

στον Θεό αλλά και ο αρχέκακος καλλιεργεί μέσα του την απαισιοδοξία και την απόγνωση, τον πόνο, την θλίψη και την αυτοχειρία. Όμως, όταν υπάρχει Θεός, όλοι σώζονται, όπως η γυνή που άλειψε με τα μαλλιά της τα πόδια του Ιησού και ζήτησε συγχώρεση με την πράξη και όχι με τα λόγια της. Ακόμη και ο αμαρτωλός, ίσως περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον, νιώθει έρωτα και φλόγα για τον Θεό. «Πυρκαγιά είναι ο Θεός..και καίγεται. Καιγόμαστε κι εμείς μαζί Του».²¹² Και αυτή η άπειρη αγάπη, αυτός ο ασύλληπτος έρωτας τον ωθεί στην μετάνοια και στη σωτηρία. «Και στο πιο χαμηλό σκαλοπάτι της αγάπης να νικήσεις, ανοίγεις το δρόμο που σε πάει στο Θεό. Πολέμησες το λοιπόν τη σάρκα, την έριξες ανήλεα κάτω, τη ζύμωσες με το αίμα σου και με τα δάκρυα, κι ύστερα από πολύχρονο φοβερόν αγώνα την έκαμες πνέμα...».²¹³

Ας μην ζητάμε λοιπόν τον Θεόν, αν θέλουμε να Τον βρούμε. Ας κλείσουμε τα μάτια, αν θέλουμε να Τον δούμε. Ας φράξουμε τα ότα μας, αν θέλουμε να Τον ακούσουμε, διότι ο Θεός είναι Αγάπη, Ελπίδα, Φως και Ζωή. Αν δεν ήταν όλα τούτα δεν θα υπήρχαμε, δεν θα πορευόμαστε, δεν θα αγωνιζόμαστε έστω και με πολλά δάκρυα και θλίψη και πίκρα για όσα αναζητήσαμε και δεν μας δόθηκαν, για όσα πιστέψαμε ότι θα αγγίξουμε αλλά μόλις γλίστρησαν μέσα από τα χέρια μας. Ας μην απελπιζόμαστε όμως γιατί υπάρχει Θεός και τα δάκρυα δεν χάνονται και η ψυχή που πόνεσε θα δεχτεί παραμυθία και δικαιοσύνη για την αδικία και τα μαρτύρια που έζησε.....Αυτό είναι το να ζητάς το Θεό!!!Είναι το πάλεμα ανάμεσα στο φως και στο σκοτάδι, στο άδολο και στο πονηρό, στον παράδεισο και στην κόλαση, στο καλό και στο κακό! Οι διπολικές σκέψεις και δράσεις του συγγραφέα δεν μπορούν να περάσουν απαρατήρητες, όχι μόνο στο συγκεκριμένο έργο αλλά σε όλα του τα δημιουργήματα. Τόσο ο άνθρωπος όσο και ο άγιος δέχεται πειρασμούς, τούτο είναι κάτι που τονίζει επιτακτικά ο Καζαντζάκης σε κάθε ποίημά του, αφού αυτή είναι η αποστολή της

²¹²Ν. Καζαντζάκης, *Ο Φτωχούλης του Θεού*, ό.π., σ.39.

²¹³ Στο ίδιο, σ.34.

αγιοσύνης. Έτσι, ο Φραγκίσκος της Ασίζης αλλά και κάθε ήρωας του συγγραφέα αποκαλύπτει την αθάνατη φύση του, για χάρη της θεϊκής του αποστολής, προβάλλοντάς με τον τρόπο αυτό τη δύναμη του Πνεύματος και της Ψυχής προς την αθανασία.

Οι όροι αγάπη, θυσία, ελευθερία, Θεός, πόνος, καλό και κακό ξεπηδούν ακατάπαυστα από κάθε σελίδα των μυθιστορημάτων του. Πρωτεύουσα σημασία για τον Καζαντζάκη έχει να παρουσιάσει το προσωπικό του όραμα για τον άνθρωπο και τον κόσμο, για την ουσία του προορισμού του ανθρώπου και τη σημασία του πεπρωμένου του κόσμου. Όπως διακρίνουμε και στο θεατρικό του έργο «*Τα Σόδομα και τα Γόμορρα*» με πολλές φυσικά παραλλαγές και αλληγορίες, η γη είναι μια αιώνια παλαίστρα και η ζωή οι στιγμές του αγώνα και της μάχης που δίνει ο άνθρωπος, προκειμένου να μετουσιώσει την ύλη σε πνεύμα, και να καθυποτάξει το Κακό στο Καλό. Άλλωστε, «μοναδικός σκοπός του ανθρώπου είναι η μεταποίηση του εφήμερου, του φθαρτού, του ανθρώπινου σε αιώνιο, άφθαρτο και θεϊκό».²¹⁴

Ο Μανολιός στο έργο «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» έχει επιτύχει την υπόταξη του κακού μέσα του, γι' αυτό και συγχωρεί τους συγχωριανούς του. Για χάρη του υπέρλογου Λόγου, ο Μανολιός κατανοεί και ο Καζαντζάκης ερμηνεύει με τον δικό του θεολογικό τρόπο την Ανώτερη Σοφία των Πάντων. Μέσα σ' αυτή την ανώτερη σοφία της πίστης βρίσκεται ο άπειρος Θεός, ο υπερ- κείμενος, γιατί ο Θεός ως ωκεανός αδυνατεί να χωρέσει στο νου της ανθρώπινης φύσης. Κι ο Μανολιός θέλοντας να σκεπάσει κάτω από τις φτερούγες του όλες τις βρωμιές του κόσμου παραδίδεται σαν τον αρνί στη λαίλαπα της μάζας.²¹⁵ «Τον τράβηξε ως το τέμπλο, τον έριξε με μια σπρωξιά κάτω και τον έβαλε και γονάτισε μπροστά από τον Αρχάγγελο Μιχαήλ...ξετρύπωσε και ο γερό-

²¹⁴ Ν. Καζαντζάκης, «Πρόλογος», *Ο τελευταίος πειρασμός*, ό.π., σ.15.

²¹⁵ Ν. Καζαντζάκης, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, ό.π., σ.500.

Λαδάς...χαχανίζοντας και τον έφτυσε...Σκοτώστε με είπε». ²¹⁶ «Έτσι, που προχωρούσε ήσυχος, ανυπεράσπιστος, χωρίς αντίσταση...σταμάτησε στη μέση της Εκκλησίας. Κάτω από τον Παντοκράτορα του τρούλου, άνοιξε πάλι σταυρό τα χέρια του...Σήκωσε τα μάτια από πάνω του, στον τρούλο, μάντεψε μέσα στο σκοτάδι την άγρια μορφή του Παντοκράτορα να κρέμεται απάνω από τους ανθρώπους χωρίς έλεος...Το αίμα του ράντισε τα πρόσωπα...είχε ακόμη τα μπράτσα ανοιχτά σαν σταυρωμένος». ²¹⁷

Ο Μανολιός αυτοπροσφέρεται πάνω στο βωμό του Κυρίου, αρνούμενος την παρούσα ζωή για χάρη της μέλλουσας. Άλλωστε, μόνο οι ευθυτενείς και οι ταπεινοί στο νου και στην καρδιά θα δουν τον Κύριο και θα Τον βρουν, επειδή αγαπούν άνευ ορίων. Ο συγγραφέας δεν θα μπορούσε να παρακάμψει την προσωπικότητα του Μανολιού που ως άλλος Χριστός συμβολίζει την παρουσία του Κυρίου στον κόσμο. «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» αποτελεί μια «διπολική ηθογραφική μυθιστορία στα πλαίσια της θεολογικής και φιλοσοφικής πεζογραφίας, μια δυική αναπαράσταση – όπως προαναφέρθηκε- του Καλού και του Κακού, του Δίκαιου και του Άδικου, του Ηθικού και του Ανήθικου». ²¹⁸ Για τούτο και στην «Αναφορά στον Γκρέκο» λέγει ο συγγραφέας: «Κάθε άνθρωπος άξιος να λέγεται γιος του ανθρώπου σηκώνει το σταυρό του κι ανεβαίνει το Γολγοθά του. Πολλοί, οι πίο πολλοί φθάνουν στο πρώτο, στο δεύτερο σκαλοπάτι, λαχανιάζουν, σωριάζονται στη μέση της πορείας και δε φθάνουν στη κορφή του Γολγοθά θέλω να πω στην κορφή του χρέους τους να σταυρωθούν, ν' αναστηθούν και να σώσουν την ψυχή τους. Λιποψυχούν, φοβούνται να σταυρωθούν και δεν ξέρουν πως η σταύρωση είναι ο μόνος δρόμος της ανάστασης, άλλον δεν έχει». ²¹⁹

²¹⁶ Στο ίδιο, σσ.502-504.

²¹⁷ Στο ίδιο, σσ.505-506.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ.10

²¹⁹ https://kostasvakouftsis.blogspot.com/2014/12/blog-post_21.html, προσβάσιμο 20/3/2019.

Στη γραφή λοιπόν, του Καζαντζάκη δεν υπάρχουν κενά, μονάχα γέμισμα, πληρότητα από σκέψεις, συναισθήματα, ιδέες, από μια απρόσμενη παράξενη πίστη που δεν μπορεί να διαγραφεί παρά μόνο από τον ίδιο. Μια απέριτη πίστη προς έναν γνωστό και παράλληλα άγνωστο Θεό που δεν πραγματεύεται, δεν υποτάσσεται, δεν παρακάμπτεται. Πόσοι άραγε μπορούν να ενώσουν τα ερωτήματα που γεννιούνται στα έργα του καθώς η γραφή πάλλεται ζητώντας απαντήσεις, εξηγήσεις. Έτσι, τα όποια φιλοσοφικά ερωτήματα τον ταλανίζουν, δείχνουν πως δεν χρειάζεται να τα ψάξει κανείς στα βιβλία αλλά μέσα στην ίδια τη ζωή, στον απέραντο έναστρο ουρανό, κι αυτός με τη σειρά του θα τον λυτρώσει, θα τον απελευθερώσει από τα πάθη, χαρίζοντάς του όχι απλά ελπίδα, αλλά βεβαιότητα.²²⁰ Το μυστήριο της ζωής, το μυστήριο του Θεού απλώνεται, συρρικνώνεται και πάλι απλώνεται, προσμένοντας από την εύρωστη προσωπικότητα του Καζαντζάκη να σκάψει βαθιά, ποτίζοντας το είναι του με αυτό το είναι του Θεού, που χαρίζει την ύπαρξη του στην άβυσσο και της δίνει Πνοή, Ζωή. Εκείνος που αναζητά βρίσκει. Και όποιος βρίσκει είναι έτοιμος να προσφέρει τη συμπάθεια, τη συμπαράσταση του σε όποιον πάσχει. Στα έργα του Καζαντζάκη οι ήρωες δεν προσπερνούν τον συνάνθρωπο, αλλά αντιθέτως στέκονται, παρηγορούν αυτόν, τον υπερασπίζονται. Η αγάπη, η πίστη, η ελπίδα είναι χαρακτηριστικά μιας θρησκείας αληθινής, ουσιώδης και βαθιάς που διέπεται από καλοσύνη απέναντι σε κάθε αδύναμο και πονεμένο πλάσμα.²²¹

Οι δυστυχίες πονούν τους ήρωες του Καζαντζάκη καθώς έρχονται στο κατώφλι τους ολοένα και μεγαλύτερες συμφορές, περισσότερες από όσο αντέχουν, ώστε σκύβοντας πια μέσα στον άπειρο πόνο τους ψάχνουν να απαλύνουν το ποτήρι των σωθικών τους. «Λίγες

²²⁰ <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/i-theologia-toy>, προσβάσιμο 20/3/2019.

²²¹ <https://eclass.sch.gr/modules/document/file.php/EL862148/%CE%91%CE%BB%CE%AD%CE%BE%CE%B7%CF%82%20%CE%96%CE%BF%CF%81%CE%BC%CF%80%CE%AC%CF%82%2C%20%CE%9D.%20%CE%9A%CE%B1%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B6%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82.pdf>, προσβάσιμο 20/3/2019.

μέρες αργότερα η χήρα του χωριού λιθοβολείται...και παρά την προσπάθεια του Ζορμπά να την υπερασπιστεί, συμμετέχοντας σε ξυλοδαρμό...η χήρα αποκεφαλίζεται». ²²² «Μια μέρα πριν από τα εγκαίνια επισκέπτεται το σπίτι των πρωταγωνιστών ο πατήρ Ιωσήφ που έβαλε φωτιά στο μοναστήρι του, υποστηρίζοντας ότι τον οδήγησε σ' αυτήν την πράξη ο αρχάγγελος Μιχαήλ». ²²³ Ουσιαστικά μόνο άνθρωποι πιστοί, λαϊκοί ή κληρικοί μπορούν να δουν, να αισθανθούν, να εισπράξουν κάτι από μία άλλη διάσταση, στηριζόμενοι στην πίστη τους που αποτελεί πουγκί της χάρης του Θεού, όπως είδαμε και στον «Φτωχούλη του Θεού». Γι' αυτό και στον «Ζορμπά» ο αφηγητής λίγες ώρες αργότερα διαισθάνεται το θάνατο του φίλου του Σταυριδάκη εξ' αιτίας ενός ονείρου που βλέπει.

Πολλοί αναλυτές και ερμηνευτές θα έστεκαν απλά στον χωροχρόνο του ονείρου. Εμείς τολμούμε να προχωρήσουμε πιο βαθιά στον όρο, διαίσθηση, χαρισματικότητα. Μόνο χαρισματικοί, εκείνοι δηλαδή που δύνανται να απλώσουν την ψυχή, το νου, το πνεύμα πέρα από την παρούσα ζωή, ως σημάδι του θείου, θα έκαναν λόγο για τον όρο χάρισμα. ²²⁴ Οι ήρωες γίνονται χαρισματικοί, όταν ο συγγραφέας ανοίγει το βλέμμα της ψυχής, επειδή αναζήτησε το θείο, επειδή πόνεσε, έκλαψε, ψαχούλεψε, ψηλάφισε την πλάση γι' Αυτόν. ²²⁵ Ο θάνατος της μαντάμ Ορτάνς στον Ζορμπά και μάλιστα με αποκεφαλισμό, μας θυμίζει τους μάρτυρες στην περίοδο των διωγμών. Θλίψη, οδύνη αλλά και χαρά νιώθουμε για όσους αναχωρούν όχι για την άβυσσο αλλά για τη Βασιλεία των Ουρανών, κάτι που τίθεται ως βασικό θέμα της υπαρξιακής αγωνίας του Καζαντζάκη, του ανθρώπου και των ηρώων του.

Έτσι, ο προβληματισμός του ήρωα είναι συνηθισμένος για τους ανθρώπους, όταν έρχονται αντιμέτωποι με τον θάνατο κάποιου αγαπημένου προσώπου καθώς ένα τέτοιο

²²² Στο ίδιο.

²²³ Στο ίδιο.

²²⁴ Στο ίδιο.

²²⁵ Δ. Γ. Ουλής, *ό.π.*, σ.107-108.

γεγονός μας θυμίζει πάντοτε τη θνητότητα μας.²²⁶ Το θρησκομανές του συγγραφέα Καζαντζάκη ομολογείται και από τον ίδιο πολύ εύστοχα στην τραγωδία του «Χριστός»,²²⁷ που «αρχίζει μετά τα πάθη και την Ανάσταση του Χριστού».²²⁸ Γι' αυτό ανήμπορος πλέον από τον ανήφορο της αναζήτησης πλάθει έναν Χριστό στα μέτρα του και στην ακολουθία των ιδεών του, χωρίς να τίθεται στο περιθώριο η προηγούμενη ζωή Του. Ας επισημανθεί πως και στον «Τελευταίο πειρασμό», το γεγονός πως ο Χριστός δεν εμφανίζεται ως το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, όπως τουλάχιστον τον ασπάζεται ο χριστιανισμός, αλλά ως ένας άνθρωπος που αγωνίζεται, καθώς ανεβαίνει τον ανήφορό του, τούτο δεν αναιρεί τη θεότητά Του, αφού ο Κύριος έγινε σάρξ για να σώσει την πεπτωκυία φύση, τον πεπτωκότα άνθρωπο από τον θάνατο και τη φθορά. Άλλωστε μόνο «με έναν τέτοιο θάνατο η πρόσκαιρη ζωή μετατρέπεται σε αθανασία»,²²⁹ όπως διαφαίνεται στον παραπάνω έργο.

Ο Καζαντζάκης, σε επιστολή του προς τον φίλο του Μπέργκε Κνεσ, αναφέρει πως «ο βίος του Χριστού είναι μια επίπονη, αγία δημιουργική προσπάθεια να ξανασαρκώσει την ουσία του Χριστού, αναμερίζοντας τις σκουριές, τις ψευτιές και τις μικρότητες που Του φόρτωσαν και Τον παραμόρφωσαν όλες οι εκκλησίες».²³⁰ Το προπατορικό αμάρτημα κόστισε πολύ στην ανθρώπινη φύση, αν αναλογιστούμε πως ο άνθρωπος μόλις βγήκε από τα χέρια του Θεού βρισκόταν σε μια πολύ υψηλή περιωπή. Με την αμαρτία του όμως έπεσε από ψηλά και η πτώση αυτή ήταν όντως οδυνηρή. Η αποκατάσταση της πτώσης πραγματώνεται

²²⁶ Στο ίδιο, σελ. 244-246

²²⁷ <https://tsinikopoulos.org/el/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%B1/%CE%BF-%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CF%82-%CF%80%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BD%CE%AF%CE%BA%CE%BF%CF%85-%CE%BA%CE%B1%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B6%CE%AC%CE%BA%CE%B7-%CE%BC%CE%B9%CE%B1-%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%AC-%CF%83%E2%80%99-%CE%AD%CE%BD%CE%B1-%C2%AB%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%C2%BB-%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF>, προσβάσιμο 20/3/2019.

²²⁸ Στο ίδιο.

²²⁹ Στο ίδιο.

²³⁰ Στο ίδιο.

χάρη στον Χριστό. Μήπως αυτό γίνεται πλέον περισσότερο αντιληπτό με την οδό που δίνεται από τον Καζαντζάκη; Μια οδός που απογυμνώνει τον Κύριο από τη θεότητά Του, προκειμένου να τονιστεί πόσο υπέφερε ο άνθρωπος Χριστός, για να μπορέσουμε να οδεύσουμε στο καθ' ομοίωση; Ο νους του ανθρώπου πρέπει να φωτιστεί, να απαλλαγεί από το σκοτισμό και να συναντήσει την πηγή του αληθινού φωτός, να παύσει να περιπλανιέται αναζητώντας την αλήθεια, καταπατώντας τα κωφά είδωλα και τα υλικά κτίσματα.²³¹ Όλα αυτά είναι μηνύματα που ρέουν στα μυθιστορήματα του συγγραφέα, αλήθειες που λίγοι θα τολμούσαν να πουν και να φέρουν. Πόσα άραγε από τα λεγόμενά του είναι δημιουργήματα της πέννας ενός βαθιά στοχασμένου συγγραφέα για τη ζωή και τον άνθρωπο και πόσοι εύρωστοι εσωτερικοί στοχασμοί που χωρίς αναβολή απαιτούν να έρθουν στην επιφάνεια;

Έτσι, στον «Τελευταίο Πειρασμό» ο Ιησούς απευθυνόμενος στον Ιούδα του λέγει πως μαζί θα σώσουν τον κόσμο, αφού Εκείνος θα σταυρωθεί και ο τελευταίος θα Τον προδώσει...αφού όλα είναι θέλημα Θεού. Μέσα από τον χαρακτήρα του κεντρικού ήρωα του βιβλίου ο Καζαντζάκης αναστοχάζεται σχετικά με την ανθρώπινη φύση του Ιησού. Φυσικά για την Εκκλησία ο Ιησούς ήταν Θεάνθρωπος. Ο Καζαντζάκης όμως «σπάει» τα δυο συνθετικά της λέξης. Ο ήρωας του «Πειρασμού» δεν χάνει τη δυική του φύση. Αντίθετα, περιγράφεται με έντονα χρώματα η ανθρώπινη αδυναμία του αλλά και η θεϊκή αποστολή του.²³² Αλλά και στην τραγωδία «Χριστός», ο Κύριος ζητά από τον Ιούδα να Τον συγχωρέσει, διότι «απίθωσε στον ώμο του τον πιο βαρύ σταυρό».²³³ Ενώ στο «Αλέξης

²³¹ Τιμοθέου Κ. Κιλίφη, *Υπάρχει Θεός;* 21^η έκδοση, Τυπώθηκε για λογαριασμό του συγγραφέα στις γραφικές τέχνες, Γιώργος Παπανικολάου Α.Β.Ε.Ε., Αθήνα 1993, σσ.23-33.

²³² <https://www.newsbeast.gr/weekend/arthro/2656085/o-telefteos-pirasmos-pou-efere-ton-kazantzaki-ena-vima-prin-ton-aforismo>, προσβάσιμο 20/3/2019.

²³³ <https://tsinikopoulos.org/el/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%B1/%CE%BF-%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CF%82-%CF%80%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BD%CE%AF%CE%BA%CE%BF%CF%85-%CE%BA%CE%B1%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B6%CE%AC%CE%BA%CE%B7-%CE%BC%CE%B9%CE%B1-%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE->

Ζορμπάς» ολοκληρώνει με βάθος και θεολογική ωριμότητα: «Μερικοί άνθρωποι, οι πιο ατρόμητοι, φτάνουν ως την άκρα του φύλλου· από την άκρα αυτή σκύβουμε, με τα μάτια ανοιχτά, τα αυτιά ανοιχτά, κάτω στο χάος. Ανατριχιάζουμε. Μαντεύουμε κάτω μας το φοβερό γκρεμό, ακούμε ανάρια ανάρια το θρό(= το θεόισμα) που κάνουν τ' άλλα φύλλα του γιγάντιου δέντρου, νιώθουμε το χυμό ν' ανεβαίνει από τις ρίζες του δέντρου και να φουσκώνει την καρδιά μας. Κι έτσι σκυμμένοι στην άβυσσο, νογούμε σύγκορμα, σύψυχα, να μας κυριεύει τρόμος. Από τη στιγμή εκείνη αρχίζει... αρχίζει ο μεγάλος κίντνος, Ζορμπά, είπα. Άλλοι ζαλίζονται και παραμιλούν, άλλοι φοβούνται και μοχτούν να βρουν μιαν απάντηση, που να τους στυλώνει την καρδιά και λένε: «Θεός»· άλλοι κοιτάζουν από την άκρα του φύλλου το γκρεμό ήσυχα, παλικάρισία».²³⁴ Κι όποιος τολμά, νιώθει, κι όποιος νιώθει ζητά, κι όποιος ζητά θα του δοθεί. Αυτή είναι η αλήθεια του Χριστιανισμού, της Ορθοδοξίας μας. Και η ζάλη είναι ο ίλιγγος που φέρνει η παρουσία του Θεού στη ζωή μας. Η σκέψη της παρουσίας του Θεού φέρνει αργά και βασανιστικά την κάθαρση. Και τούτο φανερώνεται με τα δάκρυα, άφθονα δάκρυα, ώστε ο νους και η καρδιά να καθαρίσει, για να σπάσει η πέτρινη καρδιά μας από τη φωτεινότητα της Αγάπης του Θεού. Μπροστά σε αυτές τις αλήθειες το απόλυτο Μηδέν, η απεραντοσύνη στην Άβυσσο της «Ασκητικής» λαμβάνει πλέον μια άλλη νοητική διάσταση, αφού χωρίς την Άβυσσο, τον κατήφορο, δεν υπάρχει ανάβαση, ανήφορος και χωρίς τούτον δεν υπάρχει Ανάσταση και Θεός.²³⁵

Στην «Ασκητική» ο Καζαντζάκης εκθέτει τις θρησκευτικές του κοσμοθεωρίες παράλληλα με τις μεταφυσικές θέσεις του Μπερξόν και του Νίτσε. Εκεί συναντάμε εικόνες βιβλικές και λόγους από τους νηπτικούς Πατέρες, διαβάζοντας για τη σωτηρία του Θεού από

[%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%AC-%CF%83%E2%80%99-%CE%AD%CE%BD%CE%B1-%C2%AB%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%C2%BB-%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF](#), προσβάσιμο 20/3/2019.

²³⁴ http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSB106/544/3564,14911/index_a_09_01.html, προσβάσιμο 20/3/2019.

²³⁵ Χ. Γκότσης, π. Γεώργιος Μεταλληνός, Γ. Φίλιος, ό.π., σσ.61-63.

τον άνθρωπο. Αν ο άνθρωπος δώσει την κύρια θέση του Θεού στην καρδιά του, τότε σώζει και τον εαυτό και τον Θεό, τον Θεό που αλλοίωσαν, που μαστίγωσαν, που σταύρωσαν στον Γολγοθά. Οι αντιλήψεις της αγάπης, της ειρήνης, της δικαιοσύνης, καθώς προβάλλουν συνδέονται με την ανθρώπινη ύπαρξη που ζητά να βοηθήσει το Θεό που κραυγάζει. Γι' αυτό και στην «Ασκητική» διαβάζουμε:: «Η Πορεία: Μα ξάφνου, μια σπαραχτική κραυγή μέσα μου. – Βοήθεια- Ποιος φώναξε; Κάποιος μέσα σου αγωνίζεται και φωνάζει Ακούω την άγρια κραυγή κι ανατινάζομαι Σώσε με! Κάποιος μέσα μου ανεβαίνει, παραπατάει και φωνάζει: - Βοήθεια Ποιά στράτα από τις δυο αιώνιες να διαλέξω; Από τις δυο στράτες διαλέγω τον ανήφορο».²³⁶

Ανηφορικός ο Γολγοθάς του Χριστού; Ανηφορικός και ο δρόμος του ανθρώπου, ανηφορική και η πορεία του συγγραφέα Καζαντζάκη, καθώς πασχίζει να ανακαλύψει τον σκοπό, τον προορισμό του στη ζωή. «Ανηφορίζω, ψάχνοντας προς τα πάνω, αγκομαχώντας»,²³⁷ Αυτή είναι η Μυστική Πορεία που χαράζει ο συγγραφέας για τον εαυτό του και για κάθε ανθρώπινο ον. Είναι, όμως μια πορεία Μυστική, διότι ο καθένας κινείται στη ζωή σύμφωνα με τα δικά του δεδομένα, τις δικές του προδιαγραφές και επιλογές. «Η κραυγή μέσα του φωνάζει: -Εγώ είμαι η κραυγή, είμαι ο Κύριος, ο Θεός σου! Δεν είσαι δούλος μου μήτε παιχνίδι στις απαλάμες μου Ποιό δρόμο να πάρεις; Τον πιο κακοτράχαλον ανήφορο. Αν τον παίρνω κι εγώ ! Ακολούθα με ! Να μάθεις να υπακούς. Μονάχα όποιος υπακούει σε ανώτερό του ρυθμό είναι λεύτερος Ναι, ναι δεν είμαι τίποτα. Ένας αγνός φωσφορισμός απάνω στην ογρή πεδιάδα ... Δεν είμαι ένας μετέωρος ορίζοντας στον κόσμο. Είμαι χώμα από το χώμα του και πνοή από την πνοή του. Δεν φοβάμαι μοναχός, δεν ελπίζω μοναχός, δεν φωνάζω μοναχός».²³⁸

²³⁶ Ν. Καζαντζάκης, *Ασκητική*, σσ. 9-10.

²³⁷ Στο ίδιο, σ.10.

²³⁸ Στο ίδιο, σσ.11-12.

3.3 Η σχέση θεσμικής και χαρισματικής εκκλησίας στο έργο του

Καζαντζάκη

Οι όροι, της Εκκλησίας με την ευρεία έννοια, της ελευθερίας, του ανθρώπου, της ελπίδας, της πίστης και της αγάπης απησχόλησαν τη φιλοσοφία και την κοσμοθεωρία των έργων του Καζαντζάκη. Γι' αυτό και η «Οδύσσειά» του όπως και «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται», αλλά ιδίως η «Ασκητική» - το υπερκορύφωμα της συγγραφικής πέννας του ταλανίζονται από όλα τα ανωτέρω. Έννοιες, ερωτήματα που προφανώς διεπότισαν την ύπαρξη του συγγραφέα από την παιδική ηλικία του μέχρι το θάνατό του, παρά τις όποιες λογικές ή υπερλογικές αναζητήσεις του, παρά την ανίχνευση θεολογικών προσεγγίσεων από άλλους φιλοσόφους και επαφές του με άλλα θρησκευόμενα. Αυτά δε, μπόρεσαν να απαλύνουν την ψυχή του και να κατευνάσουν την αναζήτησή του για έναν Θεό που έστεκε πάντα εκεί και που δεν κατέβαινε την ανθρώπινη κλίμακα,²³⁹ όπως την ήθελε ο Καζαντζάκης.

Στηριζόμενοι στις δύο υποενότητες που προηγήθησαν, δεν θα τολμούσαμε να υποστηρίξουμε πως ο Καζαντζάκης ήταν άθεος. Άλλωστε, σε κανέναν ίσως άλλον συγγραφέα δεν θα εντοπίσουμε τόσο βαθιά ριζωμένη την αναζήτηση του Θεού, όσο στα έργα του και ιδίως στην «Ασκητική» του. Ας μην λησμονούμε πως το οικογενειακό περιβάλλον του στην Κρήτη, ιδιαίτερα θρησκευόμενο δεν θα ήταν δυνατόν να μην ασκήσει επίδραση στην ψυχή, στον νου, στη ζωή και στην συγγραφή του Καζαντζάκη. Είχε μελετήσει και ασχοληθεί με τα συναξάρια, έργα ασκητών, ακόμη και νηπτικών Πατέρων, όπως διαγράφεται στην πένα του μέσω των ηρώων, των προσωπικοτήτων, των ιδεολογιών τους και της ανηφορικής πορείας τους, της ανάλογης με εκείνης του Θεού, όπως

²³⁹ Ι. Π. Τσεκούρα, *Από την Αμαρτία στην Αγιότητα*, Από το σκότος της κολάσεως στο φως του παραδείσου, Έκδοση Γ', Λαμία 1993, σσ. 31-34.

διακρίνουμε. Οι μεταφυσικές αναζητήσεις του διατυπώνονται ακόμη και στο επίγραμμα που χαρακτήρισε στον τάφο του: « Δεν φοβάμαι τίποτα, δεν ελπίζω τίποτα, είμαι λεύτερος». Έτσι, το μυστήριο του Θεού τον συγκλονίζει, τον συνταράζει, τον χτυπά ως μαστίγιο, καλώντας τον προς απάντηση των ποικίλων ερωτημάτων και προβληματισμών. Το θέμα περί Θεού έχασκε στη ζωή του Καζαντζάκη και δεν ανακουφίζετο παρά το γεγονός πως διετύπωνε, χωρίς φόβο τις φιλοσοφικές αναζητήσεις του.

Ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης, κύριος Νικόλαος Ματσούκας υποστηρίζει: «Δεν μπορώ να πω, όπως λένε πολλοί, ότι ο Καζαντζάκης έχει αντιφάσεις. Ποια είναι η πίστη του Θεού, στο θάνατο, στην αγάπη, στον αγώνα; Δεν θα μπορούσε κανείς να απαντήσει με βεβαιωτικές προτάσεις. Γιατί ο Καζαντζάκης στο έργο και στη ζωή του διαρκώς αναζητάει. Μα αυτό άλλωστε είναι το υψηλό αίτημα της ελληνορθόδοξης παράδοσης: σαν τον ασκητή που είδε το Θεό, και τον έχασε, και τον γύρευε ξανά και ξανά, αναμένοντας χρόνια και χρόνια να ξαναφανεί μπροστά του».²⁴⁰ Έτσι, τα ερωτήματα περί της κρίσης του Θεού, η δυνατότητα της σωτηρίας αλλά και η καταδίκη λόγω αμαρτιών, δηλαδή το ενδεχόμενο να απορριφθούμε, να τιμωρηθούμε, να βρεθούμε έξω από τον οίκο του Θεού είναι ευκρινές σε όλα σχεδόν τα έργα του. Όμως, όπως διαφαίνεται και στο έργο του «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» ο Κύριος δίδει στον καθένα μας μια δεύτερη ευκαιρία μετανοίας, ώστε να μην απολεσθούμε, παρά να ανακαλύψουμε το έλεος Του κατά την Τελική Κρίση. Στους συγχωριανούς του Μανολιού και ιδιαίτερα στον παπα- Γρηγόρη εδόθησαν πολλές ευκαιρίες να αλλάξει γνώμη, να μετανοήσει, αλλά εκείνος ήταν τυφλός και κωφός. Άφησε την οργή, τη μνησικακία να τον κατακλύσει με αποτέλεσμα να σφάζει με το ίδιο του το χέρι το αγνό κοπέλι. Η συγχώρηση του Θεού θα μας αγκαλιάσει, αν συγχωρέσουμε και εμείς του

²⁴⁰ Θ. Μουσόπουλος, Ο θεολόγος και φιλόσοφος Νίκος Ματσούκας μιλά για τον Νίκο Καζαντζάκη, στο <https://www.xanthitimes.gr/2017/12/26/o-theologos-ke-filosofos-nikos-matsoukas-mila-gia-ton-niko-kazantzaki>, προσβάσιμο 20/3/2019.

άλλους, όχι μία αλλά πολλές φορές. Ο Μανολιός συγχωρεί τον Νικολιό που πατρεύεται τη Λενιώ. Συγχωρεί με ειλικρίνεια και αγάπη εκείνους που ραντίζουν με το αίμα του τον οίκο του Θεού.²⁴¹

Η συγχώρηση όμως απαιτεί καμιά ουλή να μην έχει απομείνει στο εσωτερικό μας, ώστε να είμαστε όντως κήρυκες του Ευαγγελίου όχι απλά στον λόγο αλλά ιδίως στην πράξη. Ο Καζαντζάκης επιτυγχάνει να ενώσει με τον τρόπο αυτό τον *θεσμό και το χάρισμα*. Θεσμός δεν είναι μόνον η Εκκλησία ως οντότητα, αλλά και κάθε εντολή που απορρέει από την κεφαλή Αυτής, τον Χριστό. Οι εντολές, καθώς διαπιστώθηκε μελετώντας τα έργα του, δεν ακολουθούνται από όλους. Άλλοι από τους ήρωές του κινούνται τυπικά, άλλοι άτυπα, άλλοι χωρίς σθένος και άλλοι τις παρακάμπτουν, τις στηλιτεύουν, τις εξοβελίζουν και όμως ο συγγραφέας – όπως είδαμε στα αποσπάσματα που παραθέσαμε- τις εκδιπλώνει χάρη στον λογοτεχνικό οίστρο του και τις ενσωματώνει με τις δωρεές του Θεού, το χάρισμα, χωρία που δείχνουν πως ο άνθρωπος μπορεί να αλλάξει, ανταποκρινόμενος με μια συγγνώμη, με μια οποιαδήποτε πράξη, ως κίνηση ευγνωμοσύνης και αγάπης. Ο Καζαντζάκης διατυπώνει για τον Θεό που έγινε άνθρωπος, προκειμένου να σώσει όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως. Όλοι οι ήρωές του είναι παιδιά ενός ανώτερου και όχι ενός κατώτερου Θεού.²⁴²

Ο Καζαντζάκης, όμως «όντας ικανός γνώστης της ανθρώπινης ψυχολογίας και έχοντας φιλοσοφήσει σε βάθος τους ανθρώπινους κώδικες συμπεριφοράς, επιτυγχάνει να θεωθεί την αποκρουστική και εκ βαθέων προβληματική πλευρά ανθρώπων, όπως οι μισαλλόδοξοι και συμφεροντολόγοι παπάδες, οι αμήχανοι νοικοκυραίοι, οι φιλάργυροι κάτοικοι. Αδύναμοι χαρακτήρες κόντρα στις βουλές των ισχυρών, οι οποίοι αργά ή γρήγορα επιβάλλονται. Η άρχουσα τάξη εκφράζοντας ελιτίστικες ιδέες, επιθυμεί να καταδυναστεύει

²⁴¹ Αγαπίου μοναχού, *Η θεϊκή φλόγα που άναψε στην καρδιά μου ο Γέρων Πορφύριος*, Εκδόσεις Ιερού Γυναικείου Ησυχαστηρίου Η Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, Έκδοση Δ', Αθήνα 2004, σσ. 55-56, 64, 66-67.

²⁴² Δ. Δρίτσα, Δ. Μόσχου, Σ. Αλεξανδροπούλου, *Χριστιανισμός και Θρησκευόμενα*, Β' Γενικού Λυκείου, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2012, σσ.13-14.

τους μικρούς και αμέτοχους της εξουσίας, καθώς αντιλαμβάνεται την εκ μέρους της άσκηση της εξουσίας ως κάτι αυτοδίκαιο. Όταν ο κόσμος ζητάει μερίδιο στη λήψη αποφάσεων, απειλείται και διώκεται».²⁴³

Ωστόσο, οι πρωταγωνιστές των έργων του μπορούν χάρη στην πίστη να γίνουν άξιοι της φιλίας, της συγχώρησης του Θεού, αν διδαχτούν κι αυτοί την αγάπη αποδίδοντάς την στους συνανθρώπους τους. Μόνο έτσι θα μπορέσουν να μεταμορφωθούν και να αποφύγουν την τιμωρία της Κρίσης του Κυρίου.²⁴⁴ *Θεσμός και Χάρισμα* ενώνονται σε μια απλή πρόταση που συναντάμε τόσο στο Ευαγγέλιο όσο και στον κρητικό συγγραφέα «Σας παρακαλώ, λοιπόν, αδελφοί, χάριν των οικτιρμών του Θεού, να προσφέρετε τους εαυτούς σας ως θυσία ζωντανή και άγια, ευάρεστη στον Θεό. Αυτή είναι η λογική σας λατρεία».²⁴⁵ Έδωσες δηλαδή ψωμί στους πεινασμένους, στους κατατρεγμένους; Έδειξες έλεος, συμπάθεια, ανθρωπιά στον πλησίον σου; Αν ναι, τότε μπορείς να δεχθείς τον Θεό, και βεβαίως ο Θεός να δεχτεί εσένα, εμένα.

Στην προς Εφεσίους επιστολή ο απόστολος Παύλος λέγει: «Σας παρακαλώ, λοιπόν, και σας εξορκίζω εγώ, ο οποίος είμαι φυλακισμένος και αλυσοδεμένος δια το όνομα του Κυρίου, να ζητε και να συμπεριφέρεσθε, όπως προσΐδιαζει εις την υψηλήν κλήσιν, με την οποίαν έχετε προσκληθή από τον Θεόν. Δηλαδή να ζητε και να φέρεσθε με κάθε ταπεινοφροσύνην και πραότητα, με ανοχήν απέναντι των άλλων και μεγαλοκαρδίαν, ανεχόμενοι ο ένας του άλλου τας αδυναμίας με αγάπην....Ενας και μόνος ο Θεός και Πατήρ όλων, αυτός ο οποίος κυριαρχεί επί όλων ανεξαιρέτως και δια μέσου όλων ενεργεί και φανερώνει την αγαθήν του πρόνοιαν, και μέσα εις όλους μας κατοικεί....Εις τον καθένα δε

²⁴³ Θ. Καραγκιοζόπουλος, *Οι ρεαλιστικές προεκτάσεις στο «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» του Νίκου Καζαντζάκη*, στο https://www.huffingtonpost.gr/thomas-karagkiozopoulos/-_13109_b_17835384.html, προσβάσιμο 20/3/2019.

²⁴⁴ Ι. Π. Τσεκούρα, *ό.π.*, σσ.94-100.

²⁴⁵ Προς Ρωμ., 12,1.

από ημάς εδόθη η χάρις, τα χαρίσματα και αι δωρεαί, σύμφωνα με το μέτρον, με το οποίον δικαίως και σαφώς μοιράζει ο Χριστός τας δωρεάς του. (Ας μη υπάρχουν, λοιπόν, ζηλοφθονία μεταξύ σας, διότι τα χαρίσματα είναι δώρα του Θεού, για την εξυπηρέτησιν όλων). Αυτό δε που λέγει η Γραφή, ότι ανέβη, τι άλλο σημαίνει, παρά ότι προηγουμένως είχε κατεβή ο σταυρωθείς Κύριος εις τα κατώτερα μέρη της γης, δηλαδή κάτω στον Άδην»,²⁴⁶ γι' αυτό «Ἡ Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν βιάζεται καί βιασταί ἄρπάζουσιν αὐτήν».²⁴⁷ Ο άνθρωπος λοιπόν δεν ζητούσε έναν θυσιαζόμενο Θεό, αλλά ο Θεός προτίμησε να θυσιαστεί κατ' οικονομίαν, όπως ο Μανολιός οδηγείται ως αμνός στον βωμό του θυσιαστηρίου, για να γλιτώσει τους συγχωριανούς από περισσότερα δεινά. Ο Κύριος έλανε στην ύπαρξή του όλη την αμαρτία των ανθρώπων και ανέβηκε τον Γολγοθά , έναν Γολγοθά που θέλησε να μιμηθεί και ο Μανολιός.²⁴⁸

Ο Καζαντζάκης καλεί τον εαυτό του σε κρίση, ζητά να μάθει ποιος είναι, για να προσεγγίσει μέσω της λογοτεχνίας και της θεολογίας του τον Θεό. Την κλήση αυτή δέχονται και οι ήρωές του. Αν δεν είμεθα απλοί άνθρωποι με την στοιχειώδη ανθρωπιά, την αγάπη, την φιλανθρωπία, πώς θα κοινωνήσουμε με την ίδια τη Θεότητα; Τον προβληματισμό αυτό φαίνεται πως τον κατέχει επαρκώς ο άνθρωπος – συγγραφέας Καζαντζάκης. Και ας προκάλεσε το έργο του και ας προβλημάτισε και ας ετέθη υπό αμφισβήτηση. Εκείνος γνώριζε πως αν ο μικρός και αδύναμος άνθρωπος έκτισε τον οίκο των πράξεών του με άχυρα ή με ξύλα, αυτό θα γκρεμιστεί, όταν έλθει η φωτιά της κρίσεως.

Για να κτίσει όμως κάποιος με ασήμι και χρυσό, πρέπει να παλέψει με δαίμονες, να νικήσει τους σαρκικούς πειρασμούς και να λάμψει σαν τον Μωυσή πάνω από τη φλεγόμενη

²⁴⁶ Προς Εφεσίους, 4, 1-9.

²⁴⁷ Ματθαίου, 11,12.

²⁴⁸ *Ιερά Μητρόπολης Πατρών*, Η ύψωση του τιμίου σταυρού, Γιατί οι ετερόδοξοι δεν πιστεύουν στον Τίμιο Σταυρό το κορυφαίο σύμβολο θυσία και αγιασμού πάσαλο τον αναφέρουν οι Ιεχωβάδες και ξύλο στην Καινή Διαθήκη, στο http://i-m-patron.gr/i-m-patron-old.gr/keimena/yposis_tou_timiou_staurou.html, προσβάσιμο 20/3/2019.

βάτο. Οι ήρωές του καλούνται να πυρακτωθούν από το πυρ του Θεού, ακόμη και αν χρειαστεί να κατέβουν στην άβυσσο της «Ασκητικής» και να μην αναλωθούν, αλλά να ανέλθουν ανακαινισμένοι, έχοντας ολοκληρώσει την κλήση τους. Ούτως ή άλλως, αυτό που έχει σημασία είναι το κίνητρο και η διάθεση με την οποία ο άνθρωπος στέκεται απέναντι στον Θεό. Η αγάπη προς τον συνάνθρωπο, απόρροια της αγάπης προς τον Θεό, αποκτά έτι περαιτέρω αξία από την προσφορά θυσιών. Η οποιαδήποτε προσφορά προς τον Θεό διέρχεται μέσα από την αγαθή σχέση απέναντι στον συνάνθρωπο,²⁴⁹ όπως προαναφέρθη.

Η βοήθεια προς τον διπλανό μας αποτελεί την καλύτερη θυσία προς τον Θεό, θυσία που μιμείται εκείνη του Χριστού για τον κόσμο. Η σχέση του ανθρώπου με τον Θεό μεταβάλλει τη συμπεριφορά του, αφού η διαγωγή του προς Αυτόν συνδέεται με τη στάση του απέναντι στον άλλο, καθώς η αμαρτία προκαλεί το μίσος και τη διαίρεση μεταξύ των ανθρώπων. Η συγγνώμη έρχεται να φέρει την ενότητα και την αγάπη. Καθώς ο Καζαντζάκης ανεξητά εναγωνιωδώς τον Θεό, αποθέτει στα έργα του την εικόνα της ζωντανής Εκκλησίας που απαντά στις υπαρξιακές ανάγκες του ανθρώπου, μια Εκκλησία που νοηματοδοτεί κάθε πτυχή της ανθρώπινης ζωής. Ο άνθρωπος, γνωρίζει προσωπικά ο συγγραφέας, δεν πείθεται από υψηλές θεωρήσεις και φιλοσοφικές ενατενίσεις. Έχει ανάγκη από μια Εκκλησία ζωντανή, στην οποία να γίνεται αποδεκτός, βιώνοντας την συντροφικότητα, την κατανόηση, την αλληλεγγύη.²⁵⁰

Σε ένα κόσμο βίας και εκμετάλλευσης η ζώσα Εκκλησία του Χριστού, ο Χριστός, προβάλλει ως ο άλλος δρόμος που οδηγεί τον άνθρωπο στην αληθινή ζωή. Ζητώντας ο πιστός να μετάσχει στην καινούρια ζωή που προσφέρει ο Χριστός ασχολείται όχι μόνο με

²⁴⁹ https://www.impantokratoros.gr/agapi_plhision_pxaralamposvasilopoulos.el.aspx, προσβάσιμο 20/3/2019.

²⁵⁰ <http://www.diakonima.gr/2014/04/03/%CE%B5%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF-%CF%83%CF%8E%CE%BC%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%87%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%8D/>, προσβάσιμο 20/3/2019.

την οικεία αναγέννηση αλλά και με τις κοινωνικές πληγές, την εξάλειψη του κακού που φωλιάζει στους κοινωνικούς θεσμούς και στα εκάστοτε κοινωνικά συστήματα. Έτσι, οι χριστιανοί (Μανολιός-Φραγκίσκος της Ασίζης) αγαπώντας ακόμη και τους εχθρούς τους, επιτυγχάνουν να σταματήσουν τον φαύλο κύκλο και τις αντιπαραθέσεις μέσα στην ανθρώπινη ιστορία, εφόσον το χριστιανικό ήθος βρίσκεται στους αντίποδες της βίας, κατακρημνίζοντας την ανθρώπινη αποξένωση και καθιστώντας μια καινούρια εποχή, όπου οι άνθρωποι «θα μετατρέψουν τα φονικά μαχαίρια σε άροτρα, τα δόρατα σε δρέπανα...και δεν θα ξέρουν πια να πολεμούν».²⁵¹

Προς επίτευξη αυτού, ο Θεός προικίζει κάθε άνθρωπο με διάφορα χαρίσματα που ο τελευταίος οφείλει να αξιοποιήσει προς όφελός του αλλά και προς όφελος των συνανθρώπων του. Η καλή ή κακή χρήση των ταλάντων αυτών θα κρίνουν τον άνθρωπο κατά την τελική κρίση. Γι' αυτό και δεν πρέπει να παραμένουν αδρανή. Ας ανακαλέσουμε στη μνήμη την παραβολή στο 25^ο κεφάλαιο του κατά Ματθαίου Ευαγγελίου, η οποία αναφέρεται στην ενεργοποίηση των χαρισμάτων του ανθρώπου. Κυρίαρχο θέμα της παραβολής είναι η εγρήγορση του ανθρώπου ενόψει της κρίσεως του Θεού.²⁵² Ο Καζαντζάκης στο έργο του αναφέρεται με αλληγορικό τρόπο στα χαρίσματα που διαθέτει ο κάθε άνθρωπος και πώς ο αποφασιστικός αγώνας του καθενός τα εμπλουτίζει καθώς υπηρετούν και διακονούν τον συνάνθρωπο. Έτσι, ο Φραγκίσκος της Ασίζης εγκαταλείπει τα πλούτη και την χλιδή σε αντίθεση με τον νεανίσκο στο κατά Λουκά ευαγγέλιο «Έτι ἔν σοι λείπε, πάντα ὅσα ἔχεις πώλησον και διάδος πτωχοῖς και ἔξεις θησαυρόν ἐν οὐρανῶ και δεῦρο ἀκολούθει μοι. Ὁ δε ἀκούσας ταῦτα περίλυπος ἐγένετο, ἦν γάρ πλούσιος σφόδρα. ...Εὐκόπωτερον γάρ ἐστί κάμηλον διά τρυμαλιᾶς ῥαφίδος εἰσελθεῖν ἢ πλούσιον εἰς την βασιλείαν τοῦ Θεοῦ

²⁵¹ Μιχαίας, 4,3

²⁵² Ματθαίου, 25,14-30

είσελθεῖν»,²⁵³ που δεν μπορεί να ακολουθήσει τον Χριστό, επειδή ο πλούτος τον κρατά δέσμιον. Για την Εκκλησία, ο πλούτος καταξιώνεται μόνο όταν προσφέρεται.²⁵⁴

Όμως, ο άνθρωπος που ασχολείται, που περιστρέφεται γύρω από τον εαυτό του δεν μπορεί να αποχωριστεί τα του εαυτού του, διότι εκλαμβάνει την στέρηση ως πτώχεια του, αγνοώντας πως το «δοῦναι» τον πλουτίζει πνευματικά. Όμως μέσα στη *θεσμική και χαρισματική* Εκκλησία, κλήρος και λαός προσεύχονται ισάξια για χάρη της σωτηρίας. Οι εργάτες των έργων του Καζαντζάκη δεν είναι απλοί θεατές στον αγώνα τους για τον Θεό, αλλά όλοι από κοινού λειτουργούν και λειτουργούνται μέσω της μετάνοιας, της κατάνυξης, των δακρύων. Αυτά βλέπει ο Θεός και αναλόγως οδηγεί δίκαια στην λύτρωση ή στην καταδίκη. Η ειλικρινής λαχτάρα των πιστών – ηρώων του να φωτιστούν από την πτώση της αβύσσου της «Ασκητικής» τούς καθιστά πλέον κοινωνούς του Θεού. Γι' αυτό και τα έργα του αποτελούν έναν μυστικό πνευματικό διάλογο με τον Θεό, έναν διάλογο που συντελείται εκ βαθέων, ιδιαίτερος μάλιστα στην καρδιά των πιστών. Ο διάλογος αυτός προϋποθέτει το πνεύμα της κοινωνίας και της ενότητας των μελών του σώματος της Εκκλησίας. Δεν υπάρχουν πολυτέλειες στα έργα του Καζαντζάκη, μόνο πρόσωπα που πασχίζουν να ανέβουν τον Γολγοθά τους, πρόσωπα που σκάφηκαν από τον κάματο της ζωής και ζητούν απεγνωσμένα να βρουν τη λύτρωση. Γι' αυτό και τα πρόσωπα αυτά εκφέρουν λόγο με τον δικό τους τρόπο, διδάσκουν και ποιμαίνουν τις καρδιές των άλλων, οδεύοντας αρχικά στην πτώση και κατόπιν στην ανάβασή τους, καθώς μαθητεύουν στην καινούρια ζωή του Χριστού. Ο Καζαντζάκης δίδει μια ώθηση στην τότε κοινωνία του μέσω των έργων του,

²⁵³ Λουκ., 18, 18-27

²⁵⁴ <https://imarton.gr/new-testament/epistles/pros-korinthious-a/ekklhsia-charismata>, προσβάσιμο 20/3/2019.

ώστε να ξαναζωντανέψει εκ νέου την προσευχή της, τη λατρεία της, την αδελφοσύνη της, για μια ζωή πιο κοινοτική, πιο λειτουργική.²⁵⁵

Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Ζορμπάς, ο Μανολιός, ο παπα – Φώτης, ο Φραγκίσκος της Ασίζης αγωνίζονται για να μην προδώσουν την ελπίδα Εκείνου που μας αγαπά με όλη τη ζωή Του, με όλο τον θάνατό Του, με όλη τη θυσία Του. Τα πρόσωπα αυτά μόχθησαν στα έργα του Καζαντζάκη και δεν σήκωσαν αδιάφορα τους ώμους, συνεχίζοντας απλά τον δρόμο τους, διότι πίστευαν πως υπάρχει αιωνιότητα. Συναισθάνθηκαν την ευθύνη τους απέναντι στον Θεό, ανταποκρινόμενοι τόσο στον νόμο όσο και στις επιλογές τους που ήταν θέμα χαρίσματος. Η υπακοή στο νόμο του Θεού δεν ήταν εύκολη για κανένα τους. Αντιθέτως, ήταν ένα έργο κοπιαστικό και αιματηρό, πλήρες από ταπείνωση και εναπόθεση του εγώ τους στο έλεος του Κυρίου. Κυρίως, όμως ανακαλούσαν στη μνήμη πως η ζωή δεν τερματίζεται με τον θάνατο. Γι' αυτό και ο Μανολιός πεθαίνει με τα μπράτσα σε σχήμα σταυρού παραμένοντας ήρεμος, σιωπηλός μέχρι το τέλος, αφού γνώριζε πια πως ίστατο ενώπιον της κρίσεως του Θεού.

Η Εκκλησία λοιπόν, ως *θεσμός και χάρισμα* είναι ανοικτή στον άνθρωπο, στην ανθρώπινη κοινότητα για να μελετήσει τα του Θεού, να ανιχνεύσει, να διερευνήσει, να αναζητήσει, να προβληματιστεί. Η Εκκλησία και ο Χριστός καλούν τον κάθε άνθρωπο να σπάσει με το νου του τον πυρήνα των κυττάρων προς απάντηση των χιλιάδων ερωτηματικών που σαρώνουν την ύπαρξη του, την ύπαρξή μας. Ο Θεός είναι εδώ και εμείς κρατώντας στο χέρι το βέλος το εξακοντίζουμε προς Αυτόν θέλοντας να ανοιχτούν οι οφθαλμοί μας και να κατανοήσουμε το ακατανόητο, το απερινόητο, το αχώρητο. Είμεθα πηλίνα αγγεία, όπως αφήνει να εννοήσουμε και ο Καζαντζάκης, και ως επιβεβαίωση αυτού ας κοιτάξουμε το σώμα μας, τον νου, την καρδιά, τη βούλησή μας, όλο μας τον εαυτό με μια αίσθηση δέους

²⁵⁵ [Αγιος Σιλουανός ο Αθωνίτης](https://www.pemptousia.gr/2011/05/i-ennies-tou-thesmou-ke-tou-charismat), «Η απέραντη αγάπη της Παναγίας για το Θεό και τους ανθρώπους», στο <https://www.pemptousia.gr/2011/05/i-ennies-tou-thesmou-ke-tou-charismat>, προσβάσιμο 20/3/2019.

και ίσως τότε λάβουμε την απάντηση που αναζητούμε. Ίσως ο Θεός να είναι στο εσωτερικό μας.

Όντως, υπάρχει μια ένταση ανάμεσα στην απολυτότητα του επιθυμητού, του τέλειου, και στα ατελή πλάσματα που είμεθα εμείς. Το ατελές μας διακρίνεται από το χωμάτινο σώμα μας και το τέλειο από τους άπειρους πλανήτες, την απόλυτη ενορχήστρωση των πλανητών, των γαλαξιών του σύμπαντος. Όλα αυτά δεν είναι δημιούργημα δικό μας. Μήπως λοιπόν είναι πράξεις ενός ανώτερου νου με νόμους που διέπουν και στηρίζουν τα πάντα; Ο άνθρωπος δεν κατακτά τη γνώση μεταβαίνοντας από νίκη σε νίκη αλλά κυρίως από ήττα σε ήττα. Αλλά στην αθανασία φθάνουν εκείνοι που μετά από κάθε ήττα δεν οδύρονται αν και έχουν γονατίσει, αλλά σηκώνονται και προχωρούν. Φυσικά, δεν βιώνουμε όλοι με τον ίδιο τρόπο τις αποτυχίες των αποπειρών μας, όπως, επίσης, δεν έχουμε όλοι την ίδια ένταση στον αγώνα της αναζήτησης του τέλειου νου. Αν δεν έχουμε ενώπιον μας το όραμα του απόλυτου, τη θέα αυτού, δεν μπορούμε να κινηθούμε προς Αυτό. Σίγουρα, αν δεν υπάρχει απόπειρα, δεν δίνονται απαντήσεις και αν δεν υπάρχουν απαντήσεις σημαίνει πως δεν προηγήθη αγώνας. Κάθε αγώνας μπορεί να περιέχει ήττα ή νίκη ή ακόμη και τα δύο. Ο νους του ανθρώπου και το σώμα του πλάστηκαν και για τα δύο. Αν η νίκη δεν κερδηθεί μέσω της ήττας, τότε ο σκοπός του ανθρώπου δεν θα έχει εκπληρωθεί και ο τελευταίος δεν θα αισθάνεται πλήρης αλλά ημιτελής.

Ο Καζαντζάκης αφήνει να εννοήσουμε πως στην πορεία του βίου μας δεν δύναται να επιτύχουμε πάντοτε το ιδεώδες. Εκείνο που αξίζει βεβαίως είναι η προσπάθεια. Την επιτυχία δεν μπορούμε να την προβλέψουμε ή να την κρίνουμε. Γι' αυτό και η επιτυχία καθορίζεται από τον αγώνα. Ίσως μάλιστα ο αγώνας είναι πιο σημαντικός από την όποια επιτυχία. Είναι προτιμότερο λοιπόν να παλέψει κάποιος και να αγωνιστεί και να ματώσει από την πάλη, ώστε η νίκη να έλθει με πόνο και πιστότητα. Μόνο με τον τρόπο αυτό ο άνθρωπος θα

επιτύχει να σκοτώνει τους πειρασμούς που τον αγγίζουν, διότι αν πεθάνει χωρίς να τους έχει σκοτώσει, τότε θα παραμείνει στο ατελές του. Οι σπινθήρες του Θεού υπάρχουν εντός μας. Δεν μπορούμε να τις παραβλέψουμε, να τις παρακάμψουμε. Όσο κι αν αποπειραθούμε να ξεφύγουμε, η κραυγή του Θεού μας διεγείρει, μας ζορίζει. Αυτή μας θυμίζει την ύπαρξή της, την ύπαρξή μας και γιατί όχι την αιτία της ύπαρξης αυτής. Και ο άνθρωπος δεν είναι δούλος αλλά είναι ελεύθερος στις παλάμες του Θεού, αφού έχει απαλλαγεί από τα θαύματα και τα ονείρατα του κόσμου αυτού. Για να απαλλαγεί, να λευτερωθεί από αυτά πρέπει να ακολουθήσει τον κακοτράχαλο ανήφορο της «Ασκητικής». Η υπακοή τσακίζει τον εγωισμό και τα πάθη μας και μας οδηγεί στη γνώση πως είμεθα απλά ένας κόκκος άμμου, ένα άθλιο σκουλήκι που σέρνεται και αγαπά, φωνάζει και εκφέρει λόγο για φτερούγες. Επειδή είμεθα πνοή από την πνοή του Θεού, δεν φοβόμεθα τη μοναξιά, δεν ελπίζουμε χωρίς αντίκρισμα, δεν φωνάζουμε κάτω από ένα άδειο ουρανό.²⁵⁶

Ο Καζαντζάκης στέκεται ανοιχτός ενώπιον της κραυγής για έκκληση του Θεού. Γι' αυτό και θεωρείται ως παλαίμαχος ενός Θεού που λυτρώνεται από τον άνθρωπο και αντικαθίσταται απ' αυτόν που ως νέος πλέον θεός, οδηγεί στη σωτηρία τον Θεό και τον εαυτό του. Η σύνδεση του ανθρώπου και του Θεού ευρίσκεται στο γεφύρι που καλείται πίστη. Και ο Καζαντζάκης κραυγάζει πως ο Χριστός είναι εδώ, ανάμεσά μας και πως δεν υπάρχει άλλος δρόμος να φτάσει κανείς στον Θεό παρά μόνο αν ακολουθήσει τα ματωμένα ίχνη του Χριστού. «Η ουσία του Θεού είναι αγώνας. Μέσα στον αγώνα τούτο ξετυλίγονται και δουλεύουν αιώνια, ο πόνος, η χαρά κι η ελπίδα».²⁵⁷ Κατά τον Αιμίλιο Χουρμούζιο, «Ο Χριστός είναι το τελευταίο πρότυπο του αγωνιζόμενου ανθρώπου, που πέρασε όλα τα στάδια της μετουσίωσης της σάρκας σε πνεύμα, της υποταγής του ανθρώπου στον Θεό, και τον

²⁵⁶ Δ. Δρίτσα, Δ. Μόσχου, Σ. Αλεξανδροπούλου, ό.π., σσ.135-136.

²⁵⁷ Ν. Καζαντζάκης, *Ασκητική*, ό.π., σ.22.

έφερε με την σταυρική του θυσία στην κορυφή της εξάντλησης, στον Θεό».²⁵⁸ Έτσι, κάθε άνθρωπος που θεωρείται ότι είναι «άξιος να λέγεται γιός του ανθρώπου σηκώνει το σταυρό και ανεβαίνει το Γολγοθά του... Αλάκερη η ψυχή μου μια κραυγή κι όλο μου το έργο, το σχόλιο στην κραυγή αυτή».²⁵⁹ «Άλλος δρόμος να φτάσεις στον Θεό δεν υπάρχει. ετούτος μονάχα: να μάχεσαι, ακολουθώντας τα αιματωμένα χνάρια του Χριστού, να μετουσιώσεις τον άνθρωπο μέσα σου, να γίνει πνέμα, να σμίξει με τον Θεό».²⁶⁰

«Έφτασα ως την άκρα και στην άκρα του κάθε δρόμου βρήκα την άβυσσο Άβυσσο λέμε ό,τι δεν μπορούμε να γεφυρώσουμε. Δεν υπάρχει άβυσσος, δεν υπάρχει άκρα, υπάρχει μονάχα η ψυχή του ανθρώπου. Κι αυτή δίνει ονόματα στα πάντα, σύμφωνα με την αντρεία ή την αναντριά της».²⁶¹ Η ανδρειωμένη ψυχή είναι η ελεύθερη ψυχή. Και η ελεύθερη ψυχή είναι απηλλαγμένη από οποιαδήποτε μορφή φόβου, άρα και αυτού της αβύσσου, του θανάτου. Έτσι, η ανδρεία φανερώνει ηρωισμό. Όποιος είναι ήρωας, δρα χωρίς να γνωρίζει το αποτέλεσμα, αφού δεν φοβάται τίποτα. Γι' αυτό και ο ήρωας και αν ακόμη πεθάνει, ο θάνατός του δεν πραγματώνεται παθητικά αλλά ενεργητικά, αφού ο πρώτος κρατά τα ηνία της ζωής του.²⁶² Άλλωστε, οι ήρωες που οδηγούνται στον θάνατο, έχουν νικήσει κατά κράτος αυτόν. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι διάφορες πεσιμιστικές και μηδενιστικές ιδέες των ηρώων του, ως ρέουσες ιδέες του συγγραφέα, σηματοδοτούν την αποδοχή μιας πραγματικότητας που οδηγείται μοιραία στο μηδέν και στον θάνατο και ως εκ τούτου στην κατάφαση κάθε απαξίας της ζωής.

Ο άνθρωπος του Καζαντζάκη απελπισμένος και πλήρης αγωνίας πηδά τελικά στην άβυσσο, αποδεχόμενος το τραγικό αδιέξοδό του. Με τον τρόπο όμως αυτό οδηγείται στην

²⁵⁸ Στο ίδιο, σ.22.

²⁵⁹ Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, ό.π., σσ.15-16.

²⁶⁰ Στο ίδιο, σ.347.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ.308.

²⁶² <https://www.antibaro.gr/article/12631>, προσβάσιμο 20/3/2019.

ελευθερία, διότι υπερέβη κάθε μορφή φόβου και υπαρξιακού μηδενισμού, ώστε να του χαριστεί πλέον οριστικά η λύτρωση. Ο άνθρωπος λυτρώνεται μέσα από τον θάνατο, αφού τόλμησε εκείνο που εφοβείτο, την πτώση στην άβυσσό του. Η κραυγή του όμως δεν πεθαίνει, αλλά παραμένει και αποτελεί φανοστάτη για τη μελλοντική εποχή που επρόκειτο να έλθει. Η μελλοντική –νέα εποχή έχει ανάγκη από την Αγάπη. Η Αγάπη αυτή είναι ο προπάτορας της εποχής που οραματιζόταν ο Καζαντζάκης. Επρόκειτο για μια νέα εποχή που είχε ανάγκη από τη μεσολάβηση της ποίησης, ως ένας άλλος μεσσίας για να σώσει την ανθρώπινη υπόσταση. Η Αγάπη αυτή συνδέεται με την Ανάσταση και τη Σταύρωση, διότι ο άνθρωπος υψώνεται μέσω αυτών.²⁶³ Ας ξεφύγουμε λοιπόν με βακτηρία τη Σταύρωση και την Ανάσταση από την βαρύτητα του εαυτού μας, από την ελαφρότητα της μικρότητάς μας, από τα κλειστά αδιέξοδά μας, και ας εισέλθουμε στην τροχιά του Θεού, στον τρόπο σκέψης του Θεού, στην είσοδο της σφαίρας του Θεού, όπως ήθελε ο μεγάλος συγγραφέας μας Καζαντζάκης, χωρίς να τρέμουμε τη θύρα του Κυρίου και το κρίμα της σιωπής Αυτού.

²⁶³ Λ. Φλωκατούλα, ό.π., σσ.77-92.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία κατεβλήθη το εγχείρημα να κατανοήσουμε τους όρους «θεσμός» και «χάρισμα» αρχικά μεν στο χώρο της Εκκλησίας, κατά δεύτερον δε στα έργα και στο πρόσωπο του Καζαντζάκη ως ανθρώπου και ως συγγραφέα. Η βιογραφία του μας έδωσε τη δυνατότητα να αντιληφθούμε το θεολογικό υπόβαθρο της συγγραφής του, που προκάλεσε ποικίλους λογοδιαξιφισμούς τόσο στο χώρο της Εκκλησίας όσο και στο πλαίσιο της λογοτεχνίας. Βεβαίως, τα περί αφορισμού του δεν ισχύουν, παρά τα όσα συνετελέστηκαν κατά την εξόδιο ακολουθία του. Ερευνητές, μελετητές, θεολόγοι και φιλόσοφοι τον ανύψωσαν και τον σταύρωσαν μοχθώντας να εξάρουν εκείνα τα στοιχεία που θα μπορούσαν να τον θέσουν υπό αμφισβήτηση.

Η αλήθεια είναι πως ο Καζαντζάκης απετύπωσε τον πόνο, την αγωνία, τον πόθο και το πάθος του ανθρώπου εκφράζοντας τους θεολογικούς προβληματισμούς του και την αναζήτηση απαντήσεων σε ποικίλα ερωτήματα, σε περιόδους δύσκολες, καθώς ο Άνθρωπος αγωνιούσε να σταθεί στο κοινωνικό και παγκόσμιο στερέωμα. Διαπιστώσαμε λοιπόν πως ο συγγραφέας στηριζόμενος στην πένα του, κατεργαζόμενος συναξάρια, κείμενα μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, ασφυκτιά για τη λύτρωση, προτιθέμενος να προσεγγίσει τον Θεό της παιδικής ηλικίας του, μέσα από προσωπικά αδιέξοδα και μοιραίες αναζητήσεις. Άρα, ο προσωπικός ανήφορός του ήταν ο ανήφορος του Θεού, που ο συγγραφέας τίμησε με μια ιδιόμορφη και εκκεντρική διάθεση, ώστε ο άνθρωπος να αφυπνιστεί και να μην παραδοθεί.

Αναλύσαμε τους όρους «θεσμός» και «χάρισμα» που αλληλοπεριέχονται και είναι αδιάσπαστα δεμένοι μεταξύ τους. Ανεφέρθημεν στα χαρίσματα που μπορούν κάλλιστα να καλλιεργηθούν και εκτός του χώρου της Εκκλησίας, εφόσον υπαχθούν στην πίστη, στη νέκρωση των παθών και την άκρα ταπείνωση απέναντι στον Θεό. Επεσημάνθη, πως η χάρη

προσφέρεται σε καθένα από εμάς καθώς εισερχόμεθα στον χώρο της Εκκλησίας, η οποία με τα μυστήρια που ενυπάρχουν στην λειτουργία της μάς οδηγεί από το κατ' εικόνα στο κατ' ομοίωση. Έτσι, η αρμονική συνύπαρξη θεσμού και χαρίσματος απαιτεί λεπτές ισορροπίες από ιερείς και λαϊκούς. Κατά συνέπεια, ενώ ο θεσμός ενισχύει την ένταξη του ανθρώπου στην Εκκλησία με τους κανόνες και τα δόγματά Της, το χάρισμα υψώνει τον πιστό ως ελεύθερο πρόσωπο στην εν Χριστώ αλήθεια, ώστε να αναχθεί από το αισθητό στο υπεραισθητό και από το επίγειο στο ουράνιο, δηλαδή στη Βασιλεία του Θεού.

Στην προσπάθειά μας να ενώσουμε τους όρους «θεσμός» και «χάρισμα» στην Εκκλησία, με τους όρους αυτούς, όπως παρουσιάζονται στο συγγραφικό έργο του Καζαντζάκη, τολμήσαμε να διανύσουμε, να βουτήξουμε στο απύθμενο βάθος των έργων του, ώστε να φέρουμε στην επιφάνεια θεμελιακές συνθέσεις, προσευχές του συγγραφέα προς έναν Θεό, απηλλαγμένο από την θεϊκή ιδιότητά του, έναν Θεό που κράζει προς την ανθρωπότητα για βοήθεια. Η άβυσσος των έργων του κραυγάζει για την ύπαρξη της Εκκλησίας, της πίστης, του Θεού, ακόμη και αν οι γνώμες πολλών δίστανται. Ο κρητικός συγγραφέας προβάλλει στα έργα του ένα βλέμμα άρνησης του υλισμού καθώς και τον θάνατο ενός θεού που αιμορραγεί εντός μας. Διαπιστώσαμε, όμως πως αυτός ο πνευματικός επαναστάτης επιτυγχάνει με μεράκι και άπειρη αγάπη να σταλάζει ψήγματα θρησκευτικών και θεολογικών στοιχείων που παραπέμπουν σε μεγάλους Πατέρες της Ορθοδοξίας μας. Όμως ας μην λησμονούμε πως εδώ διατυπώνεται λόγος για λογοτεχνία- φιλοσοφία που ουδόλως μάχεται την Ορθοδοξία και τη Χριστοκεντρική εσχατολογία, αφού οι μεν απέχουν παρασάγγας από τις δε. Έτσι, ο άνθρωπος του Καζαντζάκη συνειδητοποιεί την ύπαρξή των αξιών του σώζοντας τον Θεό, όπως ο Θεός εμάς, αποκαλύπτοντας το ασύλληπτο και το άπειρο Αυτού που βιώνεται προσωπικά. Τέλος, μόνο χάρη της αποδοχής αυτής ο άνθρωπος οδεύει την πρόοδο και αγκαλιάζει θετικά τη ζωή.

Βιβλιογραφία

Αγαπίου Μοναχού, *Η θεϊκή φλόγα που άναψε στην καρδιά μου ο Γέρων Πορφύριος*, Ιερού Γυναικείου Ησυχασστηρίου Η Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, Έκδοση Δ΄, Αθήναι 2004.

Αμπατζίδης Α.Θ., Διατριβή, *Η θέωση και οι προϋποθέσεις της κατά τον Συμεών τον Νέο Θεολόγο*, Θεσσαλονίκη 2015.

Αργυρόπουλος Α., Τζαβίδας Γ., *Θρησκευτικά Β΄ Γυμνασίου*, Πατάκη, Αθήνα 2006.
Αρχιμανδρίτης Γεώργιος, Κατηγοούμενος της Ιεράς Κοινοβιακής Μονής του Οσίου Γρηγορίου, Μια βραδιά στην έρημο του Αγίου Όρους, Έκδοση ιθ΄, Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου Πελαγίας, Λεβαδειά 2008

Bloom A., *Ο Ευάλωτος Θεός, Το μυστήριο της Γέννησης του Σωτήρα*, Εν πλω, Αθήνα 2008

Bloom A., *Ο Θάνατος ως κέρδος*, Έκδοσης Β΄, Εν πλω, Αθήνα 2005.

Γιαννοπούλου Β., *Αί Οίκουμενικαί Σύνοδοι εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Λατρείαν*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1989

Βόλγιν – Β. Ν., *Το οδοιπορικό ραβδί, Μετάφραση από τα Ρώσικα*, Ιερά Μονή Παρακλήτου, έκδοση 12^η, Ωρωπός Αττικής 2008.

Γιούργος Κ., *Αφιέρωμα Ν. Καζαντζάκης: ένας άνθρωπος. Επτά Ημέρες*, 1997.

Γκότσης Χρ., π. Γεώργιος Μεταλληνός, Γ. Φίλιας, *Ορθόδοξη πίστη και λατρεία*, ΟΕΔΒ, Α΄ Γενικού Λυκείου, Αθήνα 2015.

Γραμματάς Θ., «Έσπασαν τις ιδέες και είδαν: γεμάτες αέρα. Αποδόμηση της καζαντζακικής μυθοπλασίας. Στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας», στο Ν.

Καζαντζάκης Παραμορφώσεις παραλήψεις, μυθοποιήσεις, επιμ. Ε. Σταυροπούλου, Θ. Αγάθος, Γκοβότσης, Αθήνα 2011.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Δίπλωμα Ανθρώπου, Β΄ Γυμνασίου, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1995.

Δετοράκης Θ., Ο Καζαντζάκης και το Βυζάντιο. Παλίμψηστον, 4, 1987.

Δημάκης Μ., Καζαντζάκης. Επιστολές – σχόλια. , Το ελληνικό βιβλίο, Αθήνα 1975.

Δρίτσα Δ., Μόσχου Δ., Αλεξανδροπούλου Λ., Χριστιανισμός και Θρησκευάματα, Β΄ Γενικού Λυκείου, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2012.

Θεοδωράκη Δ., *Μια ματιά στη Σοβιετική Ένωση μέσω τεσσάρων συγγραφέων*, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1987.

Θεοδώρου Α., *Η ουσία της Ορθοδοξίας*, Παρουσία, Αθήνα 1998.

Θεοδώρου Α., *Η περί ανακεφαλαιώσεως διδασκαλία του Ειρηναίου*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1972

Θεοδώρου Α., *Απαντήσεις σε ερωτήματα δογματικά*, Εκδόσεις Αποστολική Διακονία, Έκδοση Β΄, Αθήνα 1997.

Θεοδώρου Δ. Ε., *Μαθήματα Κατηχητικής ή Χριστιανικής Παιδαγωγικής*, Έκδοση Β΄, Αθήνα 1983.

Θωμά Μ., *Αλέξης Ζορμπάς*, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Β΄ Λυκείου, Εκδόσεις Έννοια, Αθήνα 2004.

Καζαντζάκης Ν., *Αναφορά στον Γκρέκο*, Καζαντζάκη (Νίκη Σταύρου), Ειδικής έκδοσης για το Έθνος της Κυριακής,) Αθήνα 2015.

Καζαντζάκης Ν., *Αναφορά στον Γκρέκο*, Ελένη Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 1961.

Καζαντζάκης Ν., *Ο Φτωχούλης του Θεού*, Εκδόσεις Ελένη Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 2008.

Καζαντζάκης Ν., *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Καζαντζάκη, Αθήνα 1959.

Καζαντζάκης Ν., *Ασκητική, Salvadores Dei*, Ελένη Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 1985.

Καζαντζάκης Ν., *Αδερφοφάδες*, Ελένη Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 1965

Καζαντζάκης Ν., *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Ειδική Έκδοση για την Εφημερίδα Έθνος της Κυριακής, Αθήνα 2014.

Καραβιδόπουλος Ι., «Θεσμός και Χάρισμα κατά τον Απόστολο Παύλο», στο Εκκλησία: Θεσμός και Χάρισμα κατά τον απόστολο Παύλο, πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου ΙΣΤ' Παύλεια 2010, Ιερά Μητρόπολις Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας, Βέροια 2010.

Κιλίφη Τ., *Υπάρχει Θεός?* Έκδοση 21^η, Τυπώθηκε για λογαριασμό του συγγραφέα στις γραφικές τέχνες: Γιώργος Παπανικολάου Α.Β.Ε.Ε, Αθήνα 1993.

Λούμου – Μαρκάκη Κ., *Ο Νίκος Κ. με τη γραφίδα του Μανώλη Μαρκάκη και Εφηβικές μνήμες*, Δρόμων, Αθήνα 2017.

Μαρκάκης Μ., *Της φωτιάς και της πέτρας*, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα 2001.

Μαντζαρίδης Γ., *Θεσμός και χάρισμα*, Ι. Μ. Βατοπαιδίου, Α. Όρος 2012.

Ματθιουδάκης Ν., «Λογοβλώντας την εκστατική άσκηση», στο Ν. Καζαντζάκης, *Ασκητική*, Καζαντζάκη – Ειδική έκδοση για την εφημερίδα Έθνος της Κυριακής, Αθήνα 2015.

Ματθιουδάκης Ν., «Πολεμώντας με τοη καπετάν Μιχάλη», στο Ν. Καζαντζάκης, *Καπετάν Μιχάλης*, Καζαντζάκη – Ειδική έκδοση για την εφημερίδα Έθνος της Κυριακής, Αθήνα 2015.

Ματθιουδάκης Ν., «Ομολογώντας τον τελευταίο πειρασμό», στο Ν. Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος Πειρασμός*, Καζαντζάκη – Ειδική έκδοση για την εφημερίδα Έθνος της Κυριακής, Αθήνα 2015.

Ματθιουδάκης Ν., «Ανασταίνοντας τον Εσταυρωμένο Χριστό», στο Ν. Καζαντζάκης, *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται*, Καζαντζάκη – Ειδική έκδοση για την εφημερίδα Έθνος της Κυριακής, Αθήνα 2014.

Ματθιουδάκης Ν., «Ακολουθώντας τον φτωχούλη του Θεού», στο Ν. Καζαντζάκης, *Ο φτωχούλης του Θεού*, Καζαντζάκη – Ειδική έκδοση για την εφημερίδα Έθνος της Κυριακής, Αθήνα 2014.

Μελινός Μ., *Αγιορείτες Ερημίτες, Βοή σιωπής Ανωνύμων στον παράδεισο της αθωνικής ερήμου*, Σειρά Πείρα Πατέρων, Εκδόσεις Μανώλης Μελινός, Έκδοση Α΄, Αθήνα 2003

Μελινός Μ., *Λόγος άθωνος*, Σειρά Πείρα Πατέρων, Εκδόσεις Μανώλης Μελινός, Έκδοση Α΄, Αθήνα 2006

Μουρατίδου Κ., *Το Δίκαιον τῆς Χάριτος και αἱ σπουδαιότεραι διαφοροποιήσεις ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ διοργανώσει*, ἐν Αθήναις 1967.

Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο λεξικολογίας, Ε.Π.Ε, Αθήνα 1998.

Μπακογιάννη Αρχιμ. Βασιλείου, *Μετά Θάνατον*, Θαβώρ, Έκδοση 15^η, Αργίνιο 2006.

Μπελέζος Ι. Κ., *Χριστός και Γυναίκα στην Αποκάλυψη του Ιωάννη, Η βιβλική μεταφορά του γάμου και οι μεταμορφώσεις της*, Σμίλη, Έκδοση Α΄, Αθήνα 2014.

Μπούμη Ι. Π., *Το κύρος και η ισχύς των ιερών κανόνων*, χ.ε., Έκδοση Δ΄, Αθήναι 1989.

Μπούμη Ι.Π., *Ερμηνευτικά των Ιερών Κανόνων*, (Ανάτυπον εκ τιμητ. Τόμου εις Μητροπ. Σερβίων- Κοζάνης Διονύσιον), χ.ε., Κοζάνη 1991.

Μπούμη Ι.Π., *Η ερμηνεία του Νόμου*, (Ανάτυπον εκ τιμητ. Τόμου εις Ευ. Θεοδώρου) , χ.ε., Αθήναι 1991.

Νικολαΐδης Α., *Ευσύνοπτη Κοινωνιολογία*, Γρηγόρη, Αθήνα 2008.

Νικολάου Μητροπολίτου Μεσογαίας και Λαυρεωτικής, *Άπό το καθ'ήμέραν στο καθ'όμοίωσιν*, Εν πλω, Αθήνα 2008.

Ουλής Γ., Δ, *Φτωχός με Άπειρο Πλούτο, Η διαλεκτική Νόμου και Ελευθερίας στο έργο του Συμεών του Νέου Θεολόγου*, Αρμός, Αθήνα 2018.

Παναγόπουλος Ι., *Η Εκκλησία των προφητών*, Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1979.

Παπαθανασίου, Α., Φίλιας Γ., Αργυρόπουλος Α., Καραχάλιος Στ., *Η Εκκλησία Η νέα κοινωνία σε πορεία*, Γ' Γυμνασίου, Έκδοση Α', ΟΕΔΒ, Αθήνα 1997

Παπακωνσταντίνου, «Ελευθερία», 3-3-1955.

Πάτσης Μ., *Καζαντζάκης και Ρωσία*, Πάτσης, Αθήνα 2013.

Σιώτου Μ., *Ιστορία και Αποκάλυψη κατά την έπιστήμην τῆς Κ. Διαθήκης*, χ.ε., Θεσσαλονίκη 1953.

Σωτηρίου Σ., Κορδονούρη Σ., Ζαφρανίδου Α., *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή*, Γ' Γυμνασίου, Διόφαντος, Αθήνα 2015.

Σωτήρχου, Π. Μ., *Οδός Αναπαύσεως*, Αποκάλυψις, Αθήναι 1991.

Τσεκούρα Ι., *Άπό την Αμαρτία στην Αγιότητα, Άπό το σκότος της κολάσεως στο φως του παραδείσου*, Έκδοση Γ', Λαμία 1993.

Φλωκατούλα Λ., *Η πολιτική θεολογία στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη*, Αθήνα 2018.

Φωτίου Σ. Σ., *Ορθόδοξα μηνύματα , Ερμηνεία ευαγγελικών περικοπών*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2000.

Χατζηαποστόλου Μ., *Μεταπτυχική Εργασία, Το πρόσωπο του Χριστού στον Νίκο Καζαντζάκη*, Θεσσαλονίκη 2010.

Χατζοπούλου Λ., *Ο Καζαντζάκης μέσα από τις συλλογές του Μουσείου*, Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη – Ειδική έκδοση για το Βήμα της Κυριακής, Ηράκλειο, 2018.

Χαρίσματα και Χαρισματούχοι, Τόμος Δεύτερος, Ι. Μονής Παρακλήτου, Ωρωπός Αττικής 1989.

Χρόνης Θ., *Θρησκευτικά ζητήματα στα έργα του Νίκου Καζαντζάκη, Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά και Ο τελευταίος Πειρασμός*, Αθήνα 2017.

Χρυσοστόμου Ι., *Είς τήν άγιαν Πεντηκοστήν*, ὁμιλία α΄, PG 50, 459. «*Εί μὴ Πνεῦμα παρῆν, οὐκ ἂν συνέστη ἡ Ἐκκλησία· εἰ δὲ συνίσταται ἡ Ἐκκλησία, εὐδὴλον ὅτι Πνεῦμα πάρεστιν*».

Χρυσοστόμου Ι., *Είς την άγ. Πεντηκοστήν* P.G. 50, 457.

Willaime J. P, *Κοινωνιολογία των θρησκειών*, μτφ. Α. Καραστάθη, επιμ. Θ. Ψυχογιός, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2004.

Ιστότοποι

Βαϊσιάκη Χ. κ.ά., *Νίκος Καζαντζάκης «Καπετάν Μιχάλης»*, στο http://1lyk-moiron.ira.sch.gr/docs/prj/Kapetan_Mixalis_2011-12.pdf, προσβάσιμο 20/3/2019.

Δερμιτζάκης Μπ., *Νίκος Καζαντζάκης, Σόδομα και Γόμορρα,*

https://hdermi.blogspot.com/2015/10/blog-post_29.html, προσβάσιμο 20/3/2019.

https://kostasvakouftsis.blogspot.com/2014/12/blog-post_21.html, προσβάσιμο
20/3/2019.

<https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/i-theologia-toy>, προσβάσιμο 20/3/2019.

Ιερά Μητρόπολης Πατρών, Η ύψωση του τιμίου σταυρού, Γιατί οι ετερόδοξοι δεν πιστεύουν στον Τίμιο Σταυρό το κορυφαίο σύμβολο θυσία και αγιασμού πάσαλο τον αναφέρουν οι Ιεχωβάδες και ξύλο στην Καινή Διαθήκη, στο http://i-m-patron.gr/i-m-patron-old.gr/keimena/ypsosis_tou_timiou_staurou.html, προσβάσιμο 20/3/2019.

Νίκος Καζαντζάκης – Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά και μερικές σκέψεις για τις μάσκες και την ποίηση, στο

<https://charlotinparadise.wordpress.com/tag/%CE%B1%CE%BB%CE%AD%CE%BE%CE%B7%CF%82-%CE%B6%CE%BF%CF%81%CE%BC%CF%80%CE%AC%CF%82/>,

προσβάσιμο
20/3/2019.

Καραγκιοζόπουλος Θ., *Οι ρεαλιστικές προεκτάσεις στο «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» του Νίκου Καζαντζάκη,* στο https://www.huffingtonpost.gr/thomas-karagkiozopoulos/_13109_b_17835384.html, , προσβάσιμο 20/3/2019.

Μαντζαρίδης, Γ. Οι έννοιες του θεσμού και του χαρίσματος στο <https://www.pemptousia.gr/2011/05/i-ennies-tou-thesmou-ke-tou-charismat>, προσβάσιμο
20/3/2019.

Μουσόπουλος Θ., Ο θεολόγος και φιλόσοφος Νίκος Ματσούκας μιλά για τον Νίκο Καζαντζάκη, στο <https://www.xanthitimes.gr/2017/12/26/o-theologos-ke-filosofos-nikos-matsoukas-mila-gia-ton-niko-kazantzaki>, προσβάσιμο 20/3/2019.

<https://imarton.gr/new-testament/epistoles/pros-korinthious-a/ekklhsia-charismata>,
προσβάσιμο 20/3/2019.

https://amethystosbooks.blogspot.com/2014/01/blog-post_4451.html,
προσβάσιμο 20/3/2019.

<https://slideplayer.gr/slide/2839337>, προσβάσιμο 20/3/2019.

<https://www.agesinitiatives.com/dcs/public/dcs/p/b/funeral/gr/bk.funeral.pdf>, προσβάσιμο
20/3/2019.

<https://tsinikopoulos.org/el/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%B1/%CE%BF>

-

%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B1%CE%AF%CE%
BF%CF%82-

%CF%80%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%8

2-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BD%CE%AF%CE%BA%CE%BF%CF%85-

%CE%BA%CE%B1%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B6%CE%AC%CE

%BA%CE%B7-%CE%BC%CE%B9%CE%B1-

%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-

%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%AC-%CF%83%E2%80%99-

%CE%AD%CE%BD%CE%B1-

%C2%AB%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%

8C%C2%BB-%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF,
προσβάσιμο 20/3/2019.

<http://www.gazzetta.gr/specials/1087747/askitiki-kazantzaki-eyaggelio-mas>, προσβάσιμο
20/3/2019.

http://ergotelemata.blogspot.com/2012/08/blog-post_24.html, προσβάσιμο 20/3/2019.

<https://eclass.sch.gr/modules/document/file.php/EL862148/%CE%91%CE%BB%CE%AD%CE%BE%CE%B7%CF%82%20%CE%96%CE%BF%CF%81%CE%BC%CF%80%CE%AC%CF%82%2C%20%CE%9D.%20%CE%9A%CE%B1%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B6%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82.pdf>, προσβάσιμο
20/3/2019.

<https://www.newsbeast.gr/weekend/arthro/2656085/o-telefteos-pirasmos-pou-efere-ton-kazantzaki-ena-vima-prin-ton-aforismo>, προσβάσιμο 20/3/2019.

http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSB106/544/3564,14911/index_a_09_01.html, προσβάσιμο 20/3/2019.

<https://sciencearchives.wordpress.com/2015/08/13/o-%CE%AF-%CE%AF-%CF%8D-ka>,
προσβάσιμο 20/3/2019.

<https://www.iefimerida.gr/news/132719/%CE%BF-%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82-%CE%AC%CE%B8%CE%BB%CE%BF%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BA%CE%B1%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B6%CE%AC%CE%BA%CE%B7-%CE%B7-%C2%AB%CE%BF%CE%B4%CF%8D%CF%83%CE%B5%CE%B9%CE%AC%2%BB-%CF%84%CE%BF%CF%85->

[http://www.diakonima.gr/2014/04/03/%CE%B5%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF-%CF%83%CF%8E%CE%BC%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%87%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%8D,](http://www.diakonima.gr/2014/04/03/%CE%B5%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF-%CF%83%CF%8E%CE%BC%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%87%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%8D,%) προσβάσιμο 20/3/2019.

[https://www.antibaro.gr/article/12631,](https://www.antibaro.gr/article/12631) προσβάσιμο 20/3/2019.

[https://www.vimaorthodoxias.gr/theologikos-logos-diafora/oi-ieroi-kanones-sti-zoi-tis-ekklisias,](https://www.vimaorthodoxias.gr/theologikos-logos-diafora/oi-ieroi-kanones-sti-zoi-tis-ekklisias) προσβάσιμο 20/3/2019.

[https://www.vimaorthodoxias.gr/theologikos-logos-diafora/oi-ieroi-kanones-sti-zoi-tis-ekklisias,](https://www.vimaorthodoxias.gr/theologikos-logos-diafora/oi-ieroi-kanones-sti-zoi-tis-ekklisias) προσβάσιμο 20/3/2019.

[https://www.pemptousia.gr/2017/08/i-aperanti-agapi-tis-panagias-gia-to-theo-ke-tous-anthropous,](https://www.pemptousia.gr/2017/08/i-aperanti-agapi-tis-panagias-gia-to-theo-ke-tous-anthropous) προσβάσιμο 20/3/2019.

Άγιος Σιλουανός ο Αθωνίτης, «Η απέραντη αγάπη της Παναγίας για το Θεό και τους ανθρώπους», στο [https://www.pemptousia.gr/2017/08/i-aperanti-agapi-tis-panagias-gia-to-theo-ke-tous-anthropous,](https://www.pemptousia.gr/2017/08/i-aperanti-agapi-tis-panagias-gia-to-theo-ke-tous-anthropous) προσβάσιμο 20/3/2019.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α: ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ

Παλαιά και Καινή Διαθήκη

Γένεσις	Έξοδος	Μιχαίας	Ψαλμοί	
1,28	33,15	2,12	119,1	
Κατά Ματθαίον	Κατά Μάρκον	Κατά Λουκά	Κατά Ιωάννην	Πράξεις των Αποστόλων
9,34	3,22	10,19	1,2	1,8
9,36	12,30	11,15	1,14	2,1-9
10,1	16,15	17,20-21	6,56	2,41
10,35		24,47-48	7,16	3,1
10,37-38			12,31	8,14-17
12,24			14,16-18	10,14
16,18			15,1	15,1-29
28,19-20			20,21	
			20,31	

Προς Ρωμαίους	Α΄ Προς Κορινθίους	Β΄ Προς Κορινθίους	Προς Γαλάτας	Προς Εφεσίους
8,17	3,3	6,16	3,29	1,9
16,25-26	6,11	10,8	4,17	2,2
	8,6	12,9	5,20	20,2
	12,13	13,10		
	13,12-13			
	19,12			
Προς Κολοσσαείς	Α΄ Προς Τιμόθεον	Προς Τίτον	Προς Εβραίους	Επιστολή Πέτρου Β΄
1,16	3,15	3,7	1,2	2,1
1,26	3,16		2,5	
			6,20	
			11,7	
Επιστολή Ιωάννου Α΄	Αποκάλυψη Ιωάννη	Πατερικά κείμενα		
1,1-3	11,13	Ιγνατίου		
4,4	12-1-2	Αντιοχείας. VIII, 2		
	21,1-2	Κλήμης Αλεξανδρεύς, Τις		

21,5-6 *ό σωζόμενος πλούσιος.*

21,8 P.G. 8,288

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.